

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ӘОЖ 94 (47+57):325.(043) Қолжазба құқығында

ЗАКАРЬЯ РАХМЕТОЛЛА

**Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты
саясаты (XX ғ. 20-40-жылдары)**

8D02206 – «Тарих»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
тарих ғылымдарының докторы,
профессор
Г.К. Көкебаева

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Д-р, профессор
Вольфганг Мюллер
(Вена, Аустрия)

Алматы, 2023

МАЗМҰНЫ

ҚЫСҚАРТУЛАР	3
КІРІСПЕ	6
1. Кеңес өкіметінің XX ғасырдың бірінші жартысындағы миграциялық саясатының қалыптасуы	18
1.1 Кеңес өкіметінің миграциялық саясатының құқықтық негіздері.....	18
1.2 Кеңес еліндегі шетелдік мигранттардың негізгі категориялары.....	33
2. Еуропалық азаматтар Кеңес Одағындағы миграциялық процесте	43
2.1 Еуропалық азаматтардың Кеңес Одағына көшуінің алғышарттары.....	43
2.2 Еуропа елдерінен Кеңес Одағына еңбек иммиграциясы.....	53
2.3 Қазақстандағы еуропалық иммигранттар мен саяси эмигранттар.....	73
3. Кеңес Одағындағы еуропалық мигранттардың тұрмысы мен қоғамдық қызметі	98
3.1 ХРККҰ еуропалық саяси эмигранттарды қолдау бағытындағы қызметі.....	98
3.2 Кеңес Одағындағы еуропалық мигранттардың тұрмысы және жергілікті жағдайға бейімделуі.....	107
3.3 Кеңес өкіметінің еуропалық мигранттарға қатысты қуғын-сүргін саясаты.....	130
ҚОРЫТЫНДЫ	168
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР	174
ҚОСЫМШАЛАР	184

ҚЫСҚАРТУЛАР

АКБ	Арнайы конструкторлық бюро
АКБ	Ішкі істер халық комиссариаты жанындағы арнайы кеңес
АҚШ	Америка Құрама Штаттары
АӨХК ШБ	Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының шетелдік бөлімі
Ауком	Аудандық комитет
БАӨБ	КСРО ХШЖК Бүкілресейлік авиация өнеркәсібі бірлестігі
БАТБ	КСРО ХШЖК Бүкілодақтық автотрактор өнеркәсібі бірлестігі
ББЖКО	Батыс Беларусь жастарының коммунистік одағы
ББКП	Батыс Белоруссияның Коммунистік партиясы
БК(б)П	Бүкілресейлік Коммунистік (большевиктер) партиясы
БКП	Болгария Коммунистік партиясы
БЛКЖО	Бүкілодақтық Лениндік Коммунистік жастар одағы
БМСБ	Біріккен мемлекеттік саяси басқару
БМСБ ШЕБ	БМСБ шетел бөлімі
БОАК	Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті
БКСР	Беларусь Кеңестік Социалистік Республикасы
БТК	Контрреволюция мен диверсияға қарсы күрес жөніндегі Бүкілресейлік төтенше комиссия
ГДР	Германия Демократиялық Республикасы
ГКП	Германия Коммунистік партиясы
ГУЛАГ	Түзеу-еңбек лагерлері мен колонияларының бас басқармасы
ЕҚК	Еңбек және Қорғаныс Кеңесі
ЕҚК КОМ	Еңбек және Қорғаныс Кеңесі жанындағы Комиссия
ЕХК	Еңбек халық комиссариаты
ЕШХК	Егін шаруашылығы халық комиссариаты
ЖШИХК	Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты
ЖШҚӘ	Жұмысшы-шаруа қызыл әскері
ЖЭС	Жаңа экономикалық саясат
ЗК	Зауыттық партия комитеттері
ЗКФСР	Закавказье Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы
ІМ	Ішкі істер министрлігі
ІХК	Ішкі істер халық комиссариаты
ИКП	Италия коммунистік партиясы
ШЖК	Шетелдіктерді жабдықтау кеңесі
КИАК	Коммунистік Интернационалдың Атқару Комитеті
КОБОК	Кәсіби одақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесі
КОБОК ШБ	Кәсіби одақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің шетелдік бюросы
КОКП ОК	Кеңес Одағының Коммунистік партиясының Орталық

	комитеті
Коминтерн	Коммунистік Интернационал
КП	Коммунистік партия
КСРО	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚазКСР	Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚАКСР	Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚАХҚЖҚ	Қорғанысқа, авиациялық және химиялық құрылысқа жәрдемдесу қоғамы
ҚБСҰ	Қалалық бөлшек сауда ұйымы
ҚЖХК	Қатынас жолдарының халық комиссариаты
ҚКОК	Қалалық кәсіподақтар кеңесі
ҚОБ	Қалалық оқу бөлімі
ҚР ОМА	Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА	Қазақстан Республикасы Президенті архиві
ҚХК	Қорғаныс халық комиссариаты
МК	Мәскеулік комитет
МКЖББ	Мемлекеттік кітап-журнал баспаларының бірлестігі
МҚК	Мемлекеттік қорғаныс комитеті
МҚМ	Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігі
МҚХК	Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариаты
МСБ	Мемлекеттік саяси басқарма
МТС	Машина-трактор станциясы
ОАК	Орталық Атқару Комитеті
Обком	Облыстық комитет
ОК	Орталық комитет
ОҚО МА	Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві
РК(б)П	Ресей коммунистік (большевиктер) партиясы
РКФСР	Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы
РМӘСТА	Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві
РФМА	Ресей Федерациясының Мемлекеттік Архиві
СБ	Саяси Бюро
СЗ	Заңдар жинағы
СТЗ	Сталинград трактор зауыты
СІМ	Сыртқы істер министрлігі
СІХК	Сыртқы істер халық комиссариаты
ТЕМЛАГ	Темников түзету-еңбек лагері
УССР	Украина Кеңестік Социалистік Республикасы
ФАЗ	Фрунзе атындағы зауыт
ХЖК	Халықаралық жұмысшылар көмегі
ХКК	Халық Комиссарларының Кеңесі
ХРККҰ	Халықаралық революция күрескерлеріне көмек көрсету ұйымы
ХРККҰ АК ОЗК	ХРККҰ Атқару Комитетінің Орталық заңдастыру

ХШЖК
ЧТЗ

КОМИССИЯСЫ
Халық Шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі
Челябинск трактор зауыты

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс ХХ ғ. 20-40-жылдарындағы Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатын зерттеуге арналған. Зерттеу жұмысында архивтік деректер негізінде Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының құқықтық негіздері, алғышарттары мен барысы, нәтижелері және Еуропалық саяси және еңбек мигранттарының Кеңес Одағындағы өмірі мен қызметі қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Адамзат қоғамының қазіргі заманғы дамуы миграциялық үдерістердің кең көлемде таралуымен сипатталады. Миграциялық үдеріс – адамдардың тұрғылықты мекенінен басқа жаққа қоныс аударуы, қазіргі заманда жай ғана көшіп-қону ретінде емес, жалпы халықаралық ережелермен реттелетін күрделі үдеріс ретінде қарастырылады. Миграциялық үдеріс әлемде ежелден келе жатқан құбылыс, алайда бұл үдерісті мемлекеттік және халықаралық деңгейдереттеу кейінгі тарихи кезеңдерде басталды. Халықаралық миграция ұйымының (ХМҰ – IOM) мәліметтеріне ой жүгіртсек, 2019 жылы әлемдегі мигранттардың саны шамамен 272 млн болды, оның 74 пайызы халықтың еңбекке жарамды санатына жатады [1]. Бүгінгі күні миграциялық үдеріске тартылмаған ел жоқ деуге болады.

Тарихшылар миграцияның себебі туралы мәселені зерделегенде оларға елден «қуып жіберу» немесе елге «тарту» факторларын талдауға тура келеді. Адамдарды өз мекенінен басқа жаққа қарай жол тартуға белгілі бір жағдайлар әсер етуі мүмкін, сол сияқты басқа елге ынтықтыратын себептер де болуы мүмкін. Миграция жақын жерге – елдің аграрлы аймағынан қалалы мекенге ауысу нәтижесінде немесе алысқа – басқа құрылыққа, бөтен елге кету түрінде болуы да мүмкін. Осыған орай миграциялық үдерістің екі ағыны пайда болады, бір елдің ішінде басқа аудандарға көшу «ішкі миграция», ал басқа елге кету «сыртқы миграция» деп аталады. Ішкі миграция әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, мәдени тұрғыдан жиі зерттеледі, ал сыртқы миграция өте күрделі мәселе, оның өзінің саяси эмиграция, еңбек иммиграциясы, босқындық, тағы басқа бірнеше ағындары бар. Кеңес Одағына қатысты алғанда сыртқы миграцияға, әсіресе, өзін жалғыз социалистік ел деп ажариялап, соған орай Батыс елдерінің барлығын жау ретінде бағалаған Кеңес Одағын шетел азаматтарының тұрғылықты мекен ретінде таңдап, эмиграция жолын осы елге бағыттауы өте күрделі құбылыс, оның себептері жалпы сыртқы миграцияның себептерінен басқаша болуы да мүмкін, осы тұрғыдан алғанда Кеңес Одағындағы еуропалық саяси эмигранттар мен иммигранттар тарихын зерттеу аса өзекті мәселе болмақ.

Тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа енуіне байланысты миграциялық үдерістің маңызы күшейді. Миграция тарихи құбылыс ретінде қоғам өмірінің саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларымен тікелей байланысты болады. Сондай-ақ миграция елдің

демографиялық, этникалық, ұлттық мәселелеріне де белгілі бір деңгейде әсерін тигізеді. Бүгінгі таңда Қазақстан миграциялық үдеріске толықтай еніп, миграциялық ағынның толық құқылы субъектісіне айналды.

Қазақстан Кеңес Одағының құрамында болған кезде миграциялық ағын мәселесі одақтық ауқымда шешілетін болғандықтан жеке республикалар бұл үдеріске енжар қатысушы рөлін атқарды. Миграцияның негізгі бағыттары, мигранттарға қатысты саясат, сырттан келген мигранттарды орналастыру мәселесін де одақтық мекемелер реттеді, жеке республикалар осы шешеімдерді орындады. Алайда миграциялық ағымдар осы жеке республикалардың қоғамдық өміріне әсер етті, тұрғын халықтың құрамына елеулі өзгерістер әкелді. Кеңестік кезеңдегі өкіметтің мигранттарға қатысты саясатын зерттеу бүгінгі миграциялық үдеріске қатысты саясат үшін де белгілі бір тәжірибе көзі болуға тиісті.

XX ғасырдың 20-жылдарында Кеңес Одағына шетелдік саяси эмигранттардың келуі кеңінен тарады, оның шырқау шыңы Еуропадағы революциялық қозғалыстың сәтсіздікке ұшырау кезеңдерімен сәйкес келді. Саяси эмиграцияның бірінші толқынының көптеген өкілдерін Кеңес басшылығы әлемдік коммунистік қозғалыстың ең адал қауымы ретінде қарастырды және оларды мемлекеттік және әлеуметтік қызметтерге орналастырды. 20-шы жылдардың аяғынан бастап эмиграцияның сипаты өзгеріске ұшырады, өйткені индустрияландырудың үлкен жоспарларын жүзеге асырудың басталуымен шетелде сатып алынған жаңа жабдықтармен жұмыс істей алатын, және зауыт-фабрикалардың құрылысына керек мыңдаған шетелдік жұмысшылар мен инженерлер қажет болды. Шетелдік мигранттарды, атап айтқанда инженерлер мен жұмысшыларды Кеңес Одағының тамаша адами мұраттары – теңдік пен әділеттілік қоғамын құру, 1930 жылдардағы ЖЭС және индустрияландырудың айқын табыстары, инновациялық идеяларды іздестіру және іске асыру, шаруашылықты жоспарлау, мәдениет, білім және ағарту, әлеуметтік қамсыздандыру саласы шабыттандырды. Сонымен қатар олар Батыстың дағдарысы мен экономикалық күйзелісінен құтылу үшін шығыста туып отырған «мүмкіндіктерді» пайдалануды ұйғарды. Бұл кезеңде Кеңес Одағына Батыстың дамыған елдерінен білікті жұмысшылар, техниктер мен мамандар келіп, жұмыс істеді. 30-жылдардың ортасына қарай эмиграция сипаты тағы бір рет өзгереді. 1933 жылы фашистердің билікке келуінің салдарынан демократиялық күштердің Германиядан жаппай эмиграцияға кетуі басталды. Бұл кезде кеңес өкіметінің шетелдік эмигранттарға байланысты саясаты өзгерген. Шетелден келген адамдарды контрреволюционер мен шпион деп санап, жаман ниетпен қарап отырған. Әрине оның соңы қуғын-сүргінге ұласты. 1939-1941 жылдардағы Еуропадағы саяси өзгерістер мен соғыстарға байланысты РКФСР-да тұрған шетелдік мигранттардың Қазақстанға көшіп келу жағдайы, XX ғасырдағы Қазақстан тарихында ерекше орын алатын құбылыс деп айтуға болады. Бүгінгі таңда ғылымда миграциология теориясы, миграцияның түрлері, мигранттардың категориялары белсенді түрде зерттеледі, алайда Кеңес Одағына Еуропадан келген саяси эмигранттар мен

еңбек иммигранттарының тарихын зерттеукеже қалып келеді, демек бұл – бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймаған ғылыми міндет.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми еңбектерді жеке мәселелер бойынша қарастырсақ, бірінші кезекте миграция тарихының жалпы мәселелеріне, мигранттардың құқықтық статусына, миграция түрлеріне және себептеріне, мигранттардың категорияларын арнықтауға арналған еңбектерге тоқталу керек. Алғаш рет мигранттар мәселесін құқықтық тұрғыдан көтерген Е.Г. Рейвенстейн [2] еді, оның еңбектері күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. Миграцияның құқықтық аспектілері жан-жақты талданған еңбек ретінде «Құқық және миграция» жинағын атауға болады [3]. Жинақта құқықтану саласындағы зерттеушілер мигранттардың адам және азамат ретіндегі құқықтарын биліктіңшектеу мүмкіншілігі зерделенген, бұл зерттеулер халықаралық құқық саласында мемлекеттердің шетел азаматтарын елге жіберу мәселесіндегі егеменділігі мойындалатынын көрсетеді.

Мигранттардың елден кету туралы шешіміне әсер ететін факторлар туралы мәселені американдық ғалым Э. Лэй зерттеді [4]. Э.Лэй миграцияны талдауды төрт фактормен байланыстырады: мигранттың шыққан жері, мигранттың баруға бет алған жері, миграцияға кетудегі қиыншылықтар, жеке бас мәселелері. Осының ішінде ең маңыздысы – бірінші және екінші факторлар, өйткені бірінші фактор мигранттың өз мекенінен кетуінің объективтік себептерін ашумен анықталса, екіншісі миграцияның осы бағытын таңдаудың себептерін анықтайды.

Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап «Edward Elgar Publishing» баспасы «Миграцияға арналған зерттеулердің халықаралық кітапханасы» атты сериямен монографиялық зерттеулер мен мақалалар жинақтарын басып шығара бастады. Әлемдік миграция тарихына арналған іргелі монографиялық еңбек – Т. Дж. Хаттон мен Дж.Г. Уильямсонның еуропалықтардың Америкаға және Австралияға миграциясына арналған зерттеуі [5]. Олар ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы ширегін «жаппай миграция заманы» деп атап, осы құбылыс аталған аймақтардың экономикалық дамуына қандай әсерін тигізді деген мәселеге кең тоқталады. «Еуропа тарихындағы миграция» атты үлкен жинақта Еуропа тарихындағы ХІХ-ХХ ғғ. миграциялық үдеріс тарихы ирланд, шотланд, итальян және скандинавтық мигранттардың сыртқа кетуі, сондай-ақ Ұлыбританияға келген мигранттар тәжірибесі негізінде зерделенген [6, 7]. Жинақта мигранттардың шыққан елінде және барған жерінде оларға қатысты болған жаулық көзқарастар туралы да мақалалар енген. Сонымен қатар мақалалардың үлкен тобы олардың барған елінің дамуына қосқан үлесін сипаттайды.

Осы серияға енген шетелдік зерттеулердің бір тобы миграцияның жеке мәселелеріне арналған. Әлем елдері үкіметтерінің сыртқы және ішкі миграцияны қолдауы немесе оған қарсы саясат жүргізуі туралы мәселе «Миграция және мемлекеттік саясат» атты жинақта қарастырылған [8]. Жинақта мемлекеттік миграциялық мәселеге араласуы, миграцияның

экономикалық тиімділігі, стратегиялық аспектілері, мигранттардың ұлттық және нәсілдік құрамы, миграцияға қатысты мемлекеттік саясат талданған.«Миграция мен әлеуметтік саясат» жинағында миграцияның әлеуметтік жағдайға әсері туралы зерттеген мақалалар жинақталған. Мұнда миграция мәселесін саясиландыру мәселесі, әртүрлі мемлекеттердегі мигранттарға қатысты әлеуметтік саясаттың динамикасы қарастырылған[9]. «Миграция және дін» атты екі томдық жинақта әртүрлі діни сенімдегі мигранттардың әлемдік миграцияның әртүрлі кезеңдеріндегі өмірі, олардың наным-сенімдеріне барған жеріндегі діни бағыттардың ықпалы зерделенген мақалалар жинақталған [10, 11].

Соңғы жылдарда шыққан жаңа еңбектер қатарынан Х. де Хаас, С.Кастлэсс және М.Миллердің миграцияны жаһандану үдерісінің бір буыны ретінде талдаған монографиялық зерттеуін атауға болады [12]. Ресей ғалымы В.А.Ионцевтің монографиясында халықаралық миграция үдерісін зерттеудегі негізгі бағыттар, теориялық тұғырнамалар, миграция қатысты түсініктер мәселесі зерделенген [13]. В.М. Моисеенко 1920 жылдары Кеңестік Ресейге шетелдіктердің эмиграциясы мен иммиграциясына, халықаралық көші-қон тенденцияларында айтарлықтай өзгерістер болған кезде, Кеңес мемлекетінің осы саладағы мигранттардың әртүрлі ағымдары мен миграция бағыттарын қамтыған саясатына шолу жасады [14]. Ішкі миграция мәселелеріне арналған еңбектер жеткілікті, бірақ ол мәселе біздің зерттеуіміз тақырыбының аясына кірмейді.

Кеңес Одағына келген шетелдік мигранттар мәселесі кеңестік кезеңде социализм мен капитализмнің бәсекесі аясында социализмнің артықшылығын көрсету, шетелдіктердің социалистік қоғамды дамытуға өз ынтасымен атсалысуы тұрғысынан қаралды, сондықтан бұл еңбектерде миграция мәселесі «пролетарлық ынтымақ», капиталистік елдерде қанауға ұшырап отырған жұмысшы табының кеңес жұмысшыларымен «өзара бауырластығы» деген түсініктермен сипатталды [15, 16].

Посткеңестік тарихнамадағы Кеңес Одағының әлемдік миграция үдерісіне қатысуын зерттейтін еңбектердің басым бөлігі шетелдердегі орыс және кеңестік эмигранттар тарихына арналған. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін еуропалық миграция мәселелерін зерттеумен де негізінен Ресей ғалымдары айналысқан, олардың зерттеулері көбінесе Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде қорғалған диссертациялар ретінде ғылыми айналымға енген. Біздің тақырыбымыздың бағытындағы мәселенің жиі зерттелген аспектісі – еуропалық мамандар мен жұмысшылардың Ресей жеріндегі өнеркәсіп орындарында жұмыс істеп, индустриаландыру үдерісіне өз үлесін қосу тарихы. В.В. Павлованың зерттеуінде Кеңес Одағына шетелдерден келген еңбек мигранттарының тарихы Ресей және Украина мысалында көрсетілген [17]. Б.Ю. Галкинаның, О.А. Белоусованың, А.В. Богдановтың және О.О. Резаненконың зерттеулерінде шетелдік иммигранттардың Сталинград, Кузнецк, Магнитогорск, Челябинск зауыттарындағы жұмыс істеп, кеңестік әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделу үдерісі талданған [18, 19, 20,

21]. Л.Г. Берлявский мен В.А. Бондаревтің мақаласында шетелдік иммигранттардың ауыл шаруашылығымен айналысуын, олардың елдің аграрлық аймақтарында жеке ұжымшарлар құру ниетін кеңес өкіметі қуана қарсы алып, айрықша қолайлы жағдайлар жасап бергені сипатталады [22]. Кеңес өкіметі экономикасы дамыған елдерден келген иммигранттар ауыл шаруашылығын социалистік жолмен модернизациялауға, сондай-ақ ауылды жерлерде коммунистік идеяны таратуға көмектеседі деп үміттенді.

Кеңес Одағына келген еуропалық саяси эмигранттар өмірі мен тағдыры да негізінен Кеңес Одағы ыдыраған соң зерттеле бастады. Кеңес Одағына Германиядан бостандық аңсап келген неміс эмигранттарының ауыр тағдырын талдаған О.Дельдің еңбегі 1997 жылы жарық көрді [23]. Мұнда бұрын құпия архивтерде сақталған құжаттық деректерді пайдалана отырып, автор неміс эмигранттарының кеңес жеріндегі еңбек және тұрмыс жағдайларын сипаттайды. С.В.Журавлев Ресей және АҚШ архивтерінен жинақталған деректерді пайдалана отырып, бір ғана кәсіпорында Мәскеу электр зауытында өткен ғасырдың 20-30-жылдарында жұмыс істеген шетелдік иммигранттардың тағдырын зерттеді [24].

1933-1941 жылдардағы Кеңес Одағындағы Германиядан келген саяси эмигранттардың тағдыры М.Н.Манукянның диссертациялық зерттеуінде талданған [25]. Жалпы алғанда кеңестен кейінгі кезеңде осы мәселеге арналған мақалалар көбейе түсті. А.А. Колдушконның жұмысы 1930 жылдардағы аймақтық көрсету процестерінің тақырыбына арналған. 1937 жылы барысында немістер айыпталған Кизеловский процесінің бір маңызды демонстрациялық процесінің мысалында автор бұл процеске қатысқан шетелдік субъектілердің тағдыры кейіннен КСРО азаматтығын қабылдағандарға қарағанда анағұрлым қолайлы болды деген қорытындыға келді. Яғни, кеңес азаматтары атылды, ал Германия азаматтары елден шығарылды [26]. Л.П. Белковецтің мақаласында 1930–1950 жж. Кеңес Одағында өмір сүрген шетелдік мигранттардың құқықтары туралы мәселе қарастырылды [27].

1937-1938 жылдардағы болған Кеңес Одағындағы репрессия кезінде шетелдік мигранттар да Үлкен террордың қанды қолынан кете алған жоқ. В.П.Мотревичтің және Б.Г.Бабиченконың мақалаларында 30- жылдардың бірінші жартысында Кеңес Одағына Германиядан келген саяси эмигранттардың өмірі және оларға қатысты кеңес өкіметінің жүргізген қуғын-сүргін саясаты талданған [28, 29]. Еуропалық эмигранттар мен иммигранттардың Кеңес Өкіметіндегі тұрмыстық жағдайы мен мәдени іс-шаралар туралы ақпараттарға келер болсақ, 1920-1930 жылдардағы Кеңестік Ресейдегі шетелдіктердің әлеуметтік-мәдени бейімделуі О.В.Иванованың зерттеу нысанына айналды [30].

Қазақстан зерттеушілері халықаралық миграция тарихының екі мәселесіне назар аударады: шетелдерге кеткен қазақтар (қазақ диаспорасының қалыптасуы) және тәуелсіздік кезеңінде этникалық немістер мен поляктардың Германия мен Польшаға қоныс аударуы, сондай-ақ Қытайдан этникалық қазақтардың елге оралуы. Бұл мәселелер біздің зерттеуіміздің тақырыбы аясына

кірмейді және мерзімдік шектеріне де сәйкес емес, сондықтан оларға талдау жасамаймыз.

Қазақстанға келген еуропалық мигранттар тарихын алғаш зерттеген ғалымдар А.С.Тәкенов пен Б.Сіргебаев деуге болады. А.С.Тәкеновтың монографиясында архивтік құжаттар негізінде 1917-1937 жылдардағы Қазақстандағы шетелдік мигранттар, еуропалықтардың қазақ жерінде құрған коммуналарының тарихы зерттелген [31]. Б. Сіргебаевтың зертеуі Қазақстандағы шетелдіктердің арасында үгіт жұмысын жүргізіп, оларды большевиктік идеяны қолдауға тарту мәселесі қарастырылған [32]. Тікелей біздің тақырыбымызға қатысы бар және мерзімдік шегіне сәйкес зерттеу ретінде Кеңес Одағындағы саяси эмигранттарға қатысты құғын-сүргін саясаты, Қазақстанға батыс аудандардан көшірілген еуропалық эмигранттар туралы, сондай-ақ Қазақстандағы поляктардың тағдыры және Андерс әскерінің құрылуы туралы Г.К.Көкебаеваның еңбектерін атауға болады [33, 34, 35]. Қазақстандағы испан эмигранттарының тарихына арналған жалғыз еңбек Г.К.Көкебаева мен Р.Закарьяға тиесілі [36].

Дегенмен де І.Қыдыралиевтің, К.Есмағамбетовтың, Г.К.Көкебаеваның Еуропадағы белгілі қазақ эмигранты Мұстафа Шоқай туралы зерттеулерін [37, 38, 39, 40, 41], Г.М.Меңдіқұлованың шетелдердегі қазақ диаспорасы туралы еңбегіне [55] де назар аудардық. Бұл еңбектер біз зерттеп отырған өткен ғасырдың 20-40-шы жылдарында Қазақстанның дүниежүзілік миграциялық үдерістен шет қалмағанын көрсетеді.

Осылайша біздің зерттеу тақырыбымыздың тарихнамасын талдау мынадай тұжырымдарға әкеледі: Кеңес Одағына өткен ғасырдың 20-40-шы жылдарында келген еуропалық саяси эмигранттар мен иммигранттардың жағдайы, олардың кеңес қоғамына бейімделуі, еңбек етуі және сталиндік жазалау құрбандарына айналуы толық зерттелмеген. Ал Қазақстанға еуропалық мигранттардың келуі және олардың қазақ қоғамына кірігуін зерттеу айрықша кенже қалған. Демек Қазақстан мигранттарды шетке жіберуші ел (донор) ретінде зерттелген, ал шетел мигранттарын қабылдаушы ел (реципиент) ретінде зерттелмеген. Мұның өзі ұсынылып отырған диссертациялық зерттеудің өзекті тақырыпқа арналғандығын дәлелдей түседі.

Зерттеудің нысаны—Кеңес өкіметінің миграциялық саясаты.

Зерттеудің пәні— Кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының қалыптасу жағдайлары, кезеңдері, эволюциясы, ерекшеліктері мен маңызы.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты —Кеңес Одағының еуропалық саяси эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатының қалыптасу негіздерін, олардың «социалистік» деген атау алған қоғамға бейімделу жағдайларын зерттеу. Зерттеу шеңберінде Кеңес өкіметінің жаппай жазалау саясатының еуропалық эмигранттар мен иммигранттардың тағдырына, әлеуметтік және қоғамдық-саяси өміріне тигізген әсерлері мен өзгерістерін көрсету мақсаты да қарастырылады.

Зерттеу мақсатынан туындайтын жұмыстың негізгі міндеттері:

–Кеңес Одағына Еуропа елдерінен келген миграциялық ағынға қатысты саясаттың құқықтық негіздерін және XX ғасырдың бірінші жартысындағы иммиграцияны мемлекеттік реттеудің өзгеруін анықтау.

–Еуропалық азаматтардың Кеңес Одағына қоныс аударуының себептерін,мигранттардың санатын және КСРО өкіметінің саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарына қатысты саясатының мазмұнынанықтау.

–Индустрияландыру кезеңінде кеңес өкіметінің шетелден білікті кадрларды мақсатты түрде тартуға бағытталған саясатын зерделеу.

–Шетелдік мигранттарды қолдау бойынша КСРО ХРККҰ ОК қызметін талдау және баға беру.

–Шетел азаматтарының кеңестік қоғамға әлеуметтік-мәдени жағынан бейімделу және саяси ықпалдасу ерекшеліктерін зерделеу.

– Қазақстандағы саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарының күнделікті тұрмыстық өмірін зерделеу.

–XX ғасырдың 30-жылдарының аяғы мен 40-жылдарындағыеуропалық мигранттардың қуғын-сүргінге ұшырау себептерін талдау.

Зерттеу жұмысының деректік негізіретіндеҚазақстанның және Ресейдің архивтерінен жинақталған материалдар, сондай-ақ жарияланған құжаттар алынды. Құнды тарихи мұрағаттарды сақтаушы архивтер қорларында ізденіс жұмыстары ұзақ уақыттар бойы тұрақты жүргізіліп, тақырып бойынша көптеген деректер жинастырылды. Зерттеудепайдаланылған деректерді бірнеше топқа бөлуге болады.

Деректердің *бірінші* тобын КСРО, РКФСР, Қазақ АКСР коммунистік партияларының орталық органдарының қарарлары, шешімдері және қаулылары құрайды. Бұл құжаттар негізінен кеңес өкіметінің шетелдік мишранттарға қатысты саясатының негіздерін және эволюциясын зерттеуге мүмкіндік берді. Бұл құжаттар Қазақстан мен Ресейдің архивтерінен алынды, сонымен қатар жарияланған құжаттар да пайдаланылды. Мысалы, Ресей Мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарихы архивінің 17-қорынан өте құнды деректер, атап айтқанда, кеңес басшылығының шетелдіктердің әртүрлі санаттарына қатысты саясатын ашатын құжаттар, 539-қорынан саяси эмигранттарды кеңестік мекемелердің қатаң тексеруі, қажетсіз элементтерді елге жібермеу және КИАК мен ХРККҰ басшылығы үшін ерекше маңызды адамдардың елге келуін қадағалау сияқты саясатқа қатысты құжаттар зерделенді. Осы топтағы жарияланған құжаттар қатарынаәртүрлі дәрежедегі заң құжаттары мен жарлықтар, директивалар мен анықтамалар жатады.Миграцияға байланысты заңнамалар бойынша ХРККҰ орталық комитеті мен БК(б)П Орталық комитеті бұйрықтары мен хаттары, жоспарлары мен есептері партиялық рух, публицистикалық стиль негізінде жазылған.Бұл құжаттар қатарына КСРО заңнамалар жинағы мен Конституциясын еңгізуге болады.

Деректердің *екінші* тобы КСРО, РКФСР, Қазақ АКСР салалық халық комиссариаттарының және әлеуметтік-экономикалық мәселелермен айналысатын орталық мекемелерінің құжаттарынан тұрады. Бұл құжаттар шетелдік мигранттарға қатысты статистикалық мәліметтерді анықтау,

мигранттардың тұрмыс жағдайларын, жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін анықтауға негіз болды. Атап айтқанда, Ресей Федерациясының мемлекеттік архивіндегі 5283-қорда Бүкілодақтық мәдени байланыстар қоғамының Кеңес Одағына келген шетелдіктермен жұмыстары көрсетілген және Бүкілодақтық кәсіподақтар орталық кеңесінің сыртқы бюросының 5451-қорында неміс эмигранттардың күнделікті өмірлері туралы құжаттары қарастырылды. 8265-қордан КСРО ХРККУ ОК шетелдіктерге байланысты істері туралы материалдар қарастырылды. Сонымен қатар сол архивтен 5006-қорда КСРО және Германия арасындағы экономика, ғылым және мәдениет арасындағы келісімшарттар, 364-қорда Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің материалдары, 5674-қорда КСРО Еңбек халық комиссариатының құжаттары пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің Р-1125 қорында ХРККУ Қазақстандағы орталық комитетінің құжаттары зерделенді. ҚР Президент архивінде 708-қорында Қазақстанға жіберілген саяси эмигранттарға байланысты материалдар қарастырылды.

Деректердің *үшінші* тобын облыстық, аудандық және басқа жергілікті кеңес мекемелерінің орталық мекемелермен жазысқан хаттары, берген есепті баяндамалары құрайды. Бұл құжаттар шетелдік мигранттардың күнделікті тұрмыс жағдайларын, олардың кеңестік қоғамға бейімделуін, өзара қарым-қатынасын талдауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда Ресей Мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарихы архивінің 495-қорында эмиграцияның күнделікті өмірі және оның кеңестік шындықты қабылдауы туралы баяндайтын құжаттар зерттелді.

Деректердің *төртінші* тобына Кеңес Одағына келген шетелдік мигранттардың естеліктері кіреді [56, 44].

Диссертациялық зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері. Зерттеуші таңдаған методология нақты танымдық үдерістің бағытын анықтайды, сондықтан біз зерттеу тақырыбымызды толық ашуға мүмкіндік беретін тарихи шындықтың көптүрлілігі және альтернативтілігі тұжырымдамасын басшылыққа алдық. Тарихи шындықтың көптүрлілігі тарих ғылымының іргелі мәселесі, ол жалпы адамзат қоғамының дамуындағы ортақ сипатпен қатар ерекшеліктерді де ескереді, сондықтан даму жолдарының альтернативтілігімен үндеседі. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропада қоғамдық дамудың әртүрлі жолдары пайда болды. Мұның себебі бүкіл адамзат қоғамы индустриалдық қоғамның дағдарысқа ұшырау кезеңінде тұрды да, осыған орай жеке елдер дамудың альтернативтік жолдарын іздеуге ұмтылды. Мұның өзі әуелі Ресейде социалистік қоғам құру жоспарын туғызса, одан кейінірек Италия мен Германияда нағыз реакцияшыл фашистік қоғам практикасының тууына әкелді. Осылайша Еуропа елдерінің біз зерттеп отырған кезеңдегі қоғамдық дамуы көптүрлі және альтернативті сипатта болды. Тарихи шындықтың көптүрлілігі және альтернативтілігі тұжырымдамасына сүйене отырып, еуропалық мигранттардың не себептен Кеңес Одағын таңдағанын түсіндіруге болады.

Зерттеу жұмысы тарихи-жүйелілік қағидатына негізделді. Тарихи-жүйелілік қағидаты зерттеліп отырған объектіні күрделі жүйенің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Біздің зерттеуімізде жүйелілік қағидаты Кеңес Одағының миграцияға қатысты мемлекеттік саясатының қалыптасу және даму кезеңдерін кеңес өкіметінің жалпы ішкі және сыртқы саясатының динамикасы контекстінде зерттеуге негіз болды. Европалық мигранттарға қатысты мемлекеттік саясат Кеңес Одағындағы әкімшілдік-әміршілдік жүйенің қалыптасуының әртүрлі кезеңдеріндегі өзгерістері туралы мәселе ішкі саясат контекстінде қарастырылды. Ал кеңес өкіметінің эмигранттар мен иммигранттардың әртүрлі категорияларына қатысты жіктелген саясаты Кеңес Одағының сыртқы саясаттық тұжырымдамасының өзгеру динамикасы аясында зерттелді.

Зерттеуде тарихи танымның негізгі қағидаттары – тарихилық және объективтілік қолданылады. Тарихилық қағидат бойынша зерттеліп отырған тарихи оқиғалар, объектілер және әлеуметтік-саяси құбылыстар олардың пайда болу және даму үдерісі кезіндегі нақты тарихи жағдайлары және сол кездегі уақыттық мерзімі аясында қарастырылады, сонымен қатар аталған оқиғалар мен құбылыстардың даму алгоритмі анықталады. Объективтілік қағидаты зерттеліп отырған нысанды нақты шындық ретінде қарап, зерттеушінің осы шындықты түсіндіруі мен талдауы тарихи фактіден алшақ кетпеуіне көмектеседі.

Зерттеу әдістері ретінде жалпы логикалық ойлау әдістері – анализ және синтез, индукция және дедукция қолданылды. Анализ бен синтез жинақталған тарихи фактілерді талдап, соның негізінде ой қорытуға негіз болады, ал индукция мен дедукция осы талдау мен қорыту үдерісінің іске асуының әдісі ретінде көрінеді. Салыстырмалы тарихи, статистикалық әдістер мен бейнелеу және сандық өңдеу әдістеріне сүйене отырып, Кеңес Одағының көші-қон саясатын қалыптастыру процесін бақылауға, оның сандық және сапалық сипаттамасын беруге, тұрғын үй-тұрмыстық еңбек жағдайлары мен шетелдіктердің өмірінің тұтас көрінісін жасауға мүмкіндік туды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Отан тарихында бұрын арнайы қарастырылмаған, бұрын жан-жақты талдаудың нысанасы болмаған Кеңес өкіметінің еуропалық иммигранттар мен эмигранттарға байланысты саясатын толыққанды зерттеуге тұңғыш рет қадам жасалып отыр. Миграция мәселелерін зерттеудің дәстүрлі әдісі бойынша миграция демография мен әлеуметтану ғылымдарының объектісі ретінде қабылданса, біздің зерттеуімізде миграция тарихы кеңес өкіметінің сыртқы және ішкі саясатының бір аспектісі ретінде қарастырылады. Зерттеу аясында көптеген архивтік құжаттар ғылыми айналымға енгізілді

Зерттеу жұмысының келесі басты ғылыми жаңалықтарын ұсынамыз:

–Миграция мәселелерін зерттеудің дәстүрлі әдісі бойынша миграция демография мен әлеуметтану ғылымдарының объектісі ретінде қарастырылса, біздің зерттеуімізде басты назар осы мәселенің саяси аспектілеріне аударылады. Миграцияның кезкелген түрінің саяси себептері бар, ол

мигранттың өз еліндегі саяси оқиғалармен байланысты болады, сондай-ақ миграциялық ағымдарды реттеу және мигранттарға белгілі бір құқықтар беру тек қана қабылдаушы елдің мемлекеттік билігінің құзырында екені белгілі. Осы тұрғыдан алғанда диссертациялық зерттеудің басты жаңалығы кеңес өкіметінің еуропалық эмигранттар мен иммигранттарға қатысты саясатын Кеңес Одағының ішкі және сыртқы саясатының динамикасы аясында тарихи тұрғыдан зерттеуі болып табылады.

– Кеңес Одағындағы Еуропалық мемлекеттердің азаматтарына қатысты саясаттың құқықтық негіздері және XX ғасырдың бірінші жартысындағы заңдарға мерзімді өзгеріс пен толықтыру анықталды;

– Еуропалық мигранттардың Кеңес Одағына қоныс аударуының себептері мен көздері анықталды.

– Индустрияландыру кезеңінде шетелден білікті кадрларды мақсатты түрде тартуға Үкіметтің көшу шаралары жүйесі мен себептеріне талдау жасалды;

– Шетелдік мигранттарды қолдаудағы КСРО ХРККҰ ОК және ҚазКСР ХРККҰ ОК әрекеті талданды;

– Шетел азаматтарының кеңестік қоғамға әлеуметтік-мәдени, құқықтық бейімделуі мен саяси интеграциясының ерекшеліктері зерттелді, сондай-ақ Қазақстандағы саяси эмигранттардың еңбек және тұрмыстық өмірі зерттелді

– 1937-1938 жылдары шетелдік мигранттарды қуғын-сүргінге ұшырату себептері талданды.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. XX ғасырдың 20-40-шы жылдарын қамтиды. Оның жоғарғы мерзімдік нүктесі, атап айтқанда, 20-шы жылдар азамат соғысы аяқталып, бейбіт даму кезеңінің басталуына, соған орай кеңес елі шетел иммигранттарының назарына ілігуімен, сондай-ақ Еуропаның кейбір елдеріндегі 1918-1919 жылдардағы революциялық қозғалыс жеңіліске ұшырап, коммунистік идеяны ұстанған топтардың эмиграция объектісі ретінде Кеңес елін таңдауымен байланысты анықталған. Тап осы кезде Кеңес өкіметінің саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарын қолдау саясаты қалыптаса бастайды. Ал сталиндік қуғын-сүргін басталған соң кеңес өкіметінің миграциялық саясатында өзгерістер болады, еуропалық саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттары да басқа барлық миграциялық топтар сияқты қатаң бақылау мен қудалауға тап болады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде шетелдік мигранттар тұтастай шығыс республикаларға көшіріледі. Соғыстан кейін Еуропадан Кеңес Одағына қарай бағытталған саяси эмиграция және еңбек миграциясы жалғаспай қалады. Осы жағдай зерттеудің хронологиялық шеңберінің соңғы нүктесін анықтайды.

Зерттеу жұмысының территориялық ауқымы. Зерттеулер 1920-1940 жылдары Батыс және Шығыс Еуропа елдерінен келген саяси эмигранттар мен еңбек иммигранттарының бүкіл Кеңес Одағындағы өмірі мен тағдырына арналған, бірақ 1936 жылға дейін Қазақстан Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық республика болғаны ескеріліп, негізінен Ресей және Қазақстан аумағына қатысты нарративтік материал іріктеліп берілді. 1920-1930 жылдары

көптеген Саяси эмигранттар Мәскеуде БК(б)П, Коминтерн және ХРККҰ Орталық комитетінде немесе басқа қалалардағы зауыттарда партия бөлімшелерінде жұмыс істеді. Еңбек мигранттары негізінен Еділ өзені мен Орал таулары аймағындағы зауыттар мен фабрикаларда және Ресей мен Қазақстандағы ауылшаруашылық салаларында жұмыс істеді. Соғыс басталған соң көптеген еуропалық саяси эмигранттар Қазақстанға көшірілді.

Жұмыстың ғылыми және қолданбалық маңызы. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы диссертациядағы нарративтік материал, талдаулармен қорытындылар кеңестік кезеңнің тарихын объективті түрде түсінуге қосылған елеулі үлес екендігінен көрінеді. Диссертациялық зерттеудің қолданбалық маңызы осында берілген материалдар мен қорытындыларды миграция тарихы бойынша жалпылама еңбектер жасауда, жоғары оқу орындарында дәрістер оқуда, оқу құралдарын дайындауда, әлеуметтік-саяси тарих, күнделікті өмір тарихы бойынша арнайы курстар әзірлеуде пайдаланылуы мүмкіндігінде жатыр.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Кеңес өкіметінің Еуропалық иммигранттар мен эмигранттарға байланысты саясатын зерттеп қарастыру нәтижесінде төмендегідей ғылыми тұжырымдар қорғауға ұсынылады:

1. Еуропадан келген мигранттарға қатысты көптеген архивтік құжаттар Кеңес мемлекетінің еуропалық саяси эмигранттарға қатысты саясаты идеологиялық сипатта болғанын көрсетеді. Атап айтқанда, коммунист мигранттар жұмысқа орналасуда, мемлекеттен әлеуметтік көмек алуда артықшылықтарға ие болды.

2. Кеңес мемлекетінің еңбек иммиграциясына қатысты саясаты таза прагматикалық сипатта болды. Құжаттар экономиканы жаңғырту кезеңінде Кеңес үкіметінің еңбек иммигранттарын таңдау саясатын жүргізгенін көрсетеді, мамандар мен жұмысшылар индустриаландыру мақсатына сай іріктеп алынды, оларды тарту үшін қаражатты аямады.

3. ХРККҰ ұйымы еуропалық мигранттарға материалдық жағынан көмек көрсетіп отырды. Еуропалық мигранттар мен оның отбасыларына тұратын пәтер немесе бөлме беріп, оларға киім-кешек, азық-түлік түрінде және ақшалай көмек көрсетіп отырды. Алайда, жергілікті биліктің күш-жігеріне қарамастан, қабылданған шаралар жеткіліксіз болып шықты, бұл шетелдік мамандардың қатты наразылығына, олардың кеңестік жүйеден көңілі қалуына және олардың бір бөлігін Отанына қайтаруына әкелді. Шетелдіктердің тұрақты шағымдарының себептері азық-түлік жеткізіліміндегі үзілістер, жалақының кешігуі, есептеулер, әкімшілік персоналдың дәрежі көзқарасы және т.б. болды.

4. Кеңес Одағына бет алған көптеген эмигранттар социалистік мемлекет құрудың ұлы экспериментіне қатысуға ерекше мән бере отырып, жаңа қоғам құруда күш ретінде қажет деп шын жүректен сенді. Шетелдіктердің басым көпшілігі жақын арада әлемдік революция болады деп үміттенгенімен және Кеңес Одағына эмиграцияны тұрақты емес, уақытша шара ретінде қарастырды және әлемдік революция сәтті болған жағдайда отанына оралуды жоспарлады.

5. Халықаралық аренадағы жағдайдың өзгеруіне, атап айтқанда КСРО-ның Еуропаның кейбір елдерімен қарым-қатынасының нашарлауына байланысты көптеген экономикалық және саяси иммигранттар үшін олар үшін түрмеге немесе атысқа қауіп төндірді. Кейбір мигранттар КСРО азаматтығын алды және олар үшін "екінші отанына" айналған Кеңес Одағында қалды.

6. Еуропалық мигранттардың ешқайсысы, мейлі ол КСРО азаматтығын алды ма, әлде шет мемлекеттің азаматы болып қала берді ме, Кеңес өкіметі тарапынан репрессиялық әрекеттерге қарсы кепілдігі болмады. Құжаттар растағандай, еуропалық мигранттардың едәуір бөлігі қуғын-сүргінге ұшырады.

7. Соғыс басталғаннан кейін көптеген шетелдік мигранттар Кеңес Одағындағы басқа халықпен бірге Қазақстанға көшірілді. Қазақстандағы ХРККҰ бөлімі оларды Алматы, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Атырау және басқада облыстарға орналастырып, материалдық және ақшалай көмек көрсетуге тырысты. Қазақстанда өмір сүріп жатқан кезде Қазақстан қоғамының түрлі салаларын дамытуға зор үлес қосып, кейбіреулері өмірлерінің соңына дейін Қазақстанда қалған.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелерімынадай мақалаларда және халықаралық ғылымконференцияларда жасалған баяндамалардан жан-жақты көрініс тапты, оның ішінде:

Халықаралық Scopus базасына енетін журналда – 1 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ҒЖБСҚК бекіткен басылымдарда – 5 мақала, халықаралық конференция жинақтарында – 3мақала, барлығы – 11 мақала жарияланды. [46, 47, 48, 49, 50].

Диссертация Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Дүниежүзі тарихы және сыртқы байланыс бөлімі және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Тарих факультетінің, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының, бірлескен кеңейтілген мәжілісінде талқылаудан өтіп, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Диссертациялық жұмыстың құрылымы қысқартылған сөздерден, кіріспеден, үш бөлімнен, 8 параграфтан, қорытындыдан, деректер мен әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

1 XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ КЕҢЕС ОДАҒЫН-ДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

1.1 Кеңес өкіметінің миграциялық саясатының құқықтық негіздері

1917-1921 жылдардағы РКФСР-дегі Халықаралық көші-қонның түбегейлі өзгерістері революциялық оқиғаларға, азаматтық соғысқа, экономикалық апатқа, шеткі аймақтардағы ұлтаралық қатынастардың шиеленісуіне және т.б. салдарынан орын алған. 1917 жылдың қазан айынан бастап, елдің көші-қонды реттеудегі рөлі, тіпті соғыс жылдарында бұрын-соңды болмаған деңгейде болды, оны бақылау жаңа қоғамдық тәртіпті сақтау және кеңестік қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету үшін қажетті шарт ретінде танылды. Онымен қатар өзгерген қоғамдық қатынастар РКФСР аумағында болған шетелдіктердің, РКФСР аумағына кіруі мен шығуының жағдайына қатысты мемлекеттің ұстанымын анықтады [51, б. 67].

1918 жылғы РКФСР Конституциясы РКФСР аумағында тұратын және ерекше жағдайларда шетелде тұратын жұмысшылармен шаруаларға азаматтардың барлық саяси құқықтарын берді. РКФСР саясаты халықаралық коммунистік қозғалыстың Халықаралық экономикалық көші-қон мәселесіне деген көзқарасын көрсете алған. Азаматтық беру мәселесін елде болу ұзақтығымен байланыстырған Еуропа мемлекеттерінің заңдарынан айырмашылығы, кеңес заңнамасы мұндай шектеулерден бас тартты. Болашақта шетелдіктердің әртүрлі топтарының жағдайы елдің саяси, экономикалық мүдделерін ескере отырып түзетілді [52].

Сонымен қатар, баспана құқығы БОАК-тің 1918 жылғы 28 наурыздағы «Бассауға құқығы туралы» жарлығында бекітілді: «Ресейге келген жағдайда саяси немесе діни тәртіптегі қылмыстары үшін өз Отанында қудаланған кез-келген шетелдік саяси баспананы пайдаланады». Бассауға құқығын құқықтық реттеуді қамтамасыз ете отырып, Кеңес өкіметі келесі міндеттерді шешті:

- әлемдік қоғамдастыққа осы құқықты іске асыру мәселелерінде әлемнің әртүрлі елдерімен ынтымақтасуға дайын екендігін көрсету; - бассауға құқығын іске асырудың аумақтық нысанын анықтау;

- бассауға құқығы тек саяси немесе діни сипаттағы қылмыстар үшін қудаланған адамдарға ғана берілу;

- бассауға берілген барлық шетелдіктердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кепілдік беру;

- қалыптасқан жағдайдан туындаған көші-қон процестеріне елеулі ықпал ету;

- бассауға құқығының негізгі қағидатын бекіту (бассауға берілген адамдарды қайтармау) [53 б. 3 арты].

1929 жылы 18 мамырда өткен Бүкілресейлік Кеңестердің XIV съезінде 1925 жылғы РКФСР Конституциясының баспана беру туралы ережесін өзгерткен қаулы қабылданды. Ресей Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасы «революциялық-азаттық қызметі үшін қуғын-сүргінге ұшыраған

барлық шетелдіктерге бассауға береді». Осылайша, алдыңғы бірнеше жыл бойы қолданылып келген шара заңнамалық нысанда бекітілді. Енді саяси баспана ала алатын адамдар санатына барлығы дерлік кірді. Бұрынғыдай-ақ қудалау туралы ешқандай дәлел талап етілмеді [52].

Саяси баспана беру және кеңес азаматтығын беру мәселелерімен КСРО ХРККҰ Атқару Комитетінің Орталық заңдастыру комиссиясы (КСРО ХРККҰ АК ОЗК) айналысты. Кеңес Одағына саяси эмигрант ретінде кіруге рұқсат беру кезінде комиссия өтініш берушінің әлеуметтік жағдайын, оның кәсібін, саяси көзқарастарын, саяси жұмыс тәжірибесін және эмиграцияның себептерін ескерді. Жоғарғы партия органдарының құжаттарына сәйкес, эмиграция «елдің буржуазиялық үкіметінің революциялық қайраткерді революциялық белсенділігі үшінтікелей қудалауы оған өзінің революциялық қызметін жалғастыруға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір жағдайда (өлім жазасы, ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыру қаупі және т.б.) осы елде қалуға мүмкіндік бермеген жағдайда ғана» саяси болып қарастырылды [30, б. 781].

РКФСР шетелдік азаматтығының дәлелі бола алатын ұлттық төлқұжаттардың екі түрін мойындады. Біріншісіне Қазан төңкерісіне дейін шығарылған және Шетелдіктің бұрынғы Ресей империясында тұруының белгілері бар немесе Ресейде консулдық конвенцияларға байланысты осындай беру құқығы бар шетелдік консулдықтарда алынған. Екінші түріне Қазаннан кейін берілген ұлттық құжаттарды, егер олардың иелеріне Кеңестік Ресейге кіруге рұқсат беретін (және паспорттың сапалылығын куәландыратын) Ресейдің өкілетті өкілінің визасы болса және шекарадан өту туралы шекара пунктінің белгісі болған жағдайда құжаттарды жатқызу керек. Бұл Кеңес билігінің органдары сақтауға тырысқан халықаралық құқықтың белгіленген нормасы болды. Мұндай төлқұжат адамға «шетелдіктің тұруына ықтиярхатын» беруге негіз болды. Объективті қасиетке ие бірқатар себептерге байланысты 1920 жылдары Ресейде шетел азаматтығы құқықтарын тану бірқатар жағдайлармен күрделене түсті. Ел басынан өткерген катаклизмдер мен 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін азаматтықтың құжаттық базасын қалыптастыру кезінде волонтаризм ұзақ уақыт бойы үстемдік еткендігі әсер етті. РКФСР-де қалған шет мемлекеттердің өкілдері әртүрлі «буржуазиялық элементтерге» шетелдік азаматтығы туралы құжаттарды беру мағынасында кең көмек көрсетті, көбінесе еш себепсіз. РКФСР белгілі бір аумақтарын мезгіл-мезгіл алып жатқан ақ гвардия билігі (Деникин, Юденич, Врангель және т.б.) жанындағы шетелдік өкілдер одан да күшті әрекет етті. 1924 жылғы КСРО азаматтығы туралы Заңға сәйкес, Кеңес Одағындатұратын шетелдіктер (бұрынғы әскери тұтқындар, оптанттар, босқындар, оралмандар, саяси эмигранттар және т.б.) шетелдік азаматтығын дәлелдегеннен кейін шетелдіктің тұруына ықтиярхат алды. Мұндай тиесілілігі туралы дәлелдері жоқ адамдар шетел азаматтығына тиесілілігін мәлімдеген тұлғаның тұруына ықтиярхат алды. Қалғандарының барлығы кеңес азаматтарымен мойындады [54, б. 112].

Жалпы, 1920-1921 жылдардағы көші-қон еңбек ағындарын басқарудың, шетелдік жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысты бақылаудың нақты тетіктерінің

болмауына байланысты көптеген проблемалар, осы мәселенің құқықтық аспектісіндегі олқылықтар көші-қон саясаты саласында елеулі өзгерістер туғызды. Ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік иммиграция және реэмиграция мәселелерін реттеу жөніндегі мемлекеттік қызметті құру туралы сөз болды. Өнеркәсіптік және ауылшаруашылық иммиграцияны реттеу және жеңілдету үшін Халық Комиссарлар Кеңесімен 1922 ж. Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің Еңбек, ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммиграция және эмиграция бойынша тұрақты комиссиясы (ЕҚК КОМ) құрылған. Комиссия 1922 жылғы 25 қазандағы ЕҚК қаулысымен ұйымдастырылды. Комиссияның құқықтары мен міндеттері 1922 жылғы 22 қарашадағы РКФСР ХКК ережесімен анықталды, оған Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Б.Б. Каменев қол қойды. Тиісінше, бұған дейін ХШЖК кезінде еңбек көші-қонының негізгі бақылаушысы ретінде жұмыс істеген өнеркәсіптік иммиграция бөлімінің барлық істері 1922 жылғы 10 мамырдағы ЕҚК қаулысының күшін жою үшін ЕҚК тұрақты комиссиясына берілген [55, п. 1-2].

1922 жылғы 22 қарашадағы «Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммиграцияны реттеу жөніндегі тұрақты комиссиясы туралы» ережеде комиссияның функциялары егжей-тегжейлі баяндалды. ЕҚК КОМ келесі іс-шаралармен айналысуы тиіс болды.

1. Кеңес Одағына қажетті ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммигранттар мен реэмигранттар топтарын құру және тарту, сондай-ақ тиісті Халық комиссариаттары арқылы ауылшаруашылық және өнеркәсіптік кәсіпорындарды, сондай-ақ иммигранттарды пайдалану мүмкін және қажет бос жерлерді дайындау.

2. Жоғарыда аталған санаттағы жекелеген иммигранттардың және иммигранттардың тұтас топтарының КСРО шегіне кіру, сондай-ақ оларды порттар мен шекара станцияларында қабылдау мәселелеріне басшылық жасау.

3. Кедендік шарттылықтарды жүргізуге және көшіп келушілерді және олар әкелген машиналарды және басқа да мүлікті межелі жерге тасымалдауға жәрдемдесу.

4. Иммигранттарға несие, қажетті материалдар мен түрлі жеңілдіктер беру бойынша жұмыстарды ұйымдастыру кезеңінде жәрдемдесу.

5. Заңсыз көші-қонға қарсы күрес [55, п. 1-2].

Қолданыстағы ереже шегінде Комиссия орталық және жергілікті билік органдарының басшылығы үшін қаулылар, нұсқаулықтар, өкімдер шығаруға құқылы болды, сондай-ақ Кеңес Одағының бүкіл аумағында иммигранттарды орналастыру және бөлу бойынша ішкі мәселелермен айналысқаны анық. Атап айтқанда, Комиссияның құзыретіне иммигранттарды РКФСР шегінде тұру құқығын алу үшін уақытша куәліктермен қамтамасыз ету кірді. Сонымен қатар, ЕҚК КОМ орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына иммиграция мәселесінде олардың міндеттерін тиісті түрде орындау бөлігінде бақылаушы рөлін алды. ХКК комиссияға «иммигранттарға беруге арналған кәсіпорындардың мүлкінің сақталуын бақылауды жүзеге асыруға және мүлікті иммигранттар тобына нақты беруге қатысуға» бұйырды [55, п. 2].

Комиссияның бастапқы құрамына төраға және ЕҚК тағайындаған шешуші дауыстары бар екі мүше кірді. Белгілі бір ведомствоға қатысты барлық мәселелерді талқылау кезінде оның өкілдерінің қатысуы міндетті болды, оларға келіспеген жағдайда комиссия қаулыларына ЕҚК-да наразылық білдіру құқығы берілген.

Уақыт өте келе комиссияның одақтас республикалардың органдарымен өзара іс-қимылының жеткіліксіз дәрежесі анықталды, бұл иммиграция мен реэмиграцияны реттеудің жалпы ісіне теріс әсер етті. Осылайша, ЗКФСР өкілдігі: «Комиссияның барлық қызметі одақтас республикалардың тиісті органдарымен тікелей байланыста болуы тиіс. Сондықтан, комиссия қызметі, уәкілдері тиісті директивалар алып отыратын Республикалардың ХКК және ОАК-терінің пікірлеріне негізделуі тиіс,... иммиграция туралы мәселе дұрыс қойылмаған кезде, жергілікті халықтың мүдделеріне назар жеткіліксіз аударылған кездең жағымсыз шиеленістер туындауы мүмкін, оларды тек Одақ органдары мен одақтас республикалар органдарыныңосы саладағы нақты өзара іс-қимылы арқылы ғана болдырмауға болады» деп белгілеген [55, п. 21].

Жұмыс көлемі және сонымен бірге шетелдік еңбек күшін тарту ісіндегі жауапкершіліктің ұлғаюына байланысты, иммиграция жөніндегі комиссияның негізгі құрамын өзгерту қажеттілігі туралы мәселе туындады. КСРО Одағының ХКК 1925 жылғы 17 ақпандағы «Ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік иммиграцияны реттеу жөніндегі Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің тұрақты комиссиясы туралы» қаулысымен ЕҚК КОМ-ның жаңа құрамы бекітілді: «Комиссия ЕҚК-ның жеке тағайындауы бойынша Төрағасы мен мүшелерінің: КСРО Еңбек ХК бас инспекторы, РКФСР, БКСР, УССР, Өзбекстан, Түрікменстан және Закавказье республикаларының ЕШХК-ларының келісімі бойынша тағайындалатын бір өкілі және ЕҚК бекітілетін КСРО ХШЖК, КОБОК, СІХК, БМСБ-дан бір-бір өкілден құрамынан құрылады». Ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік иммиграция жөніндегі ЕҚК КОМ төрағасы болып В. А. Смольянинов тағайындалды [45].

ҚЖХК-нан Н.К. Маршан, ЕШХК-ден – М.М. Лацис, КСРО ХШЖК-ден – Н.Г. Черноваев, КОБОК-тен – М.И. Шуликов, СІХК-тен – С.Б. Каган, БМСБ-ден – М.А. Майский өкіл болып тағайындалды. С.А. Берг жауапты хатшы болып тағайындалды. Комиссия мүшелерінің құрамының мұндай кеңеюі ЕҚК тұрақты комиссиясының өз жұмысында жоғарыда аталған құрылымдардың өкілдіктерімен тығыз қарым-қатынас жасауы қажеттілігімен байланысты болған.

«Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі уақытта иммиграция негізінен РКФСР шегіне жіберіледі, ал, келген иммигранттардың басым көпшілігі ауылшаруашылық болуына байланысты, РКФСР халық комиссариаттарының тығыз байланысы мен комиссиядағы өкілдігі міндетті түрде қажет... тәжірибе көрсеткендей, ҚЖХК-тен бас инспектордың қатысуы қажет, себебі комиссия иммигранттардың Одақ ішінде де, одан тыс жерлерде де ілгерілеуі сияқты көптеген көлік мәселелерін шешуі керек, ал мұнда ҚЖХК қатысуы қажеттілігі

туындайды», - деп баяндады ЕҚК КОМ төрағасы В.А. Смольянинов [55, п. 23арты].

Шетелмен жұмыс істеу ерекшелігін және көптеген құпия істердің болуын ескере отырып, ЕҚК комиссиясы жеке құрамды таңдауға ерекше назар аударды. Аппарат шағын болды және шамамен 11 қызметкерлерді қамтыды. Тиісті жеке құрамды таңдау өте қиын болды, себебі оның штаты иммиграция және эмиграция, оның ішінде капиталистік елдердің заңнамасын, атап айтқанда осы елдерге эмиграция шарттарын, олардың саяси және экономикалық жағдайын, халықаралық көлік жағдайын және т.б. білетін, шет тілдерін білетін адамдардан жинақталды.

Техникалық аппараттың басында жауапты хатшы болды. Негізгі жұмысты орындау үшін үш уәкіл тағайындалды:

а) шетелдік қатынастар бойынша: иммиграциялық мәселелер бойынша және шетелден келіп түсетін ұсыныстар топтары бойынша хат алмасу және баяндамалар, сондай-ақ Кеңес Одағына кіру туралы жеке өтініштерді қарауға дайындау;

ә) ішкі қатынастар бойынша: (техникалық жетілдірілген ауыл шаруашылығын жүргізуді білетін агроном болуы тиіс) Кеңес Одағында жұмыс істейтін иммигранттар коммуналарына жалпы нұсқаулар, болжалды сметалар мен ұйымдастырушылық жоспарлар жасау және т.б.

б) көлік бойынша: иммигранттарды шетелден және Одақ аумағы бойынша тасымалдау мәселелері, иммигранттарды КСРО порттары мен шекаралық пункттерінде қабылдау, иммигранттық жүктерді шығару бойынша кедендік шарттылықтарды ресімдеу және т.б.

Сонымен қатар, техникалық персонал да болды. Барлық жұмыс орталықта жүргізілді. Шекарада иммигранттарды қабылдау үшін, үлкен топтар келген жағдайда, сондай-ақ Кеңес Одағына сәйкес иммигранттар топтарының жұмысын тексеру үшін Комиссияның Орталық аппаратының қызметкерлері іссапарға отырған [57, п. 19-20].

ЕҚК-ның иммиграция жөніндегі тұрақты комиссиясына иммигранттардан өз мамандығы бойынша жұмыс істеу үшін КСРО шегіне кіру туралы көптеген жеке және топтық өтініштері түсіп отырған. Кеңес өкіметі иммигранттардың өтініштерін мұқият қарау қажеттілігін бірнеше рет атап өткені анық. Өтініштерді қарау кезінде ЕҚК комиссиясы белгілі бір адамдарды елге жіберудің орынды немесе орынсыздығын басшылыққа алды. Кіруге рұқсаттар тек Кеңес Одағына келген кезде еңбек ету орнын таба алатын және күнкөріс ете алатын немесе Кеңес Одағында тұратын туыстары асырауға алатын иммигранттарға ғана берілді.

Өтінімдерді қарау кезінде елдің өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы салаларының мамандарға мұқтаж шетелдіктерге артықшылық берілді. Осыған байланысты Еңбек халық комиссариатының мойнына үлкен жауапкершілік жүктелді. ЕҚК тұрақты комиссиясы жергілікті еңбек нарықтарының жай-күйі туралы жалпы ақпаратты басшылыққа алып отырды. Иммиграция жөніндегі комиссияның КСРО одағының аумағында еңбек нарықтарының қалай

толтырылғандығы туралы нақты мәліметтердің болуы өте маңызды болды. Сондықтан ЕҚК КОМ «Еңбек Халық Комиссариаты ай сайын Одақтың қай қалаларына және Одақтың қандай бөліктеріне ағаш ұсталары, ер адамдар және т.б. сияқты белгілі бір мамандарға мұқтаждық бар болуы туралы, еңбек нарығын асыра толтыру қаупінсіз қайда жіберуге болатыны туралы, және қайда жіберуге болмайтыны туралы толық ақпарат беріп отыруын» өтіне сұрады [58, п. 183].

Башқұрт АССР-нің ІХК-нің қысқаша хабарламасынан: «Есепті кезең ішінде шекараны заңсыз кесіп өтетін шетелдіктердің ағыны байқалады. Заңсыз өтіп жүргендер негізінен Польша, Латвия, Эстония және Литваның құзырындағы азаматтар. Бұл қашқындардың барлығы дерлік тұрғылықты жеріне келген кезде оларды КСРО азаматтығына қабылдау туралы өтініштер ресімдейді». Осы саладағы «заңнаманың түсініксіздігі» себебінен азаматтығын алуға өтініш білдірген шетелдіктердің көпшілігіне бас тартылды. Тек 93 өтініш бойынша ғана мәселе оңынан шешілген [59, б. 94].

ЕҚК КОМ Италия, Австрия, Чехословакия сияқты Батыс Еуропа мемлекеттерінің кеңейтілген көлемде иммиграцияға рұқсат беру туралы қысымының жоғарылауымен байланысты қиындықтарға тап болғаны анық. Мұндай жағдайларда ЕҚК комиссиясы еңбек иммигрантының келуіне өтініш түскен белгілі бір елмен жалпы саяси қатынастарды басшылыққа алды. Осындай шарттарда иммигранттардың Кеңес Одағына кіруін мемлекеттік реттеу шараларының жүйесі түпкілікті дамыды. Сонымен бірге иммиграциямен байланысты көптеген ішкі мәселелер шешілмей қалды, иммигранттардың құқықтық, саяси және кәсіби мәртебесі туралы заңнаманы соңына дейін пысықтау қажеттігі туындаған [60, б. 184-188].

Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі мәселелері, кейін шетелдік азаматтар туралы заңнаманың негізін қалаған бірқатар жобаларда қарастырылды. «КСР Одағының аумағындағы шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» ОАК Жарлығы шетелдік азаматтарға мынадай құқықтарды бекіткен: «КСРО аумағында еңбекпен шұғылдану үшін тұратын және жұмысшы табына немесе басқа біреудің еңбегін пайдаланбайтын шаруаларға жататын шетелдік азаматтар КСРО азаматтарымен қатар саяси, жеке және мүліктік құқықтарды пайдаланады; СІХК немесе оның ведомстволық бағынысты органдарынан Кеңес Одағына кіруге рұқсат алған шетелдік азамат берілген рұқсатта осы бағытта қандай да бір шектеулерді қоспағанда, КСР Одағының бүкіл аумағы бойынша кедергісіз жүріп-тұру құқығын Кеңес азаматтарымен бірдей негізде ие» [61, б. 96-110].

Ел ішінде шетелдік жұмысшылардың ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп саласындағы еңбектерін қолдану орындарына қозғалысын жеңілдету үшін ОАК және КСРО ХКК арнайы жеңілдіктер әзірленіп, олар мыналарды қамтыды:

а) ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік иммигранттары мен реэмигранттар мен олардың отбасыларын қоныс аударушылар үшін белгіленген жеңілдікті теміржол және су тарифтері бойынша тасымалдауды, сол сияқты ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік жабдықтарды, сондай-ақ өз

мұқтажы үшін әкелінетін мүлікті КСРО Одағының барлық теміржол және су жолдары арқылы тасымалдауды жүргізу;

ә) кедендік-тарифтік Комитет әзірлеген және Еңбек және Қорғаныс Кеңесі бекіткен айрықша нұсқаулыққа сәйкес иммигранттар мен реэмигранттардың ауыл шаруашылығы және өнеркәсіптік мүкәммалы мен жабдықтарын, сондай-ақ жеке және тұрмыстық тұтыну заттарын кедендік баждардан, кедендік алымдар мен акциздерді төлеуден босату;

б) ауыл шаруашылығы иммигранттары және реэмигранттардың оларға жер учаскелерін беруге арналған шарттарын, сондай-ақ өнеркәсіптік иммигранттар мен реэмигранттардың оларға өнеркәсіптік кәсіпорындар беруге арналған шарттарын елтаңбалық алымнан босату [62, п. 14].

КСР Одағының ОАК және ХКК-нің 1925 жылғы 31 наурыздағы «Ауыл шаруашылық және өнеркәсіптік еңбек иммигранттары мен реэмигранттарға берілетін жеңілдіктер туралы» Қаулысы негізінде Еңбек және Қорғаныс Кеңесі ауылшаруашылық және өндірістік жабдықтарды, сондай-ақ ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммигранттар мен реэмигранттардың жеке және тұрмыстық заттарын әкелу туралы арнайы нұсқаулықты бекітті [63].

Шетелдік азаматтар салықтар мен еңбек міндеттерін атқаруға КСРО азаматтарымен тең негізде тартылды, бірақ, әскери қызмет өткеруге тартылмады. КСРО аумағында шетелдік азаматтар орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңдары мен бұйрықтарына бірдей бағынды. Егер КСРО Одағының шет мемлекеттермен жасасқан келісімдері КСРО аумағында қолданыстағы иммиграциялық заңнамаға қайшы келсе, онда бұл жағдайда осы мемлекеттердің шетелдік азаматтарының құқықтық жағдайы белгіленген келісімдермен анықталды.

Шетелдік азаматты КСРО одағының шегінен депортациялау Соттың қаулысы бойынша және әкімшілік тәртіппен, Ішкі істер Халық Комиссариатының Одақтық Республика Өкіметінің жанындағы СІХК уәкілдерімен келісімі бойынша жүргізілуі мүмкін болғаны белгілі.

РКФСР ХКК-нің 1925 жылғы 15 мамырдағы «РКФСР-дегі шетелдіктердің жағдайына қатысты ведомстволық қаулыларды шығару тәртібі туралы» Қаулысына сәйкес, РКФСР-дің жекелеген Халық комиссариаттары шығарған РКФСР аумағындағы шетелдік азаматтардың жағдайын, құқықтары мен міндеттерін анықтауға қатысты барлық қаулылар мен бұйрықтар РКФСР ХКК жанындағы СІХК уәкілімен келісілуі тиіс болған [64, б. 337].

КСРО ОАК және ХКК-ның 1926 жылғы 3 қыркүйектегі «КСР Одағында уақытша болатын немесе тұрақты тұратын шетелдіктер туралы» қаулысына сәйкес, «елде кемінде 18 ай тұратын және оның аумағында өнеркәсіп, сауда, қолөнер және заңмен тыйым салынбаған қызметтің басқа түрімен айналысатын шетелдіктер тұрақты түрде тұратындар болып танылды. Кеңес Одағындағы барлық басқа шетелдіктер «уақытша тұрушы» санатына жатқызылды [65].

«Әскери коммунизм» кезеңінің аяқталуы және ЖЭС-ке көшу кәсіпорындар мен жеке тұлғалардың экономикалық іс-қимылының белгілі бір тұрғыда еркіндігін, жаңа жұмыс орындарын құру мүмкіндігін, шетелдік

кәсіпкерлермен және кәсіпорындармен бірлескен концессиялар құруды көздеді. Тиісінше, бұл өз кезегінде еңбекті және халықты жұмыспен қамтуды мемлекеттік-құқықтық реттеу саласында соған сәйкес түзету енгізуді талап етті. ЖЭС-тің енгізілуімен елдің ашықтығы артып, Кеңес Одағының басқа мемлекеттермен дипломатиялық, экономикалық және мәдени байланыстары кеңейе түсті. Бұл иммиграциялық саясатқа, оның шектеуші сипатына да әсер етеді. Кеңес Одағына шетелдік мамандарды тарту елдің экономикалық дамуының қажетті шарттарының біріне айналғаны анық [66, б. 507].

Осы уақытта жаңа экономикалық жағдайларға байланысты еңбек иммиграциясы экономикалық тұрғыда негізделген шектен шығып, жаппай құбылысқа айналды. Заңды және заңсыз, оның ішінде реэмиграция арқылы еңбек иммиграциясының ұлғаюы Кеңес Одағына кіруді мемлекеттік бақылауды күшейту және жалпы еңбек иммиграциясын реттеу жүйесін жетілдіру қажеттілігін тудырғаны белгілі. Бірақ ел сонымен бірге шетелдік жұмыс күшін халық шаруашылығында пайдалануға мүдделі болды. Кеңес өкіметі бұл жағдайда, біріншіден, ұлттық еңбек нарығын мигранттардың стихиялық ағымынан қорғауға, екіншіден, ішкі еңбек ресурстары есебінен толық қамтамасыз етілмейтін халық шаруашылығының салалары бойынша шетелдік жұмыс күшін ұтымды бөлуді қамтамасыз етуге мәжбүр болған [60, б. 184-188].

ЖЭС-ке дейін де шетелдік жұмысшылардың елдің материалдық-техникалық базасын салуға қатысуына байланысты мәселелер Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің отырыстарында бірнеше рет талқыланды. Нәтижесінде шетелдік жұмыс күшін неғұрлым орынды пайдаланудың негізгі принциптері тұжырымдалды. Олар В.И. Ленин қол қойған 1921 жылғы 22 маусымдағы «Америкалық өнеркәсіптік эмиграция туралы» ЕҚК қаулысының негізін қалап, онда мыналар айтылды:

а) жекелеген өнеркәсіптік кәсіпорындарды немесе кәсіпорындар топтарын шетелдік жұмысшылар топтарына және индустриялық дамыған шаруаларға шаруашылық дербестігінің белгілі бір дәрежесін қамтамасыз ететін уағдаластық шарттармен тапсыру жолымен дамытуды қалаулы деп тану;

ә) елдің өндіріс күштерін көтеру үшін пайдалану мақсатында шет елдерден 45 жұмысшының өнеркәсіптік иммиграциясын реттеу қажет деп танылсын [67].

Сонымен бірге, қаулыда «Ресейге баратын жұмысшылар азық-түлік пен коммуналдық сипаттағы қиындықтарға дайын болуы керек» делінген. Құжатта шетелдік жұмыс ұжымдарынан делегаттардың жер учаскелерін, шахталарды, фабрикаларды және жалға беруге арналған басқа да объектілерді тексеру үшін алдын ала келу қажеттілігі негізделді [68, п. 119].

1921 жылдан 1927 жылға дейін Кеңес өкіметі бірлескен концессиялар мен толығымен шетелдік өндірістік ұжымдардың экономикалық қызметін реттейтін 172 концессиялық келісім жасады. Сонымен қатар, XX ғасырдың 20-жылдарында Кеңес Одағында шетелдік мамандардың саны тым көп болған жоқ. В.И. Евтушенко мен А.А. Бондаренконың мәліметтері бойынша, 1927 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша КСРО кәсіпорындары мен өндіру өнеркәсібіне 197

шетелдік маман жұмылдырылды. 1928 жылы Кеңес мемлекетінің өнеркәсібіндегі жұмысқа 301 шетелдік маман тартылған [66 б. 57-510].

Алайда, сол кезде КСРО ХКК-ның 1927 жылғы 21 қаңтардағы қаулысымен ЕҚК КОМ жойылды. Комиссияның функциялары келесі ұйымдар арасында бөлінді: – кеңестік өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін шетелден басым тарту үшін мамандықтар мен біліктіліктердің тізбелерін белгілейтін КСРО ХШЖК (КСРО Халық шаруашылығының Жоғары Кеңесі); - мигранттарды тасымалдаудың белгіленген тәртібінің сақталуын, сондай-ақ олардың жол жүру тарифтерінің сақталуын бақылауды қамтамасыз ететін Қатынас жолдарының халық комиссариаты; - Ауыл шаруашылығы иммигранттарын шақыру туралы мәселелерді келісуді, сондай-ақ Сыртқы істер халық комиссариатымен келісім бойынша ауыл шаруашылығы иммиграциясы туралы қағидаларды әзірлеуді жүзеге асыратын одақтас республикалардың Ауыл шаруашылығы халық комиссариаттары [69].

Сонымен қатар, КСРО ХКК 1927 жылы 15 ақпанда «Шетелден мамандарды тарту туралы» қаулы қабылдап, еңбек мигранттарына қойылатын талаптарды одан әрі күшейтті. Қаулыда «Шетелдік қызметкерлерді тарту және пайдалану ісінде мамандарды жеткіліксіз іріктеу, сондай-ақ шақырылған қызметкерлерді дұрыс және толық пайдаланбау жағдайлары байқалды» делінген. Жергілікті еңбек нарығына көбірек бағдарлануды ескере отырып, жұмыссыз азаматтарды және, ең алдымен, отандық мамандарды пайдалану, оның ішінде оларды даярлау жүйесін құру арқылы өндірістің жаңа түрлерін қою немесе қолда бар өндірістерді жетілдіру үшін шетелден ерекше жоғары білікті мамандарды шақыруға рұқсат етілді. КСРО ХШЖК-ге шетелдік мамандардың сәйкес келуі тиіс біліктілік талаптарының жобалық тізімін жасау тапсырылды. Қабылданған заңдар КСРО миграциялық саясатының біртіндеп өзгеретінін білдірді. ЖЭС-ті тоқтату және міндеті негізінен ауыл шаруашылығынан гөрі өнеркәсіп салаларын қалыптастыруды қамтамасыз ету болып табылатын индустрияландыру курсы, басқа тәсілдерді қажет етті – еуропалық техниканың жеткілікті тәжірибесі мен білімі бар жоғары білікті инженерлерді тарту, сондай-ақ шетелде, ең алдымен, электр энергетикасы мен ауыр өнеркәсіп үшін отандық кадрларды даярлау. Бірінші бесжылдық жылдары шетелдік мамандар отандық алып зауыттарда өндірістің жаңа түрлерін салуға, баптауға және іске қосуға, сондай-ақ персоналды қымбат жабдықта жұмыс істеуге үйретуге айтарлықтай көмек көрсетті [66 б. 57-510].

1930 жылдардың басында кеңес азаматтығынан шығуға қарсы күрес мақсатында өзін шетелдіктер деп жариялаған адамдардың елден кетуіне қарсы бірқатар маңызды шаралар жүргізіледі. Біріншіден, КСРО азаматтығы туралы екі жаңа ереже (1930 жылғы 13 маусымдағы және 1931 жылғы 22 сәуірдегі) бірінен соң бірі шығарылды, олар КСРО аумағында жүрген және шетелдіктердің тұруға рұқсаты жоқ әрбір адамды КСРО азаматы ретінде тану туралы нормаларды сақтады. Екі заңның да 3-бабы «КСР Одағының аумағындағы әрбір адам КСР Одағының азаматы болып танылады, өйткені оның шет мемлекеттің азаматтығына жататындығы дәлелденбеген» делінген.

Басты жаңалық – мемлекет шетелдік азаматтыққа жататындығын дәлелдеу ауыртпалығын адамның өзінен алып, өз мойнына алды. ІХК1931 жылы 8 қазанда БМСБ-мен бірге «Азаматтық туралы» ережелердің 18-бабында қарастырылған нұсқаулықты дамыту мақсатында «Шетел азаматтығын дәлелдеу тәртібі туралы» ережелерді әзірлеп, оны жаңа Сыртқы істер Халық комиссары М.М. Литвинов бекітті. Жаңа заңды орындау үшін және алдағы паспорттауға дайындық жұмыстарының басталуына байланысты өздерін шетелдік деп мәлімдеген шетелдік азаматтарды және «№ 2 форма құжаты жоқ, белгіленген тәртіппен КСРО азаматтығын алмаған, шетелдік азаматтыққа жататындығы туралы дәлелдері жоқ адамдарды» қайта тіркеу жарияланды [54, б. 112].

Иммиграциялық саясат дегеніміз өте көп шығынды талап ететін іс. Мемлекет Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерін асырауға қамқорлық жасап, оларға айтарлықтай жеңілдіктер беруді өз мойнына алды. Сонымен, атап айтқанда, «КСРО ХРККҰ-ның саяси эмигранттарды қабылдауы мен оларға қызмет көрсету айтарлықтай қаражат жұмсайтыны белгіленді [70, п. 167]. Осыған байланысты кеңес мемлекетіне көші-қон ағындарын мүмкіндігінше қаржылық шығындарды ескере отырып бақылау мен реттеуді маңызды болды. Батыс Еуропа елдерінде ХРККҰ секциясының қызметі жоғарыда аталған мақсаттарға сүйене отырып белгіленді, олар мемлекеттік көші-қон саясатын болжау үшін Батыс Еуропа елдеріндегі саяси эмиграция жағдайын зерттеді.

Жалпы шетелдіктерден 711 өтініш қабылданды, 228-і бірыңғай үлгідегі тұруға ықтиярхат бере отырып, шетел азаматтары деп танылды, 308 адамдарды танудан бас тартылды, 43-інің құжаттары тексеру үшін ОАК ведомствоаралық комиссиясына жіберілді. Барлығы өтініш берушілер 21 мемлекеттің азаматтығын алуға ниеттенді, олардың арасында біріншілік Польшаға тиесілі – 186 адам. Екінші орынды Венгрия иеленді – 90 адам. 3-ші орында Германия тұрды. Оның азаматтығын алуға Германияның Новосибирскідегі консулдығы шақырулар жіберген 350 адамның 66-сы тырысты. Қалғандарын өздерінің мәртебесі қанағаттандырды және тіркеуге қызығушылық танытпады. 32 адамға Германия азаматтығы расталып, 27-інің құжаттары Мәскеуге жіберілді, 7 үміткердің құжаттары қабылданбады. Қабылданбағандардың арасында № 2 үлгідегі тұруға ықтиярхаты немесе 1926 жылдан бастап тұруға ықтиярхатпен бекітілмеген неміс төлқұжаты бар адамдар болды. 1932– қайта тіркеу жылы Новосибирскідегі консулдық берген неміс паспорттары танылған жоқ. Осылайша, Кеңес тарапы мемлекеттер мен, олардың Кеңес Одағындағы консулдық өкілдіктері берген ұлттық паспорттарды жарамды деп тануға міндеттенген екіжақты шарттарды іс жүзінде бұзуға барды.

1933 жылы елде өткен паспорттау барысында «тұруға ықтиярхат рәсімдемеген бұрынғы әскери тұтқындар КСРО азаматтарымен тең дәрежеде қаралатыны» түбегейлі анықталды. Олар одақ азаматтығын алуға міндеттенді, себебісол уақытта төлқұжатсыз олар паспортизация жүргізілген жерлерде тұруға құқысыз болды және әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке

тартылатын болды. Паспортизация барысында Кеңес Одағындашетел азаматтығына үміткер азаматтардың шағымдары қайтадан көбейе бастады.

БМСБ ШЕБ арқылы бұл шағымдар КСРО ОАК-іне де жіберілді. БМСБ ұйғарымында «КСРО ОАК-і істі оң шешкен жағдайда, шет ел құзырындағы азаматтар деп танылған адамдарға КСРО-дан шығу үшін қысқа мерзімді виза беріледі» - делінген. Қорытынды теріс болған жағдайда, шетелдік филиалдар шағымданушыларға өздерінің құжаттарын «КСРО шегіне кері кіру құқығынсыз оларға виза беру арқылы шетелге шығуды» ұсынды. СІХК консулдық бөлімі шетелдік елшіліктерден, миссиялардан және консулдықтардан шетелдік азаматтықтың дәлелі ретінде ұсынылған құжаттарды жеткіліксіз деп таныған азаматтарды тіркеу кезінде жергілікті биліктің дұрыс емес әрекеттері туралы «көптеген шағымдардың» болуын мойындады. Осы әрекеттердің нәтижесінде «елшіліктер мен миссиялардың пікірінше, нақты шетелдік азаматтар болып табылатын адамдар КСРО азаматтары болып танылды» деп СІХК нақтылады. Осыған байланысты Германия елшілігі СІХК ауызша нотасын алды: «Кеңес Одағында жүргізіліп жатқан паспорттауға байланысты Кеңес Одағының құзыретті органдары өздерін Германия азаматтары деп санайтын Одақта тұратын адамдарға, олардың істері бойынша елшілік Халық Комиссариатына жүгініп, олардың істері бойынша бұрын қабылданған шетелдік азаматтығын мойындамау туралы шешімдерге шағымдануға мүмкіндік беруге келісім берді». Нәтижесінде жаңа нұсқаулыққа сәйкес консулдардан немесе шетелдік бөлімдерден түскен барлық даулы мәселелер мен шағымдарды қарауға және шешуге мәжбүр болған атқарушы комитеттердің шетелдік бөлімдерінің төрағаларынан және СІХК комиссарларынан немесе агенттерінен жергілікті комиссиялар құру ұсынылды. Ең алдымен, консулдықтар СІХК комиссарларымен және агенттерімен хат алмасудан тұратын істер қаралды.

Үш санатқа жататын адамдар шетел азаматтығы туралы өтініш бере алмады:

1) кеңес азаматтары болып табылатын ата-анадан тууына байланысты немесе олардың белгіленген тәртіппен Кеңес азаматтығын алуына байланысты КСРО азаматтары болып табылатын тұлғалар;

2) паспорттау кезінде кеңестік паспорттарды алған тұлғалар;

3) КСРО органдары берген шетелдік паспорттар бойынша КСРО-дан шетелге шыққан тұлғалар. 1934 жылы шетелдік азаматтығын мойындағысы келетін адамдардың одақтық азаматтығы даусыз деп саналатын негіздер шеңбері айтарлықтай кеңейді. Жоғарыда аталған үш санатқа тағы 5 қосылды: 4) кеңестік өкілетті өкіл немесе шетелдегі консулдар берген «қайту туралы куәлік бойынша» Кеңес Одағына оралған бұрынғы эмигранттар;

5) Қызыл әскерде қызмет еткен;

6) Неміс, Аустриялық, Венгр, Түрік немесе Болгар тектес адамдар, егер олар империалистік соғыс кезінде патшалық үкіметпен еркінен айырылған болмаса;

7) Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Кеңес Одағында қалған бұрынғы әскери тұтқындары, егер олар шетелдіктер үшін белгіленген құжаттарсыз өмір сүрсе;

8) бұрынғы ресейлік құзырындағы азаматтардан туылған, тіпті олар кеңестік төлқұжатсыз өмір сүрген болса да.

Нәтижесінде кеңес азаматы болғысы келмейтін мындаған адамдардың Кеңес Одағында шетелдік азаматтығы мойындалмады. Бұл 1938 жылғы 19 тамыздағы «КСРО азаматтығы туралы» жаңа заң қабылданғаннан кейін анықталды, онда кеңес азаматтығын алу негіздерін өзгертілді қалай болса солай қабылдау тоқтатылды. Алдыңғы заңдарға қатысты критика ықпалын тигізіп, жаңа заңның 2-бабына сәйкес 1917 жылдың 7 қарашасында «бұрынғы Ресей империясының құзыретіндегі азаматы болып табылатын» және кеңестік азаматтығын айырылмағандардың барлығы, және сондай-ақ «заңда белгіленген тәртіппен кеңес азаматтығын алған адамдардан» кеңес азаматтары болып танылған.

Кеңес азаматтығын алудың жаңа тәртібі мынадай болды: «ұлты мен нәсіліне қарамастан шетелдіктер» КСРО азаматтығына тек «өздерінің өтініші бойынша КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы немесе олар тұратын Одақ Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы» арқылы қабылдануы мүмкін. Жаңа заң азаматтықтан шығу және азаматтығынан айыруды тек КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының қарауына жатқызды. «КСРО азаматының немесе азаматшасының КСРО азаматтығы жоқ адаммен некеге тұруы азаматтықтың өзгеруіне әкелмейді» деген ереже түпкілікті расталды. 14 жасқа дейінгі балалардың азаматтығы, нәтижесінде ата-анасының екеуі де КСРО азаматы болатын немесе екеуі де КСРО азаматтығынан шығатын жағдайда өзгерді.

Нәтижесінде елде өзінің азаматтық жағдайын ресімдеуді талап еткен көптеген адамдар анықталды. Біріншіден, олардың едәуір бөлігі өздерін ұзақ уақыт бойы кеңес азаматтары деп санады және 1948 жылға дейін республикалық және аймақтық (облыстық) полиция басқармалары берген азаматтығы жоқ адамдарға 1948 жылға дейін республикалық және өңірлік (облыстық) милиция басқармаларымен берілетін тұруға ықтиярхат алудан үзілді-кесілді бас тартты. Бұл, ең алдымен, шет мемлекеттердің КСРО аумағында туылған, елде 20, 30 немесе одан да көп жыл өмір сүрген және шетелдік азаматтығын алуға үміткер емес тумалары және олардың балалары болды. Басқалары мұндай ықтиярхаттарды алғаннан кейін шетелдік елшіліктер мен консулдықтарға жүгініп, шетелдік паспорттар мен визаларды шетелге, соның ішінде үкіметтері «Кеңес Одағына қатысты «реакциялық саясат» жүргізетін» елдерге алуға ұмтыла бастады. Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін 100 мыңнан астам адам кеңес азаматтығына жеңілдетілген тәртіппен қабылданды, алайда бұл мәселені шешпеді. Мұндай адамдарды анықтау және құжаттау кейінгі жылдары да жалғасты [54, б. 112-115].

1934 жылдың аяғынан бастап иммигранттардың өз отанына кері қайтуына жол бермеу мақсатында жаңадан келген саяси эмигранттарды заңдастырудың міндетті шарттарының бірі кеңес азаматтығын қабылдау болып

табылған. КСРО аумағында болған саяси эмигранттарға келетін болсақ, кеңес азаматтығын қабылдау олар үшін ерікті-мәжбүрлі сипатта болды: бір жағынан, азаматтықты қабылдауға өтініш тек ерікті түрде берілуі керек еді, ал кеңес азаматтығын қабылдаудан бас тарту оларды жұмыстан шығарумен, тұруға ықтиярхаттан айырумен және отанына шығарумен қорқытты, ал кейбіреулер үшін бұл қуғын-сүргінге ұшырағандардың тізіміне автоматты түрде енуді білдірді. Кейіннен, дәл осы кеңес азаматтығын қабылдаған саяси эмигранттар «жаппай жазалау шараларына» ілінген қайтпай қалған адамдардың көпшілігін құрады.

Кеңес Одағында қалуға рұқсат етілген және ХРККҰ ОК шешімімен саяси эмигрант мәртебесіне ие болған эмигранттарға қатысты саясат өзгерді. Әдетінше, ОК-нің оң шешімі әрқашан кеңес азаматтығын қабылдауға қатысты ұсыныстарды да қамтыған. Алайда, егер 1934 жылы әрбір саяси эмигранттың кеңес азаматтығына кіру туралы шешімі негізінен ерікті болса, 1934 жылдың аяғында КСРО азаматтығын қабылдау саяси эмигранттарды заңдастырудың міндетті шарты болды. 1934 жылы 23 желтоқсанда ХРККҰ Орталық комитетінің отырысында келесі қаулы қабылданды:

1-жаңадан келген саяси эмигранттарды заңдастыру кезінде негізгі бағыт әрбір саяси эмигранттың кеңес азаматтығын қабылдауы үшін алынуы керек және бұл мәселе әрбір саяси эмигранттың кеңес азаматтығын қабылдағысы келетіні туралы өз қолымен өтініш беру арқылы ресімделуі керек;

2 - осы бағытқа сәйкес ХРККҰ ОК референттері еді бұрынғы саяси эмигранттарына тиісті түсіндіру жұмыстарын жүргізуі керек.

Бұл қаулыға дейін БК(б)П ОК-нің Германияға қайтып оралуға жол бермеуге, оларды кеңестік заңнамалық-құқықтық базамен байланыстыруға бағытталған Қаулысы болды [71, п. 284].

1935 жылы Кеңес өкіметі саяси эмигрант мәртебесіне мұнан ерте ие болған саяси эмигранттарға да кеңес азаматтығын қабылдауға ынталандыру үшін қысым жасай бастады. Бұл жағдай әсіресе 1936 жылы күшейе түсті. Эмигранттар азаматтықты қабылдаудан бас тартқан жағдайда, олар тұруға ықтиярхаттан айырылып, отанына қайтарылды.

1936 жылы қарашада «Антикоминтерндік пактіге», 1938 жылы Мюнхен келісіміне қол қою, Испаниядағы азаматтық соғыс кезінде нацистердің әскери-ұлтшыл диктатураны қолдауы сыртқы саяси жағдайдың шиеленісуіне, соның ішінде кеңес-герман қатынастарының нашарлауына және Кеңес Одағының нацистерге қарсы саясатының басталуына әкелді. Тиісінше, Кеңес Одағының миграциялық саясаты да қатаңдату жағына қарай өзгерді. Елге белсенді саяси иммиграция процесі тоқтатылды, саяси эмигрант мәртебесін алуға барлық үміткерлер мұқият іріктелді. Сол-ақ уақытта Кеңес басшылығы неміс саяси эмигранттарының реэмиграциясын болдырмау үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Жоғары білікті шетелдік мамандар, олардың арасында саяси эмигранттар, 1930 жылдары қорғаныс өнімдерін шығаратын кәсіпорындарда жұмыс істеді, бұл, әрине, осы мамандардың эмиграциясынан кейін неміс барлауының қолына құпия ақпараттың түсуін мүмкін етті. Осылайша, күрделі

халықаралық жағдай аясында Кеңес өкіметінің эмигранттарға деген сенімсіздігі, антисоветтік саясатты ашық жүргізген мемлекеттердің оларды жалдауы мүкін деген күдік, табиғи құбылыс болмаса да түсінікті құбылыс болды [21, б, 1-29].

Кеңес Одағының мұндай саясаттың себептерін келесідей тұжырымдауға болады:

1-эмигранттарға деген сенімсіздік, оларды гестапо жалдады деген күдік. 1935 жылғы ХРККҰ Директивасына сәйкес, саяси эмигранттарды Мәскеуден тыс жұмысқа бөлу кезінде оларды порттарда және шекараға жақын қалаларда қалдыруға тыйым салынды [73, п. 161].

2 капиталистік елдердегі революциялық күрес үшін шетелдік коммунистерді пайдалануға деген ұмтылыс [74, п. 17-19].

3-босқындарға қамқорлық жасауды қаламау (шектеулі материалдық ресурстар, босқындарды жаппай қабылдауға дайын емес жағдайлар).

4-Германиямен дипломатиялық қатынастарды индустрияландыруды жүзеге асыру үшін қажетті неміс технологиялары мен жабдықтарын пайдалануға мүмкіндік беретін деңгейде ұстауға ұмтылу.

Кеңес Одағының иммиграциялық саясаты 1930 жылдардың онжылдығында өзгеріске ұшырады. Фашистер билікке келгеннен кейінгі алғашқы екі жыл (1933-1934) саяси эмигранттарға өте адал көзқараспен сипатталды. ХРККҰ эмигранттарды қабылдауға жоғарғы басшылықтың рұқсатымен жеке эмигранттарды ғана емес, сонымен бірге бүкіл Саяси эмигранттар тобын қабылдауға қамқорлық жасады. Осындай фактіні У. Шевенельс эмиграция істері жөніндегі Ұлттар Лигасының бюросындағы өз баяндамасында атап өтті: «иллюстрация ретінде, көптеген жағдайлардың әсіресе Скандинавия елдерінде, социал-демократиялық үкіметтердің бұйрығымен германдық антифашистерді тұтқындаған және егер олар сегіз күн ішінде басқа елге кіру үшін виза алмаса, оларды Германия шекарасына шығарамыз деп қорқытқан. Бірде-бір капиталистік ел мұндай виза бермегендіктен, аталған адамдар Кеңес Одағына қажетті виза алды» [75, п. 83].

ХРККҰ осы жылдары КСРО да баспана алу құқығы ерекше жағдай ретінде берілген саясатты жүзеге асыратын ұйымға айналды. Негізгі қызмет босқындарды Германиядан қашқан Еуропаның басқа елдерінде қалдыруға бағытталды. Мәселен, 1935 жылы 25 сәуірде ХРККҰ АҚ төрағасының орынбасары Е. Стасованың атына Венгриядағы КСРО өкілдігі сұрау салды, онда елде «Кеңес Одағына барғысы келетін Германиядан келген саяси эмигранттардың өтініштерінің бірнеше жағдайы бар. Бұл адамдардың барлығында сапарға қаражат жоқ және виза туралы сұрауда, олар Кеңес Одағына жол жүруге көмектесу туралы сұраныс білдіруде» делінген.

Нацистердің билікке келуі немістердің жаппай эмиграциясына алып келді. Германиядағы жаңа билікті мойындамайтын, өзін және жақындарын қауіп-қатерге душар еткісі келмейтін көптеген неміс азаматтары эмиграцияны жалғыз амал деп тапты. Неміс саяси эмиграциясының жаппай ағындарын қабылдаған елдер Еуропа мен Кеңес Одағы болды. Алайда, көптеген Батыс

Еуропа елдері көптеген неміс эмигранттарына дайын болмады. Еуропа елдерінің дамымаған заңнамалық-құқықтық негізі Германияның саяси эмиграциясын заңсыз етті. Германияның жаңа билігіне қарсы келгісі келмеген Еуропа мемлекеттерінің үкіметтері саяси эмигранттарды өз елдерінде не күтіп тұрғанын ойламастан олардан құтылуға, отанына қайтаруға асықты. Қиын қаржылық жағдай, Батыс Еуропа елдеріндегі саяси эмигранттардың тұрмыстық жағдайы көптеген адамдарды Кеңес Одағына қайта көшуге шешім қабылдауға мәжбүр етті. Кеңестік конституциялық-құқықтық негіз құқықтық мәртебесі бар мәселелерді шешуге мүмкіндік берді. Саяси эмиграция мәселелерімен айналысатын жетекші және негізгі ұйым ХРККҰ болған [76, б. 41-50].

Кеңес Одағы революциядан кейінгі кезеңде шын мәнінде заңды саяси мигранттарға көмек көрсетті деп қорытынды жасауға болады. КСРО Конституциясы мен заңдары өз мемлекеттерінде қудаланған шетелдіктерге бассауға беру құқығын берді. Бұдан әрі шығарылған заңдар саяси эмигранттардың қызметі мен тұруын, сондай-ақ оларға көмек көрсетуді реттеді. КСРО Өкіметі иммигранттардың қызметін реттеу бойынша жеткілікті мөлшерде директивалар мен қаулылар мақұлдады.

Солай бола тұра, басында заңдар саяси босқындарға іс жүзінде қолдау көрсетсе, кейін біртіндеп белгілі бір дәрежеде тек сөз жүзінде қалды. Саяси иммигранттардың арасында жергілікті билік тиісті көмек немесе олардың тіршілігіне жәрдем көрсетпегені туралы шағымдар болды.

Кеңес Одағына қатысты өз мақсаттары мен көзқарастары бар келуші мигранттардың көптігін ескере отырып, үкімет Кеңес Одағы үшін пайдалы иммигранттарды іріктеуді жүргізді, сонымен қатар мигранттарды қаржыландыру проблемалары да орын алды. Бұл жағдай сол кездегі көші-қон туралы заңдарды өзгерту немесе толықтыру қажеттілігін тудырды, бұл болашақта мигранттардың Кеңес Одағына кіруін қиындатып қана қоймай, Кеңес Одағының аумағында жайлы өмір сүруін де қиындатты. Елге келу кезінде олардың көңілінен шықпағанын, сол себептен олардың КСРО-дан кете бастағанын ескере отырып, оларды мүмкіндігінше орындарында ұстап қалу үшін қосымша шаралар қабылдау қажет болды. 1936 жылдан бастап Кеңес өкіметі саяси эмигранттардың мүдделері мен тілектерін мүлдем ескерместен, азаматтықты қабылдауды талап етті. Тұрақсыз, ауыспалы иммиграциялық саясат шетелдік колонияның қалыптасу процесіне әсер еткені сөзсіз. Бұл үлкен террор кезінде кейінгі тұтқындаулар туралы айтпағанда.

Дегенмен, КСРО 20 ғасырда КСРО аумағындағы саяси эмигранттардың заңды мәртебесін мойындаған, оларға барлық саяси, еңбек және әлеуметтік көмек көрсеткен алғашқы мемлекеттердің бірі болған.

Көптеген еуропалық азаматтар үшін бұл кейбір себептермен Кеңес Одағына көшудің тамаша мүмкіндігі болды:

1. Көптеген Еуропа мемлекеттерінде коммунистер ұйымдастырған революциялар сәтсіз аяқталды және Коммунистік партияның көптеген мүшелері өлім жазасына немесе түрмеге жабылды.

2. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жұмыссыздықтың пайызы жоғары болды, бұл өмір сүру деңгейіне әсер етті.

3. Өз елінің саяси және экономикалық бағыттарына, елдегі отбасылық, еңбек қатынастарына қатысты саясаты қанағаттандырмады.

4. Нәсілшілдікке, нацизмге және ар-намыс пен қадір-қасиетке нұқсан келтірудің басқа түрлеріне қатысты қабылданған шаралар немесе оның болмауы жеткіліксіз.

1.2 Кеңес еліндегі шетелдік мигранттардың негізгі категориялары

1917 жылғы Қазан төңкерісінің Ресейдегі жеңісінен және 1918-1920 жылдардың басында Еуропа мемлекеттеріндегі революциялық сөйлеулердің сәтсіз әрекеттерінен кейін Саяси эмигранттар Кеңес еліне ағылды. Кеңес Одағы жұмысшылар мен революционерлерді өзінің «революциялық тәжірибесімен, жұмысшыларды капитализмнен және езілген халықтарды империализмнен босату үшін күрес тәжірибесімен» қызықтырды. Саяси иммиграцияның бірінші толқынының өкілдері Коммунистік Интернационал (Коминтерн) жүйесінде жұмыс істеуге белсенді түрде тартылды, өйткені олар кеңес басшылығы тұрғысынан әлемдік коммунистік және жұмысшы қозғалысының ең адал отряды болды [77, б. 282].

Заң бойынша, КСРО социализм құрғысы келетіндердің немесе саяси сенімдері мен әрекеттері үшін отанында қудаланғандардың барлығына ашық болды. Тиісті заңнамалық базамен Кеңес өкіметі эмигранттарға тек саяси бассауға ғана емес, сонымен бірге Кеңес азаматтығын да беруге дайын болды. Бассауға құқығының субъектілері болып табылмайтын мигранттар оны ала алмады, сонымен қатар мемлекет аумағында заңсыз болуына байланысты КСРО шегінен тысқары экстрадицияланды. Бірақ, КСРО Өкіметі бір санаттағы адамдарды елден шығара отырып, екіншілерін олардың өз өмірлерін қорғауға және қуғын-сүргіннен жасырынуға ұмтылғандарға саяси бассауға беріп, материалдық және моральдық көмек көрсетті. Осылайша, КСРО ішкі және сыртқы саясат мәселелерін шешті, атап айтқанда: - мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етті; - тұрақты тұратын елінде немесе орналасқан жерінде қудаланған адамдардың қауіпсіздігіне кепілдік берді, осылайша бассауға құқығының тарихи мақсатын жүзеге асырды; - осы құқықты түпкілікті саясаттандыра отырып, революциялық халықаралық қозғалысқа баға жетпес қызмет көрсетті.

Германия, Венгрия сияқты көптеген Еуропа елдерінде осы уақытта революциялық қимылдар сәтсіздікке ұшырады, Кеңестердің жас республикасын қолдайтын ынтымақтастық қозғалысы басталды, оны пролетариаттың және ішінара зиялы қауымның социалистік көзқарасты өкілдері қолдады.

Қуғын-сүргінге ұшыраған революцияларға қатысушылар Кеңес Одағында саяси бассауға тапты. Бұл топ ұлттық, жас ерекшеліктеріне байланысты, тіпті

кәсіби құрамы жағынан да біртекті болған жоқ. Саяси эмигранттар арасында біліктілігі төмен өкілдер де – қандай бір болмасын салада терең білімі жоқ жұмысшылар да, социалистік құрылыстарда өз білімдерін қолдануға мүмкіндігі бар білікті мамандар да болды. Екі жағдайда да саяси эмигранттарды заңды түрде еңбек иммиграциясының көздерінің бірі деп санауға болады.

Алдыңғы тарауда айтылғандай, Кеңес Одағына саяси эмигрант ретінде кіруге рұқсат беру кезінде КСРО ХРККҰ Атқару Комитетінің Орталық заң комиссиясы өтініш берушінің әлеуметтік жағдайын, оның кәсібін, саяси көзқарастарын, саяси жұмыс тәжірибесін және эмиграция себептерін қарастырды. Жоғарғы партия органдарының құжаттарына сәйкес, эмиграция «революциялық белсенділігі үшін елдің буржуазиялық өкіметінің революциялық қайраткерді тікелей қудалауы оған өзінің революциялық қызметін жалғастыруға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір жағдайда (өлім жазасы, ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыру қаупі және т.б.) осы елде қалуға мүмкіндік бермеген жағдайда ғана» саяси болып қарастырылған [30, б. 781].

Саяси эмиграцияның бірінші толқынының өкілдері Коммунистік Интернационал (Коминтерн) жүйесінде жұмыс істеуге белсенді түрде тартылды, өйткені олар кеңес басшылығы тұрғысынан әлемдік коммунистік және жұмысшы қозғалысының ең адал «қоғамы» болған [47, б. 82-97].

Кеңестік Ресейге көшуге дайындықтарын «бауырлас компартиялардың» мүшелері болып табылатын инженерлер, техниктер, мұғалімдер, қарапайым жұмысшылар білдірді. Олардың барлығы Кеңес Одағына көшуге бел буды. Еңбек Халық Комиссариатына әр түрлі коммунистік партиялардың мүшелерінен келесі мазмұндағы көптеген өтініштер келіп түсті: «Жолдастарымызға көмектесу үшін Ресейге келуге рұқсат сұраймын. Чехия-Словения Коммунистік партиясы құрылғаннан бері мен коммунистер партиясындамын және қымбатты коммунист жолдастарымыз үшін адал жұмыс істеймін. Бірақ қазір ілгері жүре алмаймыз, себебі, мұнда билік капиталистердікі. Мен, шындық пен бостандықтың адамымын, бірақ тығырыққа тіреліп отырмын. Менің ниетім осы жерден кету, және Сіздерден менің тілегімді орындаулыңызды сұраймын. Мен, ресейлік жолдастар көрсеткен жолмен жүргім келеді» [79, п. 105].

Мысалы, Кеңес өкіметінің Еуропадағы неміс эмиграциясының жағдайына деген қызығушылығы бірнеше мақсатты көздеді. Біріншіден, Батыс Еуропа елдерінде орналасқан неміс эмигранттары Кеңес Одағының әлеуетті иммигранттары екені анық болды. Екіншіден, саяси эмиграцияның әлеуметтік-саяси портретін мұқият зерттей отырып және солшыл күштердің, әсіресе Германия Компартиясының мүшелерінің эмигранттардың қалған ортасымен пайыздық арақатынасын анықтай отырып, Кеңес өкіметі, бір жағынан, оларды эмигранттар орналасқан елдерде коммунистік идеалдарды насихаттау мақсатында пайдалану мүмкіндігін жоққа шығармады. халықаралық насихат арқылы компартиялардың құрамын кеңейту, эмигранттарды екінші жағынан олар болған елдің КП құрамына ауыстыру, осы уақытта КСРО әлемдік

революцияны жүзеге асырудан әлі бас тартқан жоқ, сондықтан болашақ саяси және ең бастысы идеологиялық платформаны құру, осы идеяны жүзеге асыру үшін авангардқа ие болу қажет болды. Үшіншіден, саяси эмиграция ортасын мұқият зерттеу және «революциялық эмиграцияны» бөлу Кеңес Одағына деген көңіл-күй мен көзқарасты соңына дейін қамтамасыз етуге бағытталған. Алайда, кеңес басшылығы, батыс еуропалық демократия жағдайында өмір сүрген адамдар кеңестік шындыққа, кеңес қоғамына нақты сипаттама бере алатынын, кеңес басшылығының саясатына деген көзқарасын білдіре алатынын нақты бағалай отырып, саяси эмиграцияның Кеңес Одағына деген жүз пайыздық адалдығына қатысты соңына дейін сенбеді. Сондықтан эмигранттардың Кеңес Одағына кіруіне рұқсат беру, егер олар елде өмір бойы болмаса, онда кез-келген жағдайда Отанына тез оралуын білдірді. Реэмиграция төтенше жағдай ретінде қарастырылды. 1934 жылы Э. Волленберг – жетекші неміс коммунистік жетекшісі қайта қоныс аударды, бұл Кеңес Одағының беделіне нұқсан келтірді және неміс эмигранттары арасында қатаң іріктеудің себебі болған [47, б. 82-97].

1920 жылдардың басындағы революциялық толқулар мен түбегейлі экономикалық реформалардың нәтижесінде Ресей жоғары білікті еңбек ресурстарының едәуір бөлігін жоғалтты және сонымен бірге шетелдік азаматтардың көші-қон ұмтылыстарының объектісіне айналды. Еуропаның экономикалық дамыған елдерінен, Солтүстік Америкадан және әлемнің түкпір-түкпірінен келген мыңдаған жұмысшылар жаңадан құрылған жаңа мемлекетке – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағына көшуді армандады.

Кеңес басшылығы «іріктеулі иммиграция» қағидатын ұстанды және материалдық жағынан қауіпсіз иммигранттарға артықшылық берілді. Еңбек қызметін жүзеге асыру үшін Кеңес Одағына кіруге рұқсат беру немесе бас тарту Кеңес Одағының өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту үшін белгілі бір мамандарға қызығушылық деңгейіне, сондай-ақ иммигранттардың Кеңес Одағына жұмыс және өндіріс құралдарымен келген кезде өздерін қамтамасыз ету қабілетіне байланысты болды (меншікті құралдар мен жабдықтардың болуы). Кеңестік Ресейге баратын жеріне дейін жол ақысын толық төлеуге, өзімен бірге жұмыс істейтін кәсіпорындар үшін қажетті азық-түліктің едәуір мөлшерін (бір адамға кемінде 30 пұт) және еңбек құралдарын алып келуге мүмкіндігі бар жұмысшылар тобы ғана жіберілді. 1922-1925 жылдар аралығында иммигранттардың жеке өтініштерінің саны пайыздық қатынаста келесідей бөлінді: 58%-ы өнеркәсіптік кәсіпорындарда (ең алдымен Германия, Австрия және Бельгиядан келген иммигранттар), 42% ауыл шаруашылығында (көпшілігі Американың иммигранттары/реэмигранттары) жұмысқа тұрғысы келді.

Қуанышқа орай, шетелдік жұмысшылар мен инженерлер үшін Кеңес Одағындағы индустрияландыру «ұлы депрессияның» басталуымен тұспа-тұс келді, XX ғасырдың ең ұзақ және терең экономикалық дағдарысының ықпалының орбитасына Еуропа мен Американың жетекші мемлекеттері де енді. Сондықтан Кеңес Одағына кеңес мемлекетімен ірі мәмілелер жасаған компания басшылары ғана емес, мыңдаған жұмыссыздар да ағылды. Дәл 1920-

1930 жылдардың аяғында Кеңес Одағына ел тарихындағы ең қуатты шетелдік жұмыс күшінің ағыны байқалды [72, б. 41-42].

1925 жылы желтоқсанда өткен және «индустрияландыру съезі» ретінде тарихқа енген БК(б)П XIV съезінде Орталық Комитеттің ауыр өнеркәсіптің басым дамуын қамтамасыз ету курсы мақұлданды: «экономикалық құрылысты КСРО-ны машиналар мен жабдықтарды сырттан әкелетін елден машиналар мен жабдықтарды өндіретін елге айналдыратын етіп жүргізу керек» [80, б. 299]. Съезде білікті жұмыс күші балансының өнеркәсіп балансына сәйкес еместігі атап өтілді. 1925-1926 жылдардағы өнеркәсіпте қосымша білікті жұмыс күшіне деген қажеттілік 433 мың жұмысшыны құрады, ал мемлекет бұл қажеттіліктің тек төрттен бірін ішкі ресурстардан қамтамасыз ете алды [80, б. 311]. Сондықтан күн тәртібіне шетелден мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындарға қажетті мамандар мен білікті жұмысшыларды мақсатты түрде тарту туралы мәселе көтерілді. Иммиграция жөніндегі ЕҚК КОМ шетелдік жұмысшыларды тарту тәртібі туралы ереже әзірленді, оған сәйкес шетелдік жұмыс күшін тартуға мүдделі барлық ведомстволар ЕҚК КОМ-ға жылына екі рет шетелден жұмысшылар күштерін тарту жоспарларын ұсынуы керек болды [81, п. 76-77арты].

КСРО экономикалық дамуының жеделдеуімен және өндірісті күшейту процесінің басталуымен Кеңес Одағына білікті жұмыс күші қажет болды. Өзінің жақсы дамыған машина жасау саласы жоқ ел – КСРО, импорттық қымбат жабдықты сатып алу сияқты шығындардың алдында кідірмеді. Сонымен қатар, шетелде сатып алынған жабдықты өнеркәсіптік құрылыс процестеріне қолдана алатын шетелдік жұмысшыларды ауқымды тарту да жоспарға енді. Мемлекет ірі және шағын өнеркәсіп кәсіпорындарында жұмыс істеу үшін жұмысшылар мен жоғары білікті мамандарды жалдады. Шетелдік мамандар келісімшарт негізінде кеңес кәсіпорындарына сарапшылар, кеңесшілер және тіпті мұғалімдер ретінде шақырылды. КСРО аумағына экономикалық, саяси, мәдени, психологиялық және құқықтық тәртіп факторларының әсерінен (әдетте қысқа мерзімге) кіретін халық еңбек ресурстарын жұмыс күшімен толықтыру көздері болған.

Жалпы алғанда, 1920-1930 жылдары Кеңес Одағына адамдардың халықаралық тұрғыда қоныс аударуының күшеюіне себеп болған факторлар анықталды:

– сыртқы еңбек ресурстарын пайдалану – Ресейдегі революция нәтижесінде мүмкін болды. Кеңес еліне Еуропа мен Шығыс елдерінен келген Саяси эмигранттар, пролетариаттың Социалистік көзқарасы бар өкілдері және ішінара зиялы қауым өкілдері, жергілікті революциялық баяндамалардың сәтсіз әрекеттеріне қатысқан сенімді коммунистер, Кеңес Одағында саяси пана тапты;

- халықаралық экономикалық жағдайдың нашарлауы – 1920 жылдардың басындағы ең ауыр экономикалық дағдарыс, содан кейін 1929-1933 жылдардағы «Ұлы депрессия» АҚШ пен атыс және Шығыс Еуропа елдерінде жұмыссыздықтың жоғары деңгейін тудырды, нәтижесінде шетелдік жұмысшылардың Кеңес Одағына жаппай қоныс аударуы орын алды;

- Орталық Еуропа мен Америка елдеріндегі экономикалық дағдарыс және ондағы жұмыссыздық жағдайында Кеңес Одағындағы экономикалық жағдайдың жақсаруы әлеуметтік және әскери көші-қон толқынын тудырды (Ресейде бұрын өмір сүрген, ашаршылық кезінде өз еркімен немесе мәжбүрлі (патша өкіметі шығарып жіберген) түрде кеткен шетелдік азаматтар) және эвакуация кезінде өз Отанына кеткен – Кеңес Одағындатуыстары мен шаруашылық байланыстары бар бұрынғы шетелдік әскери тұтқындар (чехтер, немістер, австриялықтар));

- ішкі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің нәтижесінде Ресей эмиграциясының өкілдерінің (реэмигранттардың) шетелден қайтуы мүмкін болды;

- елдің жедел экономикалық даму қажеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты мемлекеттің ішкі қажеттіліктері өзінің іс жүзінде іске асырылуын шетелден білікті жұмыс күшін жалдау арқылы толықтырылды.

Жоғарыда аталған факторлардың жиынтығы 1920-1930 жылдары Кеңес Одағына иммигранттардың шоғырлануын күшейтті. Шетелдік азаматтар экономикалық дамыған елдерден (АҚШ, Канада, Германия, Италия, Чехословакия және т.б.) мыңдап көшіп келді. Кеңес Одағына, осылайша КСРО «еңбек армиясын» білікті кадрлармен де, қарапайым жұмысшылармен де толықтырды.

Жоғарыда аталған факторлардың жиынтығы 1920-1930 жылдары Кеңес Одағына иммигранттардың шоғырлануын күшейтті, шетелдік азаматтар мыңдаған экономикалық дамыған елдерден Кеңес Одағына көшіп келді, осылайша кеңес экономикасын білікті кадрлармен де, қарапайым жұмысшылармен де толықтырды.

Осы кезеңде Кеңес Одағындағы шетелдік азаматтардың жалпы саны туралы мәселе даулы болып қала береді. Иммигранттардың орталықтандырылған есебін жүргізу олардың келу және кету динамикасының қарқындылығына байланысты өте қиын болды: кейбір шетелдіктер келісім-шарттардың мерзімін ұзарта отырып, Кеңес Одағында бірнеше жыл тұрып, жұмыс істеді, ал басқалары – шарттарды мерзімінен бұрын бұзып, өте қысқа мерзімнен кейін қайтып кетті. Кеңес Одағына келгендердің қайсысын шетелдік иммигранттарға жатқызу критерийлері де даулы болды (эмигранттарды, отбасы мүшелерін, азаматтығы жоқ адамдарды және т.б. ескеру керек пе). Мысалы, В.И. Касьяненко КСРО ЖШИХК деректеріне сілтеме жасай отырып, келесі сандарды келтіреді: «1932 жылы 4 қыркүйекте Кеңес Одағында 9190 шетелдік арнайы маман, 10655 жұмысшы және олардың 17655 отбасы мүшелері болды», бұл шамамен 40 мың адамды құрады [82, б. 186]. Алайда, тек Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты желісі бойынша, халық комиссариатының мәліметі бойынша, 1933 жылдың 1 қаңтарында Кеңес Одағында 7 мыңға жуық шетелдік маман жұмыс істеді. Дегенмен, сандық деректердің сәйкессіздігіне қарамастан, ондаған мың адам санының өзі батыс елдерінен 1920-1930 жылдардың аяғындағыдай шетелдік еңбек ресурстарының біздің елге соншалықты қарқынды ағыны болмағанын көрсетеді.

Шетелдік мамандар Кеңес Одағының ең ірі құрылыстарына тартылды: Днепрогэс, Мәскеудегі 1-ші Мемлекеттік подшипник зауыты, Сталинград трактор зауыты, Нижегород автозаводы, Магнитогорск металлургия комбинаты және т.б. Олардың ішіндегі ең жақсылары ескі фабрикалар мен зауыттарды қалпына келтіру кезінде кеңесшілер, жобалау және құрылыс жұмыстарының басшылары, цех басшылары, нұсқаушы-бригадирлер, баптаушылар ретінде тартылған.

Өз жұмысын адал атқарған білікті шетелдік мамандардан басқа, Кеңестік кәсіпорындарға жұмысына шетел валютасымен төленетін көптеген «жалған мамандар мен авантюристтік элементтер» де келді. Бұл жағдайда жалдау ведомстволарының тапшылығы айқын болды [21, б, 1-29].

Иммигранттардың ауылшаруашылық топтарына қоныс аударуға рұқсат шетелдіктердің ұсыныстары топты материалдық қамтамасыз ету, оның екпе шаруашылығының өндірістік тапсырмаларына сәйкестігі және саяси қарсылықтардың болмауы мағынасында қолайлы болған жағдайда берілді. «Шаруашылықты ұйымдастыру мен жүргізуді қамтамасыз ететін мөлшерде өздерімен бірге капиталды (негізгі және айналым капиталын) әкел ауыл шаруашылығы иммигранттарының елге кіруіне рұқсат беру мен орналастырудың міндетті шарты болып белгіленсін [81, п. 48].

Объективті статистикалық материалдардың жоқтығы туралы фактіні мойындау қажет. ЕҚК тұрақты комиссиясының РКФСР шегінде жеке иммиграциясының статистикалық есебі туралы берілген мәліметтер толық емес және белгілі бір дәрежеде тіпті нақты емес. ЕҚК КОМ-ның «Жеке иммиграция және реэмиграция қозғалысы туралы» есептерінде СІХК-тен қарауға түскен өтініштер бойынша Кеңес Одағына кіруге рұқсаттар немесе бас тартулар бойынша иммиграция және реэмиграция комиссиясының деректерінің саны ғана берілген. Иммиграция жөніндегі тұрақты комиссияның 1925 жылғы есебінде: «ЕҚК КОМ рұқсаты бойынша қанша адам КСРО шегінде нақты келгені туралы сандық мәліметтер беруге біздің мүмкіндігіміз жоқ» делінген [81, п. 78]. 1926 жылдан бастап КСРО шекаралары арқылы қозғалысты, миграцияны есепке алу мәселесіне Орталық статистика басқармасы, СІХК және БМСБ көбірек назар аудара бастады. Дегенмен, БМСБ деректеріне сәйкес, келген иммигранттар мен реэмигранттардың нақты санын анықтау өте қиын. Иммигранттардан бөлек, осы сөздің нақты мағынасында, шекараны репатрианттар (оралмандар), ОАК-пен КСРО азаматтығына қабылданған оптанттар, шекара белдеулерінде жұмыс істеуге маусымдық және уақытша ауысулар жасайтын адамдар және т.б. сияқты азаматтардың санаттары кесіп өткен [81, п. 76-77арты].

Шағын иммигранттық моноұлттық топтармен салыстырғанда, ірі өнеркәсіптік құрылыстарда шетелдік жұмысшылар колониялары әртүрлі ұлттардың өкілдерінен құрылды. Мысалы, «Кузбасс» Индустриалды автономды шетелдік жұмысшылары мен мамандарының колониясы 123-тен астам түрлі ұлт өкілдерінен құрылды. Орал-Кузбасс комбинатының ірі кәсіпорны – Магнитогорск металлургия зауытының құрылысына чехословакиялық

жұмысшылар, американдықтар, немістер, австриялықтар, финдер, поляктар және көптеген т.б. үлес қосқан [83, п. 48].

Іс жүзінде Германия, Австрия және Бельгияның Кеңес Одағына кіруге өтініш білдірген барлық азаматтары еліміздің әр түкпіріндегі өнеркәсіптік кәсіпорындарда жұмысқа орналасқысы келді. Бұл елдерде өнеркәсіп дәстүрлі түрде дамыған және сәйкесінше жұмысшылардың көп бөлігі осы саланың мамандары болып табылады. Польша мен Чехословакия сияқты экономикалық дамудың аралас түрі бар елдерден иммиграцияға өтініштер ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп саласындағы мамандардан бір уақытта келді. Ауыл шаруашылығында жұмыс істеу үшін жеке өтініштер негізінен Түркиядан, Канададан, Литвадан келіп түсті және деректердің арақатынасы көрсетілген елдерден келген барлық өтініштердің кем дегенде 75%-ы реэмигранттардан келгенін көрсетеді. Мәселен, Канададан келген өтініштердің 93,3% - ы Отанына оралуға шешім қабылдаған орыс иммигранттарының өтініштері болды [81, п. 47].

Иммигранттардың тағы бір санаты әлеуметтік иммигранттар болды: бұрын Ресейде тұрған және Кеңес Одағында туыстары мен экономикалық байланыстары бар шетелдік азаматтар. Олар Ресейден не мәжбүрлі түрде кетті (патша өкіметі шығарып жіберген) немесе бұрынғы шетелдік әскери тұтқындарды (чехтер, немістер, австриялықтар) да белгіленді. Олардың көпшілігі Ресейде болған кезінде орыс әйелдерімен некеге тұрды, кейін реэвакуация кезінде олармен бірге өз Отанына кеткен. Орталық Еуропа елдеріндегі экономикалық депрессия және ондағы жұмыссыздық жағдайында көптеген отбасылар күнкөріссіз қалды, сондықтан олардың туыстары оларды Кеңес Одағында «шетелдік туыстарымен қауышу» бабы бойынша жұмыс істеуге шақырылған [81, п. 78-79].

Гитлердің 1933 жылғы наурыздағы парламенттік сайлаудағы жеңісі және нацистік террор мен репрессияның басталуы Германиядан жаппай эмиграцияға әкелді. Ең алдымен, Германия коммунистік партиясының мүшелері, соның ішінде фашистік шабуылшылармен қақтығыстарға қатысқан КПГ жауынгерлік топтары, Германия Социал-демократиялық партиясының мүшелері, заңсыз антифашистік ұйымдардың мүшелері және нацистерге қарсы іс-қимыл жасағандар қоныс аударды. Неміс саяси эмиграциясының ағымы ең алдымен Батыс Еуропа елдеріне және Кеңес одағына ағылды. Алайда, Батыс Еуропа мемлекеттерінің көпшілігінің заңнамасында бассауға беру туралы ережелер болған жоқ немесе бұл елдердің басшылығы эмигранттарды фашистік билікпен қарым-қатынасты бұзғысы келмей Германияға қайта жіберді. КСРО, керісінше, сол кезеңде халықаралық аренада өзін саяси эмигранттар үшін бассауға ретінде, «барлық жұмысшылардың Отаны» ретінде көрсетті.

Саяси себептермен көшіп келгендердің көбісі партфункционерлер болды. 1930 жылдардың бірінші жартысында Саяси эмигранттар кеңес қоғамының элиталық тобына кірді. Елдің бастан кешкен экономикалық қиындықтарына қарамастан, олар бірқатар материалдық жеңілдіктерге ие болды: оларға бірінші кезекте пәтерлер, олардың қоғамға кірігуін қамтамасыз ету үшін жұмыс берілді.

1936 жылдың 1 шілдесіндегі жағдай бойынша Кеңес Одағында 6000-ға жуық неміс субъектілері болды, олардың 811-і саяси эмигрант мәртебесіне ие болды [84, п. 11-12 арты].

«Саяси эмигранттар бойынша жұмысы «эмиграцияны дамыту бойынша» статистиканы зерттеуді қамтыды, ал цифрлық көрсеткіштерді сипаттауда мынадай аспектілерге назар аударылды: заңдастырылған ұйымдасқан эмигранттардың ұйымдаспаған және байланысты емес ұйымдармен арақатынасы; «алаяқтар мен тыңшыларды» анықтау, сондай-ақ «революциялық жұмысшылар» ағыны бойынша деректер; Германияға оралуға шешім қабылдағандарға қатысты да есепке алуды жүргізді. Мәселен, 1933 жылғы «орталық Еуропа елдеріндегі саяси эмиграция туралы» қорытындыларға сәйкес тіпті егер ол нақты немесе цифрлық деректер мүлдем болмаса да есепте эмиграцияның сандық сипаттамасын көрсету міндетті болды. Мысалы, мұрағаттық құжаттарда келесі мәліметтер бар: Швейцария: «Германиядағы соңғы оқиғалардан кейін ХРККҰ Швейцария секциясы 120 неміс босқынын тіркеді»; Чехословакия: «Эмиграция ұлғайды, сандар жоқ»; Дания: «Саяси эмиграция ұлғайды, бірақ цифрлық деректер жоқ» [85, п. 56-58]. Жалпы статистикадан басқа, есептер басқа көрсеткіштерге де баса назар аударды.

Осылайша ХРККҰ «эмигранттарды тәртіптік жағынан да, басқа жағынан да қатаң қамтуды» жүргізді. «Таптық жау лагеріне» ауысу туралы кез-келген күдік, тәртіпті бұзу, «өткір саяси келіспеушіліктер» эмигранттардың құрамынан шығарылуына әкелді. ХРККҰ міндетті іс-шаралар бағдарламасына мынадай тармақтар кірді: эмигранттарды қамтамасыз ету және орналастыру (елге келгеннен кейін бірден уақытша орналастыру, карточкалар беру және жұмыс іздеуді қамтамасыз ету, заңдастыру); эмигранттардың материалдық жағдайы (пәтер беру, тамақтануы және киім-кешегі), курстарды ұйымдастыру (көбінесе эмигранттар кірген елдің тілін үйрену). Саяси эмигранттардың жағдайы эмиграция істері жөніндегі Ұлттар Лигасы бюросының хатшысы мен өкілетті мүшесі Шевенельстің баяндамасы жарияланғаннан кейін де жақсарған жоқ, баяндамада атап айтқанда «Эмиграция істері жөніндегі Жоғарғы комиссар әртүрлі мемлекеттердің үкіметтеріне қолында құжаттары жоқ, сондай-ақ тұрғылықты жерін өзгертуге мәжбүр немесе өздері белгілі бір елге қоныс аударуды қалайтын эмигранттарға кем дегенде шекарадан өту үшін жарамды тиісті құжаттар беру туралы өтініш білдірді.» [75, п. 83]. Комиссардың мәлімдемесін Батыс Еуропа мемлекеттерінің үкіметтері мақұлдады, бірақ қатаң шаралар қолданылмады. Көптеген эмигранттар Еуропа мемлекеттерінде иммиграциялық саясаттың құқықтық базасының болмауына байланысты реэмиграция туралы шешім қабылдады және өз таңдауларын КСРО деп тапты. Өз кезегінде, Кеңес басшылығы батыстағы саяси эмиграцияның жағдайы қадағалай, белгілі бір дәрежеде Кеңес Одағына жаппай эмиграцияны болжай отырып, ХРККҰ ОК арқылы Кеңес Одағына келген эмигранттармен жұмыс істеудің негізгі бағыттарын анықтады. Саяси эмиграцияның сипаты, көші-қон ағындарының жай-күйі туралы мәселелер 1935 жылы өткен ХРККҰ ОК II Пленумында талқыланды. Саяси эмиграция мәселесі бойынша ХРККҰ ОК

Пленумының қарарында саяси эмиграция жаппай сипат алғаны атап өтілді; - саяси эмиграция арасында бұқараның барлық топтарының, барлық ұйымдар мен бағыттардың, соғысқа, реакцияға және ұлттық езгіге қарсы өкілдері бар. Қарардың анықтамасы бойынша «фашизмге, соғысқа және ұлттық езгіге қарсы іс-әрекеттеріне байланысты өз елінен қудалау, қорқыту және террор кесірінен эмиграция арқылы пана іздеуге мәжбүр болғандардың барлығы саяси эмигранттар ретінде танылуы керек еді» [86, п. 144-145]. Алайда, ауыр жазаға кесілген немесе өміріне қауіп төнген саяси эмигранттар үшін Кеңес өкіметі олардың жағдайын ескере отырып, ерекше күш салуға дайын болды. Солай бола тұра, Кеңес Одағына кіргісі келген саяси эмигранттарға қатысты мынадай мәселелер атап өтілді: олардың кіруі ХРККҰ атқару комитетінің алдын-ала келісімі болған жағдайда ғана мүмкін. 1935 жылға қарай ХРККҰ-ның саяси эмиграция саны туралы есептерінде мыналар атап өтілді: «фашизмнің өсуіне байланысты екі жарым жыл ішінде елге, тек осы жерден пана тапқан саяси эмигранттар кеңестерінің ағыны едәуір күшейді». 1935 жылдың ортасына қарай 8745 саяси эмигрант тіркеліп, соңғы 2,5 жылда 2426 адам келгені атап өтілді. Оның ішінде: 1933 жылы - 688 адам, 1934 жылы - 1401 адам, 1935 жылдың алты айында - 337 адам [70, п. 166].

Еуропадағы саяси эмиграцияның жай-күйі туралы ХРККҰ ұсынған ақпаратта кеңес басшылығы иммигранттар ағынын реттеуге және көші-қон саясатын үйлестіруге мүмкіндік беретін әлеуметтік-саяси портрет пен саяси эмиграцияның сандық құрамы туралы мәлімет алды. ХРККҰ мәліметтері бойынша, 1933-1935 жылдар аралығында 8745 саяси эмигрант тіркеліп, Кеңес Одағына 2426 адам келген [70, п. 166]. ХРККҰ қорытындыларында сандық деректер жиі болмаған. О.О. Резаненконың диссертациясынан 1929-1933 жылдары Германиядан Кеңес Одағына 2200-ге жуық саяси эмигрант келгені, 1934-1935 жылдары 2045 адам Кеңес Одағына саяси баспауға алғаны анықталды. 1934 жылы Австриядағы революциялық қозғалыс жеңілгеннен кейін Кеңес одағында 700-ге жуық «шутцбундшылар» мен осы қозғалысқа қатысушылардың 120 баласы пана тапты. Революция күрескерлеріне көмек көрсету жөніндегі халықаралық ұйым құрылғаннан бастап 1934 жылға дейін Кеңес Одағына барлығы 6935 саяси эмигрант келген.

Саяси эмигранттардың сандық және сапалық құрамы БК(б)П, ПХК және СІХК ОК желісі бойынша бақыланды. Саяси иммиграцияға назар аудару оның Кеңес Одағы үшін маңыздылығын көрсетеді. Саяси эмигранттар коммунистік идеалдарды насихаттау және әлемдік революция идеясын жүзеге асыру үшін идеологиялық платформа құру үшін белсенді қолданылды [47, б. 82-97].

Кеңес Одағында тұрақты тұруға көшкісі келетін және азаматтығын алғаннан кейін тұруға рұқсат алуға үміткер саяси эмигранттар келесі құжаттар пакетін дайындауға міндетті болды: 1-ХРККҰ-ға жіберілетін Кеңес Одағына кіру туралы өтініш (онда әдетінше елден кету себептері және қазіргі кездегі жағдайы түсіндірілді); 2-6 фотосурет; 3- саяси қызметін сипаттайтын өмірбаяны; 4 - жұмыс орнынан анықтама; 5 - саяси эмигранттың куәлігі; 6 - партиялық куәлік; 7 - Кеңес Одағына келген саяси эмигрантқа арналған

сауалнама. Осы құжаттар жиынтығынан басқа, Кеңес Одағына кіретін әрбір саяси эмигрант үшін ХРККҰ-ге өтінішпен бірге партиялық қызметі, келудің мақсаты және кіруге рұқсат берген адам туралы жалпы мәліметтер берілді.

1934 жылы 23 желтоқсанда ХРККҰ Орталық комитетінің отырысында оның мүшелері келесі тармақтарды қаулы етті: 1. Әрбір саяси эмигрант міндетті түрде кеңес азаматтығын қабылдауы керек және ол кеңес азаматтығын қабылдағысы келетіндігі туралы өз қолымен өтініш беру арқылы ерікті әрекет ретінде көрінуі керек; 2. Тиісінше жаңадан келген саяси эмигранттармен түсіндіру жұмыстары жүргізілуі тиіс. Бұл қаулы саяси эмигранттардың КСРО-дан реэмиграция жағдайларын барынша азайту және оларды бақылауды заңды түрде жеңілдету үшін қажет болды. Осылайша, іс жүзінде, Германияның саяси эмиграциясының Кеңес Одағына кіру мәселелерімен БК(б)П ОК және Коминтернге есепті болып табылатын Революция күрескерлеріне көмек көрсетудің халықаралық ұйымы айналысты. Неміс саяси эмигранттарының Кеңес Одағына кіруіне ресми рұқсат беретін нақты орган КСРО ХРККҰ Орталық заңдастыру комиссиясы болды. Батыстағы саяси эмиграцияның жағдайын мұқият қадағалай отырып, ХРККҰ оның ағындарын реттеуге, Батыс Еуропа елдеріндегі бөлімдердің жұмысын үйлестіруге, ХРККҰ ОК-не бағытталған мәліметтер мен материалдарға, олардың талдауы Кеңес Одағына келген саяси эмигранттармен жұмыс істеу принциптерін қалыптастыруға, Германияның шетелдік колониясындағы ең маңызды жұмыс бағыттарын анықтауға көмектескен [47, б. 82-97].

Жоғарыда келтірілген көптеген тарихи дереккөздерден көріп отырғанымыздай, еуропалық иммигранттар санаты әртүрлі болды деген қорытынды жасауға болады. 1920-1930 жылдары Кеңес Одағындасаяси эмигранттардың жаппай ағымына қарамастан, Кеңес Одағына иммигранттардың ең көп санаты, ең алдымен, экономикалық тұрғыда болды. Кеңес Одағына қоныс аудару туралы шешімге әр түрлі факторлар әсер етті, бірақ, әрине, экономикалық (әлемдік экономикалық жағдайдың нашарлауы және сәйкесінше жұмыссыздықтың жоғары деңгейі) және саяси («ел басшылығының бағытымен келіспеушілік, оппозицияны басуға немесе оны заңдастыруға тыйым салуға реакция, полицияның қудалауы және түрмеге қамау қаупі») анықтаушы фактор болып табылғаны анық. Алайда, иммиграцияны экономикалық және саяси деп бөлу өте шартты екенін атап өткен жөн, өйткені экономикалық себептер саяси себептермен тығыз байланысты болды. Көбінесе шетелдіктер экономикалық дағдарыс қана емес, саяси тұрақсыздық та билік еткен елдерден кетті [47, б. 82-97]. Сондықтан саяси себептермен Кеңес Одағына келген иммигранттар да аз болған жоқ. Олардың арасында басқа мемлекеттер Компартиясының мүшелері ғана емес, өз мемлекетінің саясатына қарсы шыққандар да болды.

КСРО заңы, басында барлық иммигранттарға Кеңес Одағына кіру құқығын алуға, сондай-ақ әртүрлі салаларда: партиялық жұмыстарда, мемлекеттік мекемелерде, ХРККҰ-да және Коминтернде, зауыттар мен

зауыттарда, ауыл шаруашылығы саласында еңбек қызметін жүргізуге мүмкіндік берді.

Алайда, 1930 жылдардан бастап Кеңес Одағының билігі шетелдіктерді әр түрлі себептермен, ең алдымен олар келген мемлекеттің саясаты мен оның КСРО-мен қарым-қатынасы бойынша мұқият іріктеуді бастады. Сондай-ақ, кейбір жағдайларда жалған мамандар алдап өздерін «инженер» ретінде көрсетіп, жоғары лауазымдарға орналасып, жұмыста өздерінің білімсіздігін көрсеткен себебінен де орын алды.

Революциядан кейін техникалық мамандардың жетіспеушілігіне және КСРО оларды шетелден белсенді түрде тартқанына қарамастан артықшылық саяси иммигранттарға берілді, себебі тез арада орын алуы мүмкін әлемдік революцияға үміттенді. Дегенмен, экономикаға бет бұру елде индустрияландыру туралы хабарландырудан кейін басталды. Барлық мигранттарға арналған жалпы заң да, жеке адамдар санатына арналған заң да бір-біріне кедергі келтірмеді, сондықтан бір заң мигранттарды басқалардан ерекшелендірмеді деп айтуға болады.

2 ЕУРОПАЛЫҚ АЗАМАТТАР КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕ

2.1 Еуропалық азаматтардың Кеңес Одағына көшуінің алғышарттары

1917 жылғы Революция, жаңа экономикалық саясат және 1920-1930 жылдардағы Индустрияландыру – бұл оқиғалардың барлығы әлемнің саяси картасында жаңа мемлекеттің, жұмысшылар мен шаруалар мемлекетінің пайда болуына ғана емес, сонымен бірге серпінді миграциялық процестерін тудырды. Еуропаның көптеген елдерінде революциялық шаралар жасауға талпыныстар жасалып, сәтсіздікке ұшырады, содан кейін олардың көпшілігі өлім жазасы немесе түрмеден қашу мақсатында саяси эмигрант болып Кеңес Одағына тартты. Кеңес Одағы революционерлерді «капитализмді жеңуімен, жұмысшыларды капитализмнен және езілген халықтарды империализмнен босату үшін күрес тәжірибесімен» қызықтырды. Саяси иммиграция толқынының мүшелері Коммунистік Интернационал (Коминтерн) және ХРККҰ жүйесінде жұмыс істеуге белсенді түрде тартылды. Олар кейіннен коммунизмді насихаттауда, әлемдік революция идеясын жүзеге асыру үшін Социалистік идеологиялық платформа құруда белсенді қолданылды.

Эмиграция «революциялық белсенділігі үшін елдің буржуазиялық өкіметінің революциялық қайраткерді тікелей қудалауы оған өзінің революциялық қызметін жалғастыруға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір

жағдайда (өлім жазасы, ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыру қаупі және т.б.) осы елде қалуға мүмкіндік бермеген жағдайда ғана» саяси болып қарастырылды [30, б. 781].

Қуғын-сүргінге ұшыраған саяси эмигранттар ұлттық, жас ерекшеліктеріне байланысты, тіпті кәсіби құрамы жағынан да біртекті болған жоқ. Саяси эмигранттар арасында біліктілігі төмен өкілдер де – қандай бір болмасын салада терең білімі жоқ жұмысшылар да, социалистік құрылыстарда өз білімдерін қолдануға мүмкіндігі бар білікті мамандар да болды. Осыған байланысты ең танымал саяси эмигранттардың бірі, швейцариялық коммунист Фридрих Платтеннің бейімделу тәжірибесі өте айқын мысал. 1917 жылдың көктемінде ол В.И. Ленин, Г.Е. Зиновьев және басқа большевиктер Швейцариядан Ресейге жау ел болып табылатын Германия аумағы арқылы өткен мөрленген пойыз арқылы кіргізген. 1918 жылы қаңтарда Ленинге алғашқы қастандық ұйымдастырылған кезде, Платтен оны денесімен жауып, жарақат алып, оның өмірін сақтап қалды. 1919 жылы ол Коминтерн негізін қалаушылардың бірі болды. 1921 жылы ол өзінің тікелей қатысуымен құрылған Швейцариядағы Коммунистік партияны басқарды. Отанында үздіксіз қудалау Ф. Платтенді, 1923 жылы,өзі іс жүзінде 1919 жылдан бері өмір сүріп келе жатқан Кеңес Одағына қоныс аударуға мәжбүр етті. Жақын арада Отанына оралатынына үміттенбестен, Платтен өз өмірін КСРО-мен мәңгілікке байланыстыруға шешім қабылдады. Ол кеңес азаматтығын алып, 1923 жылы БК(б)П мүшелігіне кірді. Оның кеңестік Ресейдегі әлеуметтік-мәдени бейімделуі тез және сәтті өтті.

Бұл тұрғыда әйгілі швейцариялық коммунист Ф.Платтеннің иммиграцияға қатысты В.И.Ленинге үндеу-хатына байланысты оның Еңбек халық комиссариаты мен арасындағы хат-хабарлар қызығуға тұрарлық. «...Маған инженерлер, техниктер, мамандардың барлық түрлері, бүкіл бір зауыттыңнақты механикалық жұмыстарды орындайтын жұмысшылар топтары, механиктер мен сағат шеберлері қарқынды жұмысымен Кеңестік Ресейге пайда келтіруге мүмкіндік беру үшін Ресейге кіруге рұқсат сұрап жүгінеді. Бұл көбінесе капиталистік экономикалық жүйеден аулақ болғысы келетін, Кеңестік Ресейге өзінің барлық күші мен энергиясын беруге тырысатын адамдар. Мен бұл иммиграция мәселесі өте күрделі екенін және оған жеңіл қарамау керектігін жасырмаймын. Көшіп келу керек пе, жоқ па, және кімнің көшіп келуі керектігін Сізден артық ешкім анықтай алмайды. Бұл туралы маған өз пікіріңізді білдіруіңізді сұраймын» - деп жазды Платтен 1920 жылы 27 шілдеде Цюрихтен Ленинге.

Бұл хатқа жауап дереу келді: – «Құрметті жолдас. Сіздің Жолдас Ленинге жазған хатыңызда қозғаған – Кеңестік Ресейге швейцариялық жұмысшылар мен техникалық мамандардың көшіп келуі туралы мәселеңіз бойынша, Мемлекеттік Комиссия қазіргі уақытта республикаға тек жоғары білікті жұмысшылар мен техник мамандарды тарту туралы шешім қабылданғанын және жаппай иммиграция, әрине, жағымсыз деп танылғанын хабарлау қажет деп санайды. Мемлекеттік Комиссия бізге жұмысшы мамандар мен

техниктердің мамандығымен Ресейге қоныс аудару жағдайлары көрсетілген тізімін жіберуді сұрайды, алайда олар бастапқыда біздің жұмысшыларымыздың жағдайларынан аспайтын жағдайда тұруға мәжбүр болатынын ескертеміз» [87, б. 57-58].

Кеңес Одағына партиялық қызметті жалғастыру үшін Кеңес Одағына көшуге мәжбүр болған немістер көшті, бірақ саяси эмигранттар арасында эмиграция кезінде жай ғана Кеңес Одағына келгісі келетіндер көп болды. Мұның себебі кеңес басшылығының шетелдегі жақсы реттелген үгіт-насихат саясаты болды, ол шетелдіктердің Кеңес мемлекетін қабылдауына және олардың Кеңес Одағына деген көзқарасына, елге деген қызығушылықтың артуына өте пайдалы әсер етті: баспасөзде кеңес елі туралы, әлеуметтік эксперименттегі алғашқы жетістіктер туралы, теңдік пен әділеттілік қоғамын құру туралы очерктер. Эльза Гаубенрейсер мәлімдемесінде: «... мен,... Кеңес Одағына деген қастандық сезімдерімнің жоқтығын, ешқашан Кеңес Одағына сөзбен де, жазбаша да қарсы болған емеспін, керісінше КСРО дамуын үнемі жанашырлықпен бақылап отырдым деп сендіремін» делінген [88, п. 230].

Ұйымдастырушылық тұрғыдан нығайып, белгілі бір жұмыс тәжірибесін жинақтаған ХРККҰ 1920 жылдардың ортасынан бастап «капитал елдердегі қуғын-сүргінге ұшыраған революция күрескерлерін қорғау үшін» тәуелсіз науқандарды ұйымдастыра алды. Дәл осы уақытта Кеңес Одағына негізінен Болгария, Венгрия, Польша, Латвия, Эстония, Финляндия, Германия, Румыния және басқа елдерден, әсіресе кеңестік үгіт-насихаттың арқасында саяси эмигранттардың негізгі бөлігі келді. Олардың көпшілігі Украинада болды, онда тек 1923-1925 жылдары негізінен Польша мен Батыс Украинадан 1600-ден астам адам келді. Сонымен, ХРККҰ Одесса бөлімшесі 1924-1927 жылдары 1 мыңға жуық адамды қабылдады. Партиялық ұйымдардың нұсқауымен жазылған украиналық пролетарлар мен жастардың хаттары кеңестік өмірдің шындығын «шынайы» қамтыды. Шетелге тіпті коммунистік өмір салтын насихаттайтын және цензура органдары рұқсат еткен кітаптар, газеттер мен журналдар жіберілді [89, б. 201-203].

Болгариядан жаппай эмиграцияның басталуы сол уақыттағы тарихи оқиғаларға байланысты болды. 1923 жылғы қыркүйектегі сәтсіз қарулы көтеріліс және үкімет бастаған коммунистерді жаппай тұтқындау соңғысын шетелден саяси баспана іздеуге мәжбүр етті. 1920 жылдардың ортасында Болгария Коммунистік партиясының (БКП) ОК бюросы Мәскеуге көшті, мұнда Г. Димитров және Болгария коммунистік қозғалысының басқа басшылары тұрақты тұрды. Болгар революционерлерінің ресми биліктен жасырынып, Кеңес Одағына кіруге тырысқаны таңқаларлық емес, өйткені онда қудалау болған жоқ және жұмыс табуға болатын еді. Белгілі революционерлерге КСРО билік органдарының өздері көмектесті, бірақ көпшілігі өз бетінше жетті. Ең қарапайым және кең таралған жол – Варнадан Одессаға дейінгі теңіз жолы болды. Ол туралы толық ақпарат Николай Пиновтың ісінде келтірілген. Болгариядан теңіз арқылы кетуге бірнеше сәтсіз әрекеттен кейін ол және оның 9 пікірлесі желкенді қайық сатып алып, 1932

жылы 19 қыркүйекте Одесса портына келіп тоқтады. Алты ай бойы қамауға алынды, бірақ кейін олар Кеңес Одағында жұмыс істеуге құқылы болды. 1934 жылы шілдеде Варнадан Кеңес Одағына қайықпен 10 болгар коммунистерінен құралған тағы бір тобы келді, олардың алтауы Орал облысының әртүрлі кәсіпорындарында жұмыс істей бастады: болгарлар әртүрлі лауазымдарға орналасты, кейбіреулері тіпті мансап жасап, аймақтың дамуына үлес қосты. Мысалы, Георгий Дубов Кеңес Одағында әскери инженерлік білім алып, Вологдада артиллериялық батарея командирі ретінде, кейін — Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының бас әскери-жұмылдыру басқармасының аппаратында әртүрлі лауазымдарда қызмет етті. Оның отандасы болгарин Степан Терзеев Пермьде № 172 зауыттың Денсаулық сақтау пунктінің шаруашылық меңгерушісі болып жұмыс істеді. Коммунист Николай Пинов Верхкамлестің Еловск орман учаскесінің бастығы болды. 1933 жылы 23 желтоқсанда жұмысын бастаған ҚАХҚЖҚ Свердловск Аэроклубының алғашқы бастығы Болгар коммунисті және Георгий Димитровтың жеке досы Афанасий Афанасьев болды [90, б. 51-63].

Финляндиядан эмиграцияның алғашқы үлкен толқыны Финляндиядағы азаматтық соғыс кезінде басталды—коммунистер жеңілгеннен кейін кем дегенде 6 мың қызыл финн мен оларға жанашырлар ақ террордан Петроградқа қашып келді. Алдымен босқындар Буй жанындағы арнайы лагерьге (Кострома губерниясындағы қала) жіберілді, содан кейін бүкіл елге — Муром мен Мәскеуге, Петроград пен Вологдаға, Петрозаводск пен Нижний Новгородқа, Оралға және Сібірге таратылды. 1918 жылдың жазының аяғында финдердің көбісі жұмыс тапты немесе Қызыл армияға ерікті ретінде жазылды — сол жерде финдік жауынгерлік отрядтар құрылды. Сол толқынның қоныс аударушыларының тағдыры әртүрлі жолдармен дамыды. Егер Юрье Сирола мен Александр Нуортева секілді саяси бассауғалар Мәскеу мен Петрозаводскіде партиялық мансапқа ие болды, ал басқалары, өкінішке орай, қуғын-сүргінге ұшырады [91].

Мамандығы бойынша жұмысшы франциялық коммунист Роберт Гиенэф (1899-1986) Мәскеуге 1923 жылы маусымда келді. Бір жыл бұрын ол орыс тілін оқи бастады, ал одна бұрын эсперантоны оқыған, және кеңестік Ресейде тұратын эсперантистердің ортасында байланыстары болды. Оның ағаш ұстасы мамандығы, 1918 жылы авиациядағы әскери қызметі және алған қосымша суретші мамандығы оған білікті жұмысшы ретінде Мәскеуде бүкіл Еділ бойында орман шаруашылығымен айналысатын ірі мемлекеттік трестте жұмысқа орналасуға мүмкіндік берді. 1925 жылға дейін Гиенэф бүкіл Орталық Ресейді аралады, себебі оған бұрын Америка жеткізіп отыратын ағашты алмастыру үшін кеңестік авиация өнеркәсібінің қажеттіліктеріне марналған ағаш іздеу тапсырылды. Кеңес Одағына келгенінің басынан бастап Гиенэф МСБ қызметкерлеріне арналған Лубянка орналасқан үйден бір бөлме алды. Үй тұрғындарымен танысып, ол жазда олармен бірге саяжайларға барып, Ф.Э. Держинский, Б. Б. Каменев және Кеңес мемлекетінің басқа да көшбасшыларын күнделікті өмірлерінде мұқият бақылап, бейресми жағдайда әңгімелерін тыңдай

алды. Осылайша, кеңестік тәжірибе Француз коммунистіне қарапайым жұмысшылардан бастап ірі функционерлерге дейін жас Кеңес елінің әртүрлі топтары мен таптарының өмірі туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік берген. 1925 жылдың аяғында Гиенэф Сібір мен Қиыр Шығысқа іссапарға жіберілді, онда ол 1930 жылға дейін болды. Осы уақытқа дейін Гиенэф экономика саласында да, саясат пен идеология саласында да Кеңес Одағында болып жатқандығы туралы нақты түсінік қалыптастырды. Ол Ресейде келген көптеген отандастары сияқты әйелі мен ұлын алып елден кетуге шешім қабылдады. Гиенэфтің әйелі өзінің лингвистиканы оқыған шет тілдер институтынан шығарылады және оған кетуге рұқсат беруден бас тартылады. Шамамен екі жыл бойы Гиенэф барлық инстанцияларға жүгіну және көптеген таныстары арқылы рұқсат алуға қол жеткізеді. Бірақ ол өзі жазғандай, «адамдар өз басы үшін қорқады». Күйеуінің арқасында Гиенэф ханым бұл сынақтан өтті және 1933 жылы Гиенэв отбасы Францияға кетті. Францияға оралғаннан кейін Р. Гиенэфтің басты ұмтылысы Кеңес Одағында өмір сүрудің он жылдық тәжірибесін түсіну және жариялау болды. 1934 жылдан 1936 жылға дейін ол Ивон псевдоним атымен айына екі рет шығатын «La Révolution Proletarienne» журналында жарияланды, онда ол үшін арнайы «КСРО туралы жазбалар» айдары жасалды. Бұл мақалаларда ол өзінің кеңестік тәжірибесіне сүйене отырып, Кеңес Одағында болып жатқан өзекті оқиғаларды бағалайды (атап айтқанда, Кировты өлтіру, Стаханов қозғалысы және т.б.).

Тағы бір француз солшыл зиялысы, Нобель сыйлығының лауреаты А. Гиде де Кеңес Одағына барып, өзінің әйгілі «КСРО-дан оралу» (1936) және «КСРО-дан оралуға түзетулер» (1937) атты туындыларын жариялады, бұл оның кітаптарының Кеңес Одағына жолын біржола жауып тастады. Алғы сөзінің соңында Гиде «КСРО туралы өтірік аңғалдарды ғана емес, көбінесе біздің арамыздағы ең жақсыларды да ұзақ уақыт бойы шатастырып келді. Бұл кітап олардың көздерін ашуға көмектессін» деп жазды. Дәл осы бағытта Паскаль өзінің алғысөзінде: «Кеңес Одағында болып жатқан оқиғалар барлық елдерге және барлық әлеуметтік категорияларға қатты әсер етеді, сондықтан біз оны көрмеу құқығымыз жоқ», - деді [92, б. 121-126].

Леонард «Лен» Уинкотт, ағылшын теңізшісі және коммунистік белсенді, Корольдік әскери-теңіз күштерінен босатылғаннан кейін көп ұзамай Ұлыбритания Коммунистік партиясының қызметіне қатысып, бүкіл ел бойынша митингілер мен акцияларда сөз сөйледі. Осы себептен 1934 жылы биліктің қысымына байланысты ол Кеңес Одағына қашуға шешім қабылдайды. Коммунист-достары Ленді Кеңес Одағына жеткізеді, онда оны батыр ретінде қарсы алады. Кеңестік үгіт-насихат оны Британдық жұмысшы табының өз құқықтары үшін күресінің символына айналдырды. Ол Ленинградта қоныстанып, онда халықаралық теңізшілер клубының (теңіз интерклубы) ағылшын-американдық бөліміне кірді. Оның жұмысы капиталистік елдердің кеме экипаждары арасында коммунизмнің ізгіліктерін насихаттау болды. Ол сондай-ақ ағылшын теңізшілерінің өмірінен әңгіме жазды және Кеңес жазушылар одағына қабылданды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ол

Ленинградтың 900 күндік қоршауынан аман қалды, бірақ оның орыс әйелі қайтыс болды.

1946 жылы Ұлыбританияның үшін тыңшылық жасады деп айыпталып, ПХК-мен қамауға алынады және 58-бап бойынша айыпталады. Көрнекі соттан кейін олузақ мерзімге ГУЛАГ-қа қамалады. Бір кездері ол Виктор Луимен бір еңбек лагерінде болған. Он бір жылға жуық лагерьлерде болғаннан кейін, 1956 жылы басталған десталинизация науқаны кезінде ол Никита Хрущевке хат жазғаннан кейін ғана ақталды [93].

Кеңес Одағына саяси иммиграцияның келесі толқыны 1930 жылдардың басында – бірқатар Еуропа елдеріндегі әлеуметтік-саяси жағдайдың шиеленісуі, фашистік режимдердің бекітілуі кезінде байқалды. Кеңес Одағына келген саяси эмигранттардың саны саяси себептермен қуғын-сүргіннен қашып, Италия, Австрия, Испания және басқа мемлекеттердің азаматтарының ел басшылығының бағытымен келіспейтіндердің есебінен өсті, бірақ ең көп саяси эмиграция Германиядан болды.

Гитлердің билікке келуі және фашистік террордың басталуы Германиядан жаппай эмиграциялауға әкелді. Ең алдымен, Германия коммунистік партиясының (ГКП) мүшелері қоныс аударды. Неміс саяси эмиграциясы ең алдымен Батыс Еуропа елдеріне және Кеңес Одағы ағылды [47, б. 82-97].

Кеңес Одағына кіретін әрбір саяси эмигрант үшін ХРККҰ-ге өтінішпен бірге партиядағы қызметі, келу мақсаты және кіруге рұқсат берген адам туралы жалпы мәліметтер берілді. Әдетте мұндай ақпарат келесі мазмұнда болды: «Ульрих Фрида. Кіруге рұқсат берілген күн - 1936 жылы 13 наурыз. Германия азаматы. 1920 жылдан бастап ГКП мүшесі. 1934 жылдың тамызында немесе қыркүйегінде Фрида партиялық жұмыс жүргізген Майндағы Франкфурттегі пәтер әшкереленді. Оны, қазір, мекен-жайы Ульрихке пошта арқылы хат жіберуге қолданылған Клара Гросстың нұсқауы бойынша полиция (өзі тұрған Берлинде) іздеуде,... Чехословакияға заңсыз жол тартты. Мамандығы бойынша – аң терісі маманы. Науқас.

Келу мақсаты: саяси эмиграция.

Кіруге кім рұқсат берді: жолдас Слуцкий».

Сондай-ақ Кеңес Одағына келген саяси эмигранттардың балалары туралы жалпы ақпарат жасалды: «Вальхер Эрика. Кіруге рұқсат берілген күн - 1936 жылы 10 наурыз. Он екі жасар бала. Әкесі Австрияның КП мүшесі, Австрияда он бес жылға бас бостандығынан айырылды. Анасы - саяси эмигрант КСРО-да. Келу мақсаты: анасына барады».

Барлық өтініштер ХРККҰ АҚ Орталық заңдастыру комиссиясының отырыстарында қаралды. Саяси эмигранттың құжаттарын зерделеу кезінде комиссия ең алдымен әлеуметтік жағдайға, саяси көзқарастарға, саяси жұмыс тәжірибесіне, кәсіби қатыстылығына, сондай-ақ елден кету себептеріне назар аударды. Сонымен қатар, сауалнаманың өзінде кеңес басшылығын қызықтыруы мүмкін сұрақтар болды, мысалы: «Кеңес Одағына келудің нақты себебі?», «Кеңес Одағына қандай ұйым жіберді?», «Сіз дүниежүзілік соғыс кезінде қайда болдыңыз және не істедіңіз?», «ХРККҰ мүшесі ме?». Сауалнамада мынадай да

сұрақ болды: «Кеңес Одағындағы танымал партиялық серіктестерден сіздің қызметіңіз туралы білетінін көрсетіңіз?», және эмигрантқа саяси баспана беру немесе бермеу туралы шешім қабылдаған кезде осы сұраққа оң жауап кейде шешуші болып шықты.

Мәселен, Е.Д. Стасова 1935 жылғы 11 шілдедегі Сталинге жазған хатында Георг Леденбург үшін өтініш білдіріп, атап айтқанда: «...Берлиндегі 1919 жылғы революцияның қатысушысы, Рейхстагтың көптеген шақырылымдардың мүшесі және тәуелсіз Социалистік партияның мүшесі, қазір Швейцарияда өте қиын жағдайда, оған және оның қартайған әйеліне достары мен таныстарының жинап беретін қаражатпен өмір сүріп келеді. Оны Кеңес Одағына түбегейлі келуге шақыру мүмкін бе? Мен оны да, әйелін де Берлинде болған кезімнен білемін, сондықтан шақыру менен немесе революция күрескерлеріне көмек халықаралық ұйымынан келуі мүмкін.» Е. І. Стасованың хаты назардан тыс қалмады және Г. Леденбург Кеңес Одағына кіруге ресми рұқсат алды. Алайда, бұл шара Кеңес Одағына көшуге шешім қабылдаған көптеген адамдар үшін кедергі болды, өйткені қарапайым неміс азаматтарының кеңестік партия басшылығы немесе кеңестік зиялы қауым өкілдері арасында таныстарының болмауы түсінікті нәрсе [47, б. 82-97].

Германиядағы нацистік террорға және оның бүкіл Еуропаға таралуына үрейленген, зиялы қауымның келіспеушілігі мен әртүрлі саяси күштердің зиялыларды өздерінің идеологиялық одақтастарына айналдыру әрекеттеріне алаңдаған солшыл, солшыл либералды топтары Шығыстағы КСРО-дан соңғы үміті болған. Сталиндік режимге, Сталиннің өзіне, оның зорлық-зомбылық аппаратына деген көзқарас өзгеріске ұшырады, фашизмнің әскери кеңеюі артқан сайын «екі зұлымдықтың кішісін таңдау (орысша айтқанда «из двух зол выбирают меньшее»)» принципі айқындалып, ал кіші зұлымдық Сталин болды. Б.Брект өзінің күнделігінде былай деп жазды: «Көптеген жазушылар бүгін фашистік қылмыстарды зорлық-зомбылықпен басатын билікті құптайды». Сондықтан көптеген солшыл Батыс зиялылары кеңестік мемлекеттік жүйені алға тартып, оны прогрессивті деп, Сталинді жақсы көшбасшы ретінде бейнеленген.

Алайда, неміс зиялыларының кейбір өкілдерінде «КСРО тәжірибесіне» табыну кейде абсурдтық қасиеттерге ие болды. Сонымен, Г. Гауптман КСРО туралы былай деді: «Менің санамда Кеңес Республикасының болуы ең үлкен және ең бақытты фактілердің бірі болып табылады, өйткені екі мың жыл ішінде бұл жерде әлемдегі әділеттілікті бірінші рет қалпына келтіру энергия арқылы әрекеті жасалды». Б. Фейхтвангер Батыс зиялыларының барлық үлкен топтары ескі идеалистік теорияларды сынап, оларды Лениннің өткір, айқын, шынайы гуманизмімен алмастырды деп жазды. 1930 жылдары Кеңес Одағына көптеген зиялы қауым өкілдері, әлемдік аты бар ғылым мен мәдениет қайраткерлері келгеніне қарамастан, Кеңес Одағында эмиграция кезінде қалуға ниет барлығында болған жоқ. Мысалы, Кеңес Одағына Б.Брект, Б. Фейхтвангер келді - олар фашистік Германиядан кетіп, Саяси эмигранттар мәртебесін иемдеді. Кеңес Одағына сапарлар мен жоғары Сталиндік басшылықпен

кездесулер тек Сталин үшін ғана емес, сонымен бірге мәдениет пен ғылым қайраткерлерінің өздері үшін де пайдалы және қажет болды. Қайта құрудың негізгі мақсаты Димитровқа арналған баяндамада тұжырымдалған: «осылайша Фейхтвангер, Бредель сияқты танымал неміс жазушыларына қол жеткізу оңайырақ болады..». Бұдан басқа, біріктірудің тағы бір себебі анықталды: «... өзекті мәдени-саяси мәселелерге назар аударуды күшейту керек, сондай-ақ әдеби сыншылардың көмегімен еркін неміс әдебиетіне күшті әсер ету керек. Неміс жазушыларының мүмкіндігінше үлкен шеңберіне әсер ету үшін антифашистік күрестің мәдени-саяси мәселелері бойынша пікір алмасатын жаңа айдар енгізу керек..».

Гейльденберг университетінің құқықтар докторы О. Голландердің Р. Ролланға ұлының Ресейге кетуіне жәрдемдесу туралы өтініші өте көрнекі мысал. Жазушыға жазған хатында: «өйткені, Сіздің Ресейде көптеген байланыстарыңыз бен достарыңыз бар, сондықтан Сіз баланың Ресейге барып, сол жерде қолайлы нәрсені үйренуіне қол жеткізе аласыз. Әрине, ол жерде оған сапарға ақша да берілуі керек, өйткені біз үшін ондай қаражат қол жеткісіз». Р. Ролланның қолдаухаты бойынша О. Голландердің ұлы Петерге рұқсат берілген.

Әрбір саяси эмигрант пен оның отбасы мүшелері ХРККҰ ЛК-нің мұқият тексеруінен өтті және саяси эмигранттың Кеңес Одағындағы жетекші партиялық жолдастар арасында немесе партияның жоғарғы басшылығының (ГКП мүшелері, БК(б)П ОК мүшелері, ХРККҰ ОК басшылығы, әлемге әйгілі зиялы қауым өкілдері) арасында белгілі болуы маңызды болды. 1936 жылы 30 шілдеде Германиядан келген эмигранттарға көмек жөніндегі Чехословакияның Ұлттық комитетінен Е.Д. Стасоваға мынадай хабарлады: «Құрметті Стасова ханым, Кеңес Одағына кіру бірнеше ай бойы толығымен тоқтатылды және біздің бірнеше өтініштеріміз барлығы олардың жеделдігін қатты атап өткен жағдайларда да қабылданбады. Бізге және эмигранттарға қазіргі уақытта көмекке мұқтаж жағдайға тап болғандардан кем дегенде жүз эмигрантты қабылдау арқылы біраз көмек көрсетуге болады, бұл шұғыл түрде қажет». Кеңес басшылығының 1937-1938 жылдары шарықтау шегіне жеткен шетелдіктерге деген сенімсіздік пен күдік атмосферасы нәтижесінде фашистік Германиядан келген көптеген босқындар Кеңес Одағына Саяси эмигранттар ретінде қабылдануға жиі теріс шешім ала бастады [94, п. 45-46].

Кеңестік Конституциямен қуғын-сүргінге ұшырағандардың басқа санаттары үшін кепілдендірілген баспана құқығы жай формальдылыққа айналды, ал іс жүзінде саяси эмигранттарға қатысты саясат таңдамалы болды деген қорытынды жасауға болады. Мұның себептері: арнайы қызметтердің эмигранттарды жалдауы күдігі, капиталистік елдердегі революциялық күрес үшін шетелдік коммунистерді пайдалануға деген ұмтылыс, босқындарға қамқорлық жасауды қаламау (шектеулі материалдық ресурстар, босқындарды жаппай қабылдауға дайын емес жағдайлар), Германиямен дипломатиялық қатынастарды индустрияландыруды жүзеге асыру үшін қажетті неміс технологиялары мен жабдықтарын пайдалануға мүмкіндік беретін деңгейде ұстауға ұмтылу [47, б. 82-97].

Егер 1933 жылға қарай саяси эмигранттардың саны отбасы мүшелерін қосқанда 700-ге жуық болса, 1930 жылдардың ортасында Кеңес Одағына келген саяси эмигранттардың саны айтарлықтай өсті және 2700 шетелдікті құрады. Шетелдіктердің Кеңес Одағына келуіне, олардың саяси эмигрант мәртебесін алуына қатысты бәрі құпия болды. Сонымен, Винница облысы бойынша УССР шекара және ішкі күзет әскери прокурорына нұсқау жіберілді: «жеке істер бойынша саяси эмигранттардың есебі тек құпия болуы керек, саяси эмигранттардың жеке есебін тек КСРО ХРККҰ ОК өзі жүргізеді.» [95, п. 28]. Революция күрескерлеріне көмек көрсету жөніндегі халықаралық ұйым құрылғаннан бастап 1934 жылға дейін Кеңес Одағына барлығы 6935 саяси эмигрант келді.

Сонымен бірге, Кеңес Одағындағы индустрияландыру – ел динамикалық әлеуметтік-экономикалық өзгерісті бастан өткерген кезең – «Ұлы депрессияның» басталуымен тұспа-тұс келді, ХХ ғасырдың ең ұзақ және терең экономикалық дағдарысының ықпалының орбитасына Еуропа мен Американың жетекші мемлекеттері де енді. Дәл 1920-1930 жылдардың аяғында Кеңес Одағына ел тарихындағы ең қуатты шетелдік жұмыс күшінің ағыны байқалды.

1930 жылдардың басында Ұлы Депрессия толқыны бүкіл әлемге соққы берген кезде, көптеген финдер шекарадан заңсыз өтіп, Финляндиядан Ресейге қашып, аштық пен жұмыссыздықтан құтылуға тырысты. Кеңес коммунистері Финляндия азаматтарын тарта отырып, үлкен үгіт-насихат науқанын бастады және насихат нәтижелі болды: 1930-1934 жылдар аралығында 12-ден 15 мыңға дейін финн Кеңес Одағына көшті. Олардың кейбіреулері шекараны заңсыз өтуіне байланысты бірден ГУЛАГ жүйесіне жеткізілді, бірақ көп ұзамай кеңестік Карелияның әртүрлі обындарында жұмыс істеуге рұқсат етілді. Онда олар БМСБ-ның үздіксіз қадағалауымен арнайы елді мекендерде тұрды [91].

Шетелдік техникалық тәжірибені пайдаланудың әртүрлі формалары КСРО ХКК-ның 1928 жылғы бірқатар қаулыларында ұсынылды, атап айтқанда: «Өнертапқыштыққа жәрдемдесу жөніндегі іс-шаралар туралы», «Өнеркәсіп пен электр құрылысын күрделі салуды ретке келтіру шаралары туралы», «КСР Одағының халық шаруашылығын химияландыру жөніндегі іс-шаралар туралы» және т.б. Сол жылы БК(б)П ОК Саяси Бюросының «шетелдік мамандарды тарту туралы» қаулысы шығып, оған сәйкес ХШЖК және ҚЖХК «Еуропалық техниканы жетік білетін орта типтегі мамандарды» тарту бойынша жұмысты күшейтуге міндеттенді. Ал БК(б)П XVI съезінде 1929 жылы Кеңестердің V Бүкілодақтық съезінде қабылданған КСРО халық шаруашылығын дамытудың бес жылдық жоспарын орындау шарттарының бірі ретінде «Кеңес Одағы кәсіпорындарында олардың тәжірибесі мен білімін толық пайдалануды қамтамасыз ете отырып, шетелдік инженерлерді, шеберлерді және білікті жұмысшыларды Кеңес Одағына шақыру» қажет деп танылды, ол кеңес өнеркәсібіне «қысқа мерзімде озық техниканың ең үздік тәжірибесі мен маңызды жетістіктерін сіңіруге» мүмкіндік беретін еді [72, б. 37-44].

Қиын экономикалық жағдайға тап болған мыңдаған неміс азаматтары Кеңес Одағында жұмыс істеуге рұқсат алуға ниет білдірді. Германиядағы Кеңес

өкіметінің сауда палатасына өтініштер ағылып келіп түсті, мысалы мынадай мәтінде: « ... Менің мамандығым слесарь, 32 жастамын, үйленгенмін, бір балам бар, мінез-құлқым туралы жақсы ұсыным-хаттарым бар. Саксонияда жұмысшылардың жағдайы өте қиын болғандықтан, мен коммунистік партияға жататындықтан Ресейге қоныс аударғым келеді. Сауда палатасынан маған көмектесуін және қызметтік ұсынысымды пайдалануын сұраймын. К. Матушак, Лейпциг, 1923 ж.» [79, п. 94].

Өтінімдерді қарау кезінде елдің өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығына қажетті мамандарға артықшылық берілді.

Сәулет-жобалау және инженерлік-құрылыс саласындағы мамандардың ең көп ағыны 1931 жылы, келісімшарттардың негізгі бөлігі жасалған кезде байқалды. Әр түрлі жобалық кеңселер мен құрылыс кәсіпорындары шетелдік мамандармен келісімшарт жасасуға жаппай өтініш бере бастады немесе сәулетшілерді, техниктерді, инженерлерді, дизайнерлерді өз бетінше шақырып, олармен тікелей келіссөздер жүргізіле бастады [96, б. 424].

Кеңес Одағына жұмысқа орналасуды сұрайтын өтініштер ағыны 1930 жылдардың басында да өсе берді. Сол кезде капиталистік елдер экономикалық дағдарыс жолына түсіп, адамдар өз елдерінен тыс жерден жұмыс іздеді. 1931 жылдың бірнеше айында 100 мыңнан астам адам Кеңес Одағына кіруге өтініш берді. 1930-1932 жылдары Еуропаның ірі мемлекеттерінен миллионнан астам адам Кеңес Одағына кіруге рұқсат сұрады [47, б. 82-97].

Әлемнің көптеген елдерінде тұратын шетелдіктер Кеңес Одағына көшуге ниет білдірді. ЕҚК КОМ-ға келесі сипаттағы өтінімдер келіп түсіп жатты: «соғысқа дейінгі уақытта Ресейдің парфюмерлік өндірісін басқару толығымен француз мамандарының қолында болды, олардың кетуімен құзыретті жұмысшылар тобы тым шектеулі болды. Бұл жағдай істің дұрыс шешілуіне айтарлықтай әсер етеді, осыған байланысты «Жидкость» тресті Франциядан келген маман Луи Хюгті парфюмерия өндірісін жақсартуға шақырды. КСРО ҚШЖК-ның Бас экономикалық басқармасы ЕҚК КОМ-нан көрсетілген азаматқа өз мамандығы бойынша жұмыс істеу үшін Кеңес Одағына кіруге рұқсат беруін сұрайды. КОБОК-тың қорытындысы және Хюг жөніндегі ісқоса беріледі.» [98, п. 91].

Өз жұмысын адал атқарған білікті шетелдік мамандардан басқа, Кеңестік кәсіпорындарға жұмысы шетел валютасымен төленетін көптеген «жалған мамандар мен авантюристік элементтер» де келіп жатты. Бұл жағдайда жалдау ведомстволарының жұмысының шалалығы айқын болды.

Қысқаша айтқанда, 1930 жылдардағы иммиграциялық саясат партиялық-мемлекеттік органдар тарапынан бағытталған, сыртқы саяси жағдайларға және ішкі саяси жағдайға байланысты болды. Нацистік диктатура орнағаннан кейінгі алғашқы жылдар өте жұмсақ иммиграциялық саясатпен ерекшеленді, нәтижесінде саяси эмигранттардың Кеңес Одағына жаппай кіруі орын алды. Жұмсақтық кеңес басшылығының эмигранттардың кеңес азаматтығын қабылдауы немесе бұрынғы азаматтығын сақтау мәселесіне төзімділікпен қарауында да көрінді. Бір жағынан, Кеңестік-германдық қатынастардың

нашарлауы және ішкі саяси мазмұндағы оқиғалар иммиграциялық саясатты саяси эмигранттардың пайдасына емес, кейбір түзетулерге әкеледі, оны селективті деп сипаттауға болады. Шамамен Кеңес Одағында 1937 жылға қарай 8745 иммигрант болды, олардың шамамен 2045-і неміс болса, сонымен қатар испандықтар, поляктар, италиялықтар, чехтар, румындар, финдер, шведтер және т.б. да болды.

Осы жылдары Кеңес Одағында болған эмигранттар өздерінің қалауына қарамастан, кеңес азаматтығын қабылдауға мәжбүр болды. Олар жас елге утопия, теңдік, ешқашан болмаған болашақ үшін барды. Олардың біреуі жайлы жағдайлар ұсынылса, кейбіреулеріне қошемет көрсетілді, ал көпшілігі тергеу, лагерьлер, атуға ұшырады немесе кем дегенде шығу құқығына тыйым салынды.

2.2 Еуропа елдерінен Кеңес Одағына еңбек иммиграциясы

1920-1930 жылдары Батыс елдерінен Кеңес Одағына шетелдік жұмыс ресурстарының ағыны бірнеше бағытта жүрді: саяси және экономикалық иммиграция, концессиялық келісімдер және шетелдік фирмалармен техникалық көмек туралы келісімдер және жеке келісімдер. Бірақ олардың Кеңес Одағына келу себептеріне қарамастан, шетелдіктердің барлық санаттары елдің Еңбек ресурстарын толықтыру көздерінің бірі болды, өйткені, ең алдымен, елге еңбекке қабілетті халық кірді [99].

1921 жылдың жазына дейін иммигранттарды қабылдау және орналастыру жөніндегі ұйымдастырушылық жұмысты халық еңбек комиссариаты, 1921 жылдың шілдесінен 1922 жылдың қарашасына дейін Жоғарғы Кеңестің халық шаруашылығының өнеркәсіптік иммиграция бөлімі жүргізді. Иммиграция қатаң реттелді және тек жалдау шарттарында азық-түлік, киім-кешек, құралдарды өздеріне бекітілген кәсіпорындарда (цехтарда, фабрикаларда, совхоздарда) жұмыс істеу үшін пайдалануға рұқсат етілді [100, б. 626].

Ресми құжаттарға сәйкес, XX ғасырдың 20-жылдарындағы КСРО көші-кон саясатының бағыттарының бірі өнеркәсіптік және ауылшаруашылық иммиграциясын реттеу болды. Бұл қозғалысты реттейтін алғашқы заңдар 1922 жылы жарық көрді. Кеңес Одағына келу себептеріне қарамастан, шетелдіктердің барлық санаттары елдің еңбек ресурстарын толықтыру көздерінің бірі болды, өйткені, ең алдымен, елге еңбекке қабілетті халық кірді.

Кеңес Одағының экономикасына шетелдік еңбек ресурстарының ағымынегізгі түрлері:

- 1) саяси және экономикалық иммиграция;
- 2) шетелдік фирмалармен жасалған концессиялық және техникалық көмек туралы келісімдер;
- 3) жеке шарттар.

Кеңес Одағына кіруді шектеу және Саяси эмигранттар санының азаюы басқа – қаржылық себептен пайда болды.

Кеңес басшылығы Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерін қолдауға міндеттеме алды. Екі жыл ішінде саяси эмигрант мәртебесін алғандар үшін тегін баспана, тегін тамақтану, айына 50 рубль мөлшерінде ақшалай

жәрдемақы, медициналық (амбулаториялық, стационарлық және санаториялық) көмек, жұмыс іздеуге көмек, жәрдемақы алу, Кеңес Одағында болу құқығына қажетті құжаттар, отбасыларының келу және т.б [30, б. 112].

Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі мәселелері бірқатар жобаларда қарастырылды, содан кейін олар шетелдік азаматтар туралы заңнаманың негізін қалады. «КСРО аумағындағы шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» ОАК қаулысы шетелдік азаматтарға мынадай құқықтарды қамтамасыз етті: берілген рұқсатта енгізілген шектеулерді қоспағанда, Кеңес Одағының азаматтарымен бірдей негізде Халықаралық істер халық комиссариатынан немесе оның ведомстволық бағынысты органдарынан Кеңес Одағына кіруге рұқсат алған шетелдік азаматтар КСРО аумағында кедергісіз жүріп-тұру құқығын пайдаланды» [101].

Мемлекеттік иммиграциялық қызметтер шетелдік азаматтардың КСРО аумағына кіруін және кейіннен жұмысқа орналасуын реттеу мәселелерімен айналысқан кезде, Кеңес өкіметі шетелден білікті жұмыс күшін тартуға мемлекеттік тапсырысты қалыптастыруға кірісті. Кеңес Одағына шетелдік білікті жұмысшылар мен инженерлерді шақыру мәселелері 1920 жылдардың бірінші жартысында халықаралық көмек аясында түрлі конференцияларда талқыланды. Сонымен қатар, кеңестік халық шаруашылығы үшін Кеңес Одағында жұмыс істеуге қажетті мамандарды іріктеу және тарту жүйесін ұйымдастырудың алғашқы қадамдары жасалды [97, б. 126].

1922 жылы шілдеде өткен халықаралық еңбекке жәрдемдесу (Межрабпом) қоғамдарының III Халықаралық конференциясы Кеңестік Ресейдің экономикасын қалпына келтіруге жәрдемдесудің негізгі бағыттары мен нысандарын көрсететін «өнеркәсіптік көмек туралы» қаулы қабылдады. Өнеркәсіптік жабдықты сатып алумен және жөнелтумен қатар, конференция шешімімен білікті жұмысшылар мен мамандарды Кеңес Одағына жіберу көзделді, ол тікелей Халықаралық еңбек қоғамдарына, сондай-ақ «бауырлас» коммунистік партияларға, революциялық кәсіподақтарға және басқа да шетелдік жұмыс ұйымдарына жүктелді [102, б. 28].

Кеңес Одағы үшін КСРО халықаралық көмек қоғамдары жұмыс істейтін экономикалық дамыған елдердің өндірістік-техникалық көмегі ерекше маңызға ие болды. Мәселен, «КОМИНТЕРН» машина жасау зауытының дирекциясы (Петроград қ.) 1922 жылдың соңында Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетіне Германиядан бірқатар білікті жұмысшылар мен мамандарды: машина жасау жөніндегі мамандарды, техниктерді, ағаш ұсталарын, штамптаушылар, бұрғылаушылар, қалайы жасаушылар, тас қалаушылар және т.б. алып келуді сұрады. Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі мұндай шығындарды тиімсіз деп санап, елдегі және Петроградтағы жұмыссыздыққа сілтеме жасай отырып, шетелдіктерді жалдаудан бас тартты. Бұдан шығатыны, халық еңбек комиссариаты жергілікті ресурстардан жетіспейтін жұмыс күшін тарту позициясында болды және нақты қажеттілік туындаған жағдайда ғана шетелде білікті кадрларды жалдауға жүгінді [97, б. 73].

1922 жылдың соңында «өнеркәсіптік және ауылшаруашылық иммиграциясын қоныстандыру және ілгерілету» мәселелері Еңбек және қорғаныс Кеңесінің тұрақты комиссиясының қарауына берілді. ЕҚК тұрақты комиссиясының міндеті Кеңестік Ресейге қажетті ауылшаруашылық және қоныс аударушылардың өндірістік топтарын құру, олар үшін ауылшаруашылық және өндірістік кәсіпорындарды, сондай-ақ бос жерлерді дайындау болды. Комиссия иммигранттарға кіруді, олар әкелген жабдықтар мен мүлікті кедендік рәсімдеуді және тасымалдауды, иммигранттарға несие беруді және заң бұзушылықтармен күресуді ұйымдастыруға міндеттенді [103, б. 997].

Мысалы, ЕХК иммиграция бөлімінің жазбаларының бірінде: «соңғы уақытта олар шетелден Ресейге, негізінен Швеция мен Норвегиядан, біздің шақыруымызсыз және Ресейде орналасқан швед-норвегия делегациясының келісімінсіз, жұмысшылардың жекелеген топтары келе бастады. Кеңестік иммиграциялық саясаттың мәні мен міндеттері ЕХК иммиграция бөлімінің 1921 жылғы 4 ақпандағы Стокгольмдегі РКФСР ресми өкіліне жолдаған хатында егжей-тегжейлі көрсетілген. Еңбек халық комиссариаты алқасының мүшесі А.М. Аникста қол қойған хатта мынадай хабарланды: «ЕХК-де ұйымдастырылған шетелдік жұмысшыларды Кеңестік Ресейге көшіру жөніндегі мемлекеттік Комиссия қазіргі уақытта шетелдік жұмысшылардың жаппай көшіп келуіне жол беру қажет емес және мүмкін емес деп танып, сол-ақ уақытта біздің шаруашылық құрылысымызды шетелден жекелеген жоғары білікті жұмыс күштерін тарту өте маңызды және құнды деп санайд». Халық Комиссариатына шетелден мамандар тартуға қатаң талаптар қойып отырған біздің барлық орталық шаруашылық органдарымыз бірауыздан бұл тұрғыда мәлімдеуде. Сіздердің алдыңғы хабарламаларыңыз бен бұрынғы швед делегациясының мүшелері Линдквист пен Энгстрем жолдастардың мәлімдемелеріне сәйкес, Швециядан білікті мамандарды шығару қазіргі уақытта өте мүмкін. Осымен бірге электротехника өнеркәсібі, металлургия және Почта және телеграф халық комиссариаты үшін 30-35 жұмысшы маманға қойылатын талаптардың тізімі қоса беріледі. Бұл талапты орындау кезінде мұқият техникалық таңдау және эмигранттардың саяси тұрғыда беріктігіне жеткілікті сенімділік қажет. Ресми келісім-шарт қол қоймастан, Сіздер оларға Петроградқа дейінгі жол жүру уақыты үшін 18 еселенген күндік жалақы (300 крон) және тәуліктік орташа күндік жалақы мөлшерінде қоныс аударуға ақшалай қолдау көрсету керек. Бұл жағдайда Ресейде кем дегенде бір жыл жұмыс істеуге міндеттеме беретіндерді және төзімділігі мен тұрақтылығына сенуге болатындарды ғана жіберу керек. Қоныс аударуға тартылатындар үшін тұрғын үйлер дайындалатын болады және азық-түлікпен қамтамасыз етілуде олар біздің ерекше екпінді кәсіпорындарымыздың жоғары білікті жұмысшыларымен тең барынша қолайлы жағдайларға жеткізілетін болады.» [87, б. 52, 55-56, 78-79].

Еңбек халық комиссариаты 1920 жылы 20 қарашада Венадағы Ресей өкілі М.Г. Вронскийге жазған ресми хатында кеңес басшылығының иммиграциялық саясат туралы пікірін білдірді. «Австриялық жұмысшылардың Кеңестік Ресейге

қоныс аударуына келетін болсақ, бұл мәселені шешу кезінде, қазіргі уақытта жұмысшылардың жаппай иммиграциясы жағымсыз екенін және тек жоғары білікті жұмысшылар мен техник мамандарды көшіру мүмкін екендігін есте ұстаған жөн. Кеңес Республикасына қоныс аудара алатын жұмысшылар мен техниктердің мамандығы және олардың көшіп келу шарттары туралы егжей-тегжейлі тізімді жолдауыңызды сұраймыз». Әр түрлі елдердің жұмысшылары әлі де Кеңес Одағына жұмысқа орналасқысы келіп өтініш білдірді. Ресми мәліметтер бойынша, тек 1922 жылдың 26 қазанынан 1925 жылдың 1 тамызына дейін еңбек және Қорғаныс Кеңесінің тұрақты комиссиясына жалпы саны 411 523 адамнан тұратын 99 топтық өтініш берілген». Кейбір өтініш берушілер халықаралық пролетарлық ынтымақтастық туралы үндеулерге шынымен жауап берген болуы мүмкін, ал басқалары Кеңес Одағындабасқаша, сапалы жаңа өмір сүруді армандаған [87, б. 58-59].

ЕҚК комиссиясы өз қызметі барысында ауыл шаруашылығына жіберілген 9903 иммигранттың кіруіне рұқсат берді. Машиналармен, жабдықтармен, капиталмен келген ауылшаруашылық ұжымдары өздеріне бөлінген жерлерде коммуналар, артельдер, серіктестіктер құрды. Оларға шарттық негізде кеңестік шаруа қожалықтарын, жер учаскелерін, жер учаскелерін беру үшін иммигранттар әкелінген тауарларға бажсыз жол жүру жеңілдіктерін енгізді [104, б. 38-59].

И.П. Уборевичтің әскери және теңіз істері жөніндегі халық комиссары К.Е. Ворошиловқа жазған баяндамасынан: «Неміс мамандары бізден гөрі жоғары деңгейге жеткен, немістер біз үшін жетістікке жетудің жалғыз мүмкіндік. Қазір ауырлық орталығы немістердің техникалық жетістіктерімен, негізінен жаңа құралдарымен: танктермен, авиацияны жетілдірумен, әуе шабуылына қарсы артиллериямен, мина атқыштармен, танкке қарсы миналармен, байланыс құралдарымен және т.б. қолдануға енгізілуі тиіс. Менің пікірім, біз бұл мамандарды сатып алып, артта қалып қойғанды жедел анықтау үшін оларды өзімізге іскерлікпен тартуымыз керек» [105].

ЕҚК көші-қон комиссиясының жұмысы кезінде ғана әкелінген станоктар, машиналар, ауылшаруашылық машиналары және басқа да мүліктер шамамен 3 миллион долларға бағаланды (шамамен 6 миллион рубль). Шетелде бұл қозғалысты ұйымдастыруға түрлі қоғамдар белсенді қатысты: Кеңестік Ресейдің достары, жұмысшыларға халықаралық көмек (Межрабпом), кәсіподақтар, Коминтерн, Коммунистік партия және т.б. Миграция жөніндегі ЕҚК комиссиясы жойылғаннан кейін өнеркәсіптік көші-қон істері КСРО халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесіне, ал ауылшаруашылық көші-қоны одақтас республикалардың халық комиссарларының қарамағына берілді. 1925 жылғы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің жарлығына сәйкес тұрақты жалақыны көздейтін жеке шарттар кеңестік өнеркәсіпте қызмет ету үшін шетелдік мамандарды шақыруға рұқсат берді. Салық төлемдерінің шектеулі мөлшерін төлеуге, жалақыны шетелге аударуға, белгілі бір тұрмыстық жағдайларды жақсартуға рұқсат етілді. Шетелдік фирмалармен техникалық көмек шарттары кеңінен қолданыла бастады. Оны орнатуға және іске қосуға шетелдік мамандар

мен жұмысшылар, сондай-ақ елге жеткізілетін жабдықтар келді. 1928 жылдың 1 қазанында концессиялық кәсіпорындарда 2 мыңға жуық адам жұмыс істеді [30, б. 112].

Кейінгі жылдары иммиграция мен реэмиграцияға қатысты мемлекеттік саясаттың мақсаттары нақтыланды. Қоныс аударған шетелдіктердің көмегімен және оның ұтымды формаларын құру арқылы шеткі аудандарда көбірек жер мен ауыл шаруашылығын көтеру және дамыту жоспарланды. РКФСР ауылшаруашылық Халық Комиссариатына РКФСР еуропалық бөлігінің оңтүстік-шығысында және Еділ бойында қоныс аударушылар үшін 220 мың ондық жер бөлу тапсырылды. Ауыл шаруашылығымен айналысатын мигранттар экономиканы ұйымдастыру мен басқаруды қамтамасыз ету үшін негізгі және айналым капиталына ие болуы тиіс еді. Жер учаскелері тек шарттық негізде берілді. 1923 жылы бұл мигранттар заттай салық, импортталатын ауылшаруашылық құралдарына, тұқымдарға, тыңайтқыштарға кедендік баж салығы бойынша жеңілдіктер алды [106, б. 224-225].

1925 жылы ЕҚК тұрақты комиссиясына ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммиграцияның бас жоспарын жасау міндеті қойылды. Иммигранттарға арналған жеңілдіктердің белгілі бір түрлері кеңейтілді. Олардың арасында Кеңес Одағына қоныс аударушыларға теңестірілген теміржол және су көлігінің артықшылықтары да бар. Міндетті әскери қызметке жеңілдіктер иммигранттардың кеңес азаматтығын қабылдауымен байланысты болды [107].

Чехословакия Компартиясының Орталық Комитеті Коминтерндегі Чех коммунистерінің делдалдығы және Клемент Готвальдтың өзі арқылы Кеңес өкіметіне Чех эмигранттарына ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастыру үшін бос жерлер бөлу туралы өтініш жасады. 1924 жылы Кеңес Одағына (Пишпек қаласына, Қырғызстанға) Чехословакиядан Жилина қаласының жұмысшылары ұйымдастырған «Интергельпо» кәсіпшілік кооперативінің өкілдері келді. Ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпті қалпына келтіру және жаңғырту үшін капитал мен еңбек ресурстарының ағынына мүдделі кеңес басшылығы шетелдік жұмысшылар мен мамандарды, негізінен қажетті құрал-жабдықтармен және техникамен жабдықталған ұйымдасқан топтар түрінде тартуға күш салады. 1920 жылдардың бірінші жартысында Кеңес Одағына еңбек ауылшаруашылық иммиграциясының ұйымдастырушылық және құқықтық негізін анықтайтын бірқатар қаулылар қабылданды, соған сәйкес РКФСР ЕШХК ауыл шаруашылығын көтеру және дамыту мақсатында мемлекеттік жер қорынан негізінен оңтүстік-шығыста және Еділ бойында ауылшаруашылық иммиграциясын ұйымдастыру үшін 220 мың десятина бөлу тапсырылды. 1925 жылдың наурыз айының соңына қарай Чехословакия коммунасы қажетті құрал-жабдықтармен және ауылшаруашылық техникаларымен толық қамтамасыз етілді. Бастапқыда сапар көктемгі егіс науқанына дейін 1925 жылдың 1 сәуіріне жоспарланған болатын. Кеңес өкіметінің Кеңес Одағына келген еңбекші иммигранттарға өз қаражаттарымен жабдықтауға және тұруға нұсқайтын саясатына қарамастан, орын алған жағдайда коммунаға 3000 рубль көлемінде

КСРО ЕҚК-ден, Сталинград губерниялық атқару комитетінен - 2000 рубль, сондай-ақ әртүрлі ұйымдардан 2180 рубль мөлшерінде несие берілді. КСРО ЕҚК КОМ 1926 жылғы 1 наурыздағы «Чехословакия эмигранттарының ауылшаруашылық коммунасына көмек көрсету туралы» қаулысына сәйкес Фроловск ауылшаруашылық серіктестігінің делдалдығы арқылы Коммунаға Сталинград ауылшаруашылық банкіненвагондарды тасымалдау, азық-түлік сатып алу, отын мен пәтерлерге ақы төлеу, мал, тұқым және басқа да өндірістік қажеттіліктер, 855 пұт тұқым (бидай, арпа, селекциялық тұқым сұлы және күнбағыс) сатып алуға 12000 рубль көлемінде несие мен ссуда бөлінді. Сондай-ақ, коммуналар артық жүк көлігін сатуға және түскен қаражатқа трактор сатып алуға рұқсат алды. Коммунаға құрылыс материалдарымен, азық-түлікпен үнемі Арчадино-Чернушинск және Кремен болыстарының болыстық атқару комитеті, Усть-Медведицкий округінің аудандық комитеті, сондай-ақ жергілікті кооперативтік мекемелер көмек көрсетті [108, б. 890-913].

1925 жылы Саяси бюро мен Халық Комиссарлары кеңестік зауыттарға шетелдік техниктерді тарту туралы шешім қабылдады. Оның негізінде өндіріске жаңа технологияларды енгізу болды. Патенттер қымбат, ал, білімді адамдар арзанырақ болды. 1926 жылы қарашада Саяси Бюроның отырысында Э. Тельманның кеңес өнеркәсібіндегі неміс мамандарының ықтимал көмегі туралы ұсынысы талқыланды. Осыған байланысты өнеркәсіптің инженерлерге деген қажеттілігін анықтау үшін ЕҚК жанындағы комиссия таратылды, оның функциялары жеке ведомстволарға таратылды: ХШЖК проммиграция бюросы), Егін шаруашылығы Халық Комиссариаты және Сыртқы Істер Халық Комиссариаты. Зерттеушілердің жалпы ескертулері бойынша кеңестік кәсіпорындардың ұсыныстарына әртүрлі себептерге, соның ішінде біліктілігі жеткіліксіздіне байланысты, өз елінде жұмыс таба алмайтын мамандар жауап берді. Сондықтан, 1927 жылы ақпанда Халық Комиссарлар Кеңесі «шетелден мамандарды тарту туралы» қаулы шығарып, онда шетелден тек жоғары білікті мамандарды шақыруға рұқсат етілгені көрсетілді. 1927 жылы ХШЖК кеңестік халық шаруашылығына қажетті «шетелдік мамандардың» нақты санаттарын және оларға қойылатын біліктілік талаптарын анықтайтын нұсқаулықты қабылдады [109, б. 40].

Батыс Еуропадан Кеңес Одағына Иммиграция бірінші бесжылдықта ең үлкен деңгейге жетті. 1930 жылдың жазында Бүкілодақтық коммунистік (большевиктік) партияның XVI съезінде кеңестік жұмысшылар мен мамандарды шетелге жіберу және Кеңес Одағына шетелдік инженерлерді, бригадирлерді және білікті жұмысшыларды шақыру тәжірибесін кеңейту туралы шешім қабылданды. Халықаралық пролетарлық ынтымақтастық қозғалысы аясында Кеңес Одағындақоғамдық құрылысты қолдау науқаны басталды. Шетелдік мамандар – сарапшылар, кеңесшілер және т.б. бірінші бесжылдықтың барлық дерлік құрылыс жобаларын жобалауға және іске асыруға қатысты. Олардың көпшілігі Германия мен АҚШ-тан келді, ал импортталатын жабдықтың негізгі бөлігі осы елдерден сатып алынды. 1932-1933 жылдары Кеңес Одағындашамамен 20 мың. Батыс индустриалды

елдерінің мамандары мен жұмысшылары (отбасы мүшелерімен бірге - 35-40 мың) Сібірде көмір өнеркәсібі (Кузбасс, Черембасс), тау-кен және алтын өндіру өнеркәсібі кәсіпорындарында, Кузнецкстрой және Сибкомбайнда, жобалау ұйымдарында (Шахтстрой), кейбір ғылыми мекемелерде және т.б. жұмыс істеді. Олар негізі АҚШ азаматтары, сондай-ақ чехтар, финдер, италиялықтар, француздар, испандықтар, шведтер болды. Сибкрайсовнархозының мәліметі бойынша, 1930 жылдың шілде айының соңында Сібір өлкесінде 72 шетелдік маман жұмыс істеді. Олардың көпшілігі Германиядан, кейбіреулері АҚШ-тан келген [30, б. 112].

1921 жылы Италиялық Р. Б. Бартини Италия коммунистік партиясына (ИКП) қатарына кіріп, келесі жылы Милан политехникалық институтын бітірді. 1923 жылы Италиядағы фашистік төңкерістен кейін Р.Л. Бартини ИКП шешімімен жас Республикаға авиация саласында көмектесу үшін Кеңес Одағына жіберілді. Италиялық саяси эмигранттың ғылыми мансабы тез болды. 1928 жылы ол гидро ұшақтарды жобалау бойынша эксперименттік тобты басқарып, кейінгі жылдары арнайы конструкторлық бюроларда жұмыс істей отырып, өзінің ерекше ғылыми идеяларын жүзеге асырды. 1937 жылы Р. Б. Бартини тұтқындалып, «халық жауы» М.Н.Тухачевскиймен байланысы үшін, сондай-ақ бір кездері Кеңес Одағынаөзі қашып келген Муссолини үшін тыңшылық жасады деп айыпталды. Бұрынғы саяси эмигрант он жылға бас бостандығынан айырылды. Бұл уақыт Кеңес Одағының әскери және азаматтық авиациясы үшін бірнеше жаңа ұшақтар жасау үшін жеткілікті болды. Тұтқын конструктор Р.Л. Бартини мемлекеттік қауіпсіздік органдарының бақылауымен ГУЛАГ-да 53 адамнан тұратын түрмедегі ғылыми ұжымды басқарды. Оның басшылығымен тұтқындалған мамандар тобы Т-117 көлік ұшағының бірнеше нұсқаларын жасап шығарды. 1946 жылдың басында жүргізілген азаматтық және әскери ғылыми сараптама институттары ұшақтың жоғары ұшу-техникалық қасиеттерін растады. 1948 жылы Бартини түрмеден босатылды, қайтадан АҚБ-да жұмысқа орналасып, 1967 жылы Ленин орденімен марапатталды [87, б. 105-106]. Корнели сияқты италиялықтар Ростоудағы ауылшаруашылық машина жасау зауытында, ал кейбір немістер Төменгі Фельцердегі зауытта жұмыс істеді, ал американдық білікті жұмысшылар 1921 жылы Мәскеу тігіншілер «Москва-швей» трестінің алғашқы механикаландырылған фабрикасын құрды. Басқа италиялықтар Мәскеу мемлекеттік аспаптар зауытында және Донбасс шахталарында жұмыс істеді [104, б. 38-59].

Жаппай иммиграцияны болдырмау үшін Кеңес басшылығы «іріктеулі иммиграция» қағидатын ұстандығ бірақ, солай бола тұра, бай иммигранттарға артықшылық берілді. Кеңес Одағына еңбек қызметін жүзеге асыруға немесе одан бас тартуға рұқсат Кеңес Одағының өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамыту үшін белгілі бір мамандарға қызығушылық деңгейіне, сондай-ақ иммигранттардың өздерін жұмыс және өндіріс құралдарымен қамтамасыз ету қабілетіне байланысты болды (меншікті құралдар мен жабдықтардың болуы). 1922-1925 жылдар аралығында берілген жеке иммигранттардың өтініштерінің пайызы келесідей бөлінді: 58% өнеркәсіптік кәсіпорындарда (ең алдымен

Германия, Австрия және Бельгиядан келгендер) бос орындарға орналасуға ниет білдірді, 42% - ауыл шаруашылығында бос орындарға орналасуға ниет білдірді. Экономикалық тәуелсіздікті қамтамасыз ету және қорғаныс қабілетін нығайту мақсатында КСРО елді индустрияландыруға бағыт алды, ол жаңа өндірістер құруды да, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды техникалық қайта құруды да, жаңа технологиялық жетістіктерді пайдалануды да көздеді.

Сонымен қатар, Кеңес Одағындағы индустрияландыру елдің қарқынды әлеуметтік-экономикалық қайта құру кезеңі 20 ғасырдың ең ұзақ және терең экономикалық дағдарысы болып табылатын Ұлы Депрессияның басталуымен сәйкес келді. Сондықтан кеңес мемлекетімен ірі мәмілелер жасаған компаниялардың басшылары ғана емес, сонымен қатар мыңдаған жұмыссыздар Кеңес Одағына барып, жұмыс іздей бастады. Осы уақытын ел тарихындағы шетелдік жұмыс күшінің ең қуатты ағыны болды. Жоғарыда айтылғандай, осы кезеңде Кеңес Одағындағы шетелдік азаматтардың жалпы саны туралы мәселе даулы болып қала берді [21, б. 1-29]. Иммигранттардың кіру және шығу динамикасының қарқындылығына байланысты орталықтандырылған тіркеуді жүргізу өте қиын болды: кейбір шетелдіктер Кеңес Одағында бірнеше жыл тұрып, жұмыс істеді, келісімшарт талаптарын ұзартты, ал қалғандары келісімшарттарды бұзып, өз елдеріне оралды. Мысалы, В.И. Касьяненко КСРО жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының мәліметтеріне сілтеме жасай отырып, келесі сандарды келтіреді: «1932 жылғы 4 қыркүйектегі жағдай бойынша Кеңес Одағында 9190 шетелдік маман, 10655 жұмысшы және олардың отбасы мүшелері, барлығы 40 мың адам болды». Алайда, ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты арқылы ғана, халық комиссариатының мәліметі бойынша, 1933 жылдың 1 қаңтарына дейін Кеңес Одағында 7 мыңға жуық шетелдік маман жұмыс істеді [82, б. 186].

Большевиктердің Бүкілодақтық Коммунистік партиясының ОК Саяси Бюросы «шетелдік мамандарды тарту туралы» қаулы шығарды, оған сәйкес халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі мен теміржол халық комиссариаты күшейтуді қолға алды. Қаулыда «Белгілі атқа ие және еуропалық технологияларды қолдана алатын ірі мамандарды ғана емес, сонымен қатар жеткілікті тәжірибесі мен білімі бар орта тап мамандарын тартуға күш салынады [110]. 1929 жылы «Кеңес Одағы кәсіпорындарында өз тәжірибелері мен білімдерін толық пайдалануды қамтамасыз ететін шетелдік инженерлерді, бригадирлерді және білікті жұмысшыларды Кеңес Одағына шақыру қажет болды, бұл кеңес өнеркәсібіне озық технологиялар мен озық технологиялардың маңызды жетістіктерін қысқа мерзімде меңгеруге мүмкіндік береді [111, б. 728].

Барлық жағдайларға қарамастан, шетелдік мамандардың жұмысын ел басшылығы жоғары бағалады. Өзінің өндірістік тәжірибесі мен еңбек мәдениетін кеңес әріптестеріне берген шетелдіктердің белсенді қатысуымен Кеңес Одағының ірі кәсіпорындары салынып, пайдалануға берілді. Кеңестік индустрияландыруға шетелдіктердің барлық санаттары: саяси және экономикалық иммигранттар, техникалық көмек туралы келісімдер бойынша

Кеңес Одағына келген шетелдіктер және жеке келісімшарттар жасасқан адамдар, айта кету керек. Олардың барлығы елдің Еңбек ресурстарын толықтырудың көзі болды. 1920-1930 жылдары Батыс елдерінен Кеңес Одағына шетелдік жұмыс ресурстарының ағыны бірнеше бағытта жүрді: саяси және экономикалық иммиграция, концессиялық келісімдер және шетелдік фирмалармен техникалық көмек туралы келісімдер және жеке келісімдер. Бірақ олардың Кеңес Одағына келу себептеріне қарамастан, шетелдіктердің барлық санаттары елдің Еңбек ресурстарын толықтыру көздерінің бірі болды, өйткені, ең алдымен, елге еңбекке қабілетті адамдар кірген [99].

Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі мәселелері бірқатар жобаларда қарастырылды, содан кейін олар шетелдік азаматтар туралы заңнаманың негізін қалады. «КСРО аумағындағы шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» ОАК қаулысы шетелдік азаматтарға мынадай құқықтарды қамтамасыз етті: берілген рұқсатта енгізілген шектеулерді қоспағанда, Кеңес Одағының азаматтарымен бірдей негізде Халықаралық істер халық комиссариатынан немесе оның ведомстволық бағынысты органдарынан Кеңес Одағына кіруге рұқсат алған шетелдік азаматтар КСРО аумағында кедергісіз жүріп-тұру құқығын пайдаланды» [112].

Мемлекеттік иммиграциялық қызметтер шетелдік азаматтардың КСРО аумағына кіруін және кейіннен жұмысқа орналасуын реттеу мәселелерімен айналысқан кезде, Кеңес өкіметі шетелден білікті жұмыс күшін тартуға мемлекеттік тапсырысты қалыптастыруға кірісті. Кеңес Одағына шетелдік білікті жұмысшылар мен инженерлерді шақыру мәселелері 1920 жылдардың бірінші жартысында халықаралық көмек аясында түрлі конференцияларда талқыланды. Сонымен қатар, кеңестік халық шаруашылығы үшін Кеңес Одағында жұмыс істеуге қажетті мамандарды іріктеу және тарту жүйесін ұйымдастырудың алғашқы қадамдары жасалды [21, б. 1-29].

1922 жылы шілдеде өткен халықаралық еңбекке жәрдемдесу (Межрабпом) қоғамдарының III Халықаралық конференциясы Кеңестік Ресейдің экономикасын қалпына келтіруге жәрдемдесудің негізгі бағыттары мен нысандарын көрсететін «өнеркәсіптік көмек туралы» қаулы қабылдады. Өнеркәсіптік жабдықты сатып алумен және жөнелтумен қатар, конференция шешімімен білікті жұмысшылар мен мамандарды Кеңес Одағына жіберу көзделді, ол тікелей Халықаралық еңбек қоғамдарына, сондай-ақ «бауырлас» коммунистік партияларға, революциялық кәсіподақтарға және басқа да шетелдік жұмыс ұйымдарына жүктелді [102, б. 28].

Кеңес Одағы үшін КСРО халықаралық көмек қоғамдары жұмыс істейтін экономикалық дамыған елдердің өндірістік-техникалық көмегі ерекше маңызға ие болды. Мәселен, «КОМИНТЕРН» машина жасау зауытының дирекциясы (Петроград қ.) 1922 жылдың соңында Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетіне Германиядан бірқатар білікті жұмысшылар мен мамандарды: машина жасау жөніндегі мамандарды, техниктерді, ағаш ұсталарын, штамптаушылар, бұрғылаушылар, қалайы жасаушылар, тас қалаушылар және т.б. Алып келуді сұрады. Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі мұндай

шығындарды тиімсіз деп санады және елдегі және Петроградтағы жұмыссыздыққа сілтеме жасай отырып, шетелдіктерді жалдаудан бас тартты. Бұдан шығатыны, халық еңбек комиссариаты жергілікті ресурстардан жетіспейтін жұмыс күшін тарту позициясында болды және нақты қажеттілік туындаған жағдайда ғана шетелде білікті кадрларды жалдауға жүгінді [72, б. 73].

Осылайша, зерттеу барысында, 1920 жылдардың ортасынан бастап экономиканы жеделдетілген модернизациялау туралы шешім қабылдауға байланысты білікті мамандарды тарту КСРО үшін ерекше маңызға ие екендігі анықталды. 1910 жылдардың аяғы мен 1920 жылдардың басындағы революциялық сілкіністер мен түбегейлі экономикалық реформалардың салдары болып табылатын еңбек кадрларының тапшылығы тапшы құралдармен ғана емес, озық біліммен де қаруланған шетелден жоғары білікті мамандарды мақсатты түрде тартуға көшудің негізгі себебі болды.

Мемлекеттік еңбек миграциясы бағдарламасын қалыптастырудағы бетбұрыс 1925 жылы БК(б)П XIV съезі болды, ол кезде шетелдік жұмыс күшіне «мемлекеттік тапсырыс» жүйесі құрылды.

Ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін шетелдік мамандарды іріктеу және тарту бойынша негізгі жұмысты кеңестік сауда өкілдіктері атқарды. Оларға экономикалық дамыған елдерде жұмыс істейтін шетелдік Компартиялар, революциялық кәсіподақтар, халықаралық жұмысшы көмек қоғамдары және КСРО техникалық көмек қоғамдары үлкен қолдау көрсетті. Білікті шетелдік жұмыс күшін мақсатты тарту ісінде екіжақты ынтымақтастықты одан әрі табысты дамыту халық шаруашылығының маңызды салалары кәсіпорындарының неғұрлым жетілдірілген еңбек әдістеріне көшуіне ықпал етті.

Кеңес өкіметі шетелдік жұмысшылар үшін тамаша еңбек және өмір сүру жағдайларын жасай алмайтынын ашық айтты, бірақ шетелдік мамандар Кеңес Одағында болған материалдық қиындықтар мен күйзелістерді тоқтата алмады. Қабылданған шаралар кеңестік халық шаруашылығын қалпына келтіру үшін шетелдік мамандарды тартуға мүмкіндік берді [72, б. 84].

1925 жылы желтоқсанда өткен және «Индустрияландыру конгресі» деген атпен тарихқа енген Бүкілодақтық коммунистік (большевиктік) партияның XIV съезінде Орталық Комитет ауыр өнеркәсіптің басым дамуын қамтамасыз ету саясатын мақұлдады: «экономикалық құрылыс жүргізудің мұндай жоспары КСРО-ны машиналар мен жабдықтарды импорттайтын елден оны машиналар мен жабдықтар шығаратын елге айналдырады» [113, б. 299]. Конгресс білікті жұмыс күші мен өндіріс арасындағы сәйкессіздікті атап өтті. 1925-1926 жылдары өнеркәсіпте қосымша білікті жұмыс күшіне деген қажеттілік 433 мың жұмысшыны құрады, ал мемлекет ішкі ресурстар есебінен осы қажеттіліктің төрттен бір бөлігін ғана қамтамасыз ете алды [113, б. 311] сондықтан күн тәртібінде шетелден мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындарға қажетті мамандар мен білікті жұмысшыларды мақсатты тарту туралы мәселе туындады. КОМЕСК шетелдік жұмыс күшін тарту тәртібі туралы ережені әзірледі, оған

сәйкес шетелдік жұмыс күшін тартуға мүдделі барлық бөлімшелер жылына екі рет иммиграциялық КОМЕСК шетелден жұмыс күшін тарту жоспарын ұсынуы керек еді [72, б. 76].

Елдегі жұмыссыздық мөлшерін ескере отырып, КСРО ЕӨК осындай ауқымда шетелден жұмыс күшін әкелуге қарсы болды. Тек кейбір жағдайларда ғана ерекшеліктер, атап айтқанда «шетелдік мамандар біздің жұмысшыларды жаңа технологиялық дағдылар мен әдістерге үйрету және оқыту үшін шақырылуы тиіс» болды. КСРО ЕХК жекелеген кәсіпорындар мен ұйымдар үшін шетелден мамандарды тартуды қажет деп санады, бірақ сонымен бірге оларды сапалы тұрғын үймен және лайықты жалақымен қамтамасыз ету сияқты мәселелерді шешудің қиындығына байланысты Кеңес Одағына жұмыс күшін әкелуге рұқсат беру мәселесіне аса сақтықпен қарауды талап етті [114, п. 2-3].

Шетелдік мамандар кейде СІХК-ге Кеңес Одағына кіру туралы жеке өтініштер мен олардың кәсіби деңгейін растайтын материалдарды тапсырды. Мұндай мамандардың ұсыныстары КОКП-те олардың жұмысқа орналасуы және экономикалық органдар мен КОБОК-тегі әрбір нақты мамандық мамандарына тиісті сұраныстың болуы, сондай-ақ саяси сенімділік тұрғысынан мұқият тексерілді. Кіруге рұқсат кандидаттар үшін тиісті ұсыныс болған жағдайда ғана берілді. Шетелдік кадрларды тарту мәселелерін келісу кезінде КСРО ЕШХК мен Еңбек нарығы халық комиссариатының бөлімі арасында іскерлік байланыстар орнату ерекше маңызға ие болды. КСРО ЕШХК және басқа да халық комиссариаттарының шетелдік жұмыс күшіне өтінімдерін қарау кезінде иммиграция жөніндегі комиссия кеңестік бақылау комиссиясы шетелдік техникадан артта қалған және ішкі еңбек нарығында тиісті мамандар болмаған халық шаруашылығы салаларында нұсқаушы ретінде тартылған мамандарды ғана жалдауға рұқсат берген [115].

Шетелдік мамандарды тарту науқаны 1925 жылдан басталды, Осыған байланысты ЕХК комиссиясы мүдделі ведомстволармен бірлесіп келген мамандарды есепке алу тәртібін, сондай-ақ олардың жұмыс нәтижелерін (өндіріске әсері, бейімделуі, жалақысы және т.б.) әзірлеуді бастады. Шетелдік жұмыс күшін тартуға өтінімдер әр түрлі салалардан келді

Өтінімдерге сәйкес, жоғары білікті кадрлар негізінен машина жасау, металлургия, электротехника, химия, силикат және полиграфияға тартылды [21, б. 1-29].

БК(б)П ОК 1931 жылғы 23 наурыздағы «Шетелдік жұмысшылармен жұмыс жөніндегі ОК директивасының орындалу барысы туралы» қаулысына сәйкес КСРО ХРККҰ-ға ағымдағы жылға шетелдік жұмысшылар мен мамандарды халық шаруашылығына одан әрі тарту жоспарын әзірлеу тапсырылды. Жоспар бойынша 1931 жылы Кеңес Одағына 10 мың адамды шақыру жоспарланған болатын. Олардың көпшілігі Мәскеуде және Мәскеу облысында, Ленинград, Архангельск, Орал облыстарында, Солтүстік Кавказда және Украинада жұмыс істеуге тартылды. Шетелдік жұмысшылардың бір бөлігі Нижний Новгородқа, Нижний Волга өлкесіне, Батыс Сібірге бет алды. Шетелдік жұмысшылар мен мамандар ауыр өнеркәсіптің маңызды салаларында

жұмыс істеді: химия, металл өңдеу, қара және түсті металлургия, автотрактор, электрстанциялар және т.б [21, б. 1-29, 72, б. 84].

Сонымен қатар, Кеңес өкіметі авиация және көлік өнеркәсібінің дамуына үлкен мән берді. 1931 жылдың 1 қазанында БАТБ және БАӨБ зауыттарында 624 шетелдік жұмыс істеді (оның 310 – ы мамандар, 258 – і жұмысшылар). Жұмысшылар мен мамандардың көпшілігі жеке еңбек шарттарын жасады (381 адам), бірақ жалпы ұжымдық шарт бойынша жұмыс істеуге келгендер де болды. Авиация және көлік өнеркәсібінде шетелдік мамандар Мәскеу мен Мәскеу облысында, Ленинградта, Сталинградта (Волгоград), Нижний Новгородта және басқа қалаларда орналасқан 23 зауытта жұмыс істеді [72, б. 96].

1929-1930 жылдарға арналған ХШЖК Президиумы бекіткен шетелдік техникалық көмекті тарту туралы КСРО ХШЖК шетелдік бөлімінің валюталық жоспары бойынша өнеркәсіптік кәсіпорындарға техникалық көмекке 34 миллион рубль қарастырылған. Бұл сома техникалық көмектің жекелеген түрлері бойынша келесідей бөлінді: техникалық көмек шарттары бойынша шығын және жасалған шарттар бойынша міндеттемелерді төлеу және жаңадан жасалған шарттар бойынша - 25 млн. рубль (оның ішінде 14 млн. рубль 1929-1930 жылдарға арналған міндетті мерзімді шарттарды төлеуге жұмсалды), шетелдік мамандарға ақы төлеу - 3,7 млн. рубль, қалған сома шетелдік іссапарларға және шетелдегі техникалық бюроны ұстауға жұмсалды. Осылайша, шетелдік мамандарға төленетін сома үнемі өсіп отырды. 1928-1929 жылдары шетелдік мамандарға ақы төлеу үшін шамамен 1 миллион рубль жұмсалды, 1929-1930 жылдары бұл сома 3.700 мың рубльге дейін өсті, ал 1931-1932 жылдары бұл көрсеткіш тағы біршама өсті. 1920 жылдардың аяғында шетелдік жұмысшылар мен мамандардың негізгі тобы Кеңес Одағына келісімшарттар негізінде келді, олар ішінара валютамен төленетін кепілдендірілген жалақымен, әртүрлі жеңілдіктермен және артықшылықтармен қамтамасыз етілді. Сонымен қатар, шақырылған шетелдік жұмысшыларға оны шетелден көшіру шығындары өтелді, сонымен қатар тәулігіне 30 рубль мөлшерінде тәуліктік (шекарадан шыққан сәттен бастап келгенге дейін) төленді. Келгеннен кейін рубльмен айлық жалақы мөлшерінде көтерме жәрдемақы берілді (ол шетелге аударылуға жатпады). Шетелдік қызметкердің жалақысының бір бөлігін шетелге аудару пайызы тұрақты болмағандығы қызығушылық тудырады. 1930 жылғы 20 маусымдағы құжаттардың бірінде шетелдік мамандар мен шеберлердің жалақысының бір бөлігін аударуға, егер отбасы шетелде қалса, жалақының 40% - ы, ал егер отбасы көшіп келсе, 20% - ы шегінде рұқсат етілгені айтылған. Жұмыс аймағы Германия, Австрия, Чехословакия, Франция, Англияны қамтыған Германиядағы өкіл Мостовенкоға арнайы әзірленген 1930 жылғы 21 маусымдағы «Шетелдік жұмысшыларды жалдаудың негізгі шарттарында», егер жанұясы шетелде қалса табыстың 30% - ы, ал, жанұясы онымен бірге көшіп келсе 15%-ы шетелге аударылуы мүмкін екенін көрсетті [116, б. 67-69].

Жоспардың жүз пайыздық орындалуына байланысты орта санаттағы шетелдік жұмысшылар үшін жалақы 375 рубль (6 санат), 415 рубль (7 санат),

450 рубль (8 санат) болды. Бірақ бұл сомадан тек «нақты» жалақы төленді, ол 1933 жылы шетелдік 6 санатты жұмысшылар үшін - 253 рубль, 7 санат үшін - 340 рубль, 8 үшін-365 рубльді құрады. Қалған бөлігін 189 зауыттар басқармасы арнайы ведомость бойынша төледі. Басқа кәсіпорыннан ауысқан кезде шетелдік қызметкер бұрынғы жұмыс орнынан жалақы алды. Шетелдік жұмысшылар мен мамандардың жалақысы туралы қысқаша мәліметке сәйкес, ЧТЗ-да прорабтың орташа жалақысы 264 рубль, 4 разряд шебері – 486 рубль, 7 разрядты бригадир – 343 рубль, 8 разряд – 231-280 рубль, 3 разрядты нормалаушы – 400 рубль, слесарь – 250 рубль алды.

Жоспарды Магнитогорск комбинатының жоспарлау бөлімі, Мәскеудегі ауыр өнеркәсіп комиссариатының директивалары және нақты жағдайлар негізінде бекітті. Осылайша, егер нақты ауысымның жоспары, мысалы, 100 тонна металл болса, онда сегізінші разрядты жұмысшы-прокатшы 23 рубль 94 тиын немесе 100 тонна үшін 24 рубль алды. Егер бұл ауысым тек 50 тонна прокат берсе, онда бұл жұмысшы тек 12 рубль алады. Егер ауысым 100 тоннадан астам прокат берсе, онда жалақының прогрессивті өсуі көзбен көрерліактей болар еді. Жоспарды 120% - ға дейін орындау кезінде жұмысшылар әр тонна үшін бір жарым есе баға алды. Әр тонна үшін жоспарды 120% - дан 130% - ға дейін орындау кезінде олар екі есе, ал жоспарды орындау кезінде 130% - дан астам) үш есе баға алды. Осылайша, егер ауысымында 140 тонна өндірілсе, онда сегізінші разрядты жұмысшы-прокатшы 100 тоннаға жиырма үш рубль 94 тиын, сонымен қатар осы мөлшерден жоғары әр тонна үшін үш есе баға немесе жоспардан тыс жасалған 40 тоннаның әрқайсысы үшін 72 тиын, яғни сол күні шамамен 55 рубль алады. ЧТЗ-де жұмыс істеген неміс инженері Гейнц Нейман «Красная Правда» газетіндегі мақаласында шетелдіктердің жалақысы орта есеппен 250-1200 рубль екенін атап өтті. Кеңес жұмысшылары 55-240 рубль алып отырды. Уақыт өте келе валютада жоғары жалақы алатын шетелдік келісімшарт мамандарының үлесі қысқарды, өйткені келісімшарттардың мерзімі аяқталып, жаңа валюталық келісімшарттар жасалмады. 1933 жылдың аяғында ондай келесімшарттар дерлік қалмады. АӨХК ШБ анықтамасында 1933 жылдың аяғында шетелдік валютамен алатын бір маманның орташа төлемі 1932 жылдың басымен салыстырғанда 90% - ға азайғаны көрсетілген (1932 ж.қаңтар - 219 рубль, 1933 ж. қаңтар - 41 рубль, 1933 ж. аяғы – 23 рубльге дейін), бұл шетелдік валютамен алатын мамандардың бір бөлігін валютасыз төлемге мерзімінен бұрын аудару бойынша жедел шаралармен түсіндіріледі. Алайда, келісім-шарт бойынша Кеңес Одағына келген шетелдік жұмысшылардың көпшілігі қалағанын ала алмады. Мысалы, неміс инженері Стельн ЧТЗ басшылығына берген шағымында оған шартта 250 рубль жалақы белгіленгенін, 8 адамнан тұратын отбасымен 100-200 рубль өмір сүре алатындығы, ал, қалған сома киім үшін жеткілікті болатыны түсіндірілгенін жазған. Бірақ киім бағасын ескере отырып, бұл мүмкін болмады. Содан кейін бір лайықты костюм 600-800 рубль, етік 180-240 рубль, көйлек 60-80 рубль болды. Сонымен қатар, бұрын айтылғандай, 1933 жылдан бастап пәтер үшін төлем 1932 жылы 10-15 рубльден 1933 жылы 72 рубльге

дейін өсті. Көптеген шетелдік мамандар тұруға қаражаттың жетіспеушілігін қосымша табыс табудың түрлі жолдарын іздеумен өтеді. Зауыт басшылары шетелдік мамандардың екпінді еңбегін көтермеледі: оларға сыйлықтар, демалыс үйлері мен санаторийлерге тегін жолдамалар, маусымдық билеттер берілді. Сонымен, Магнитогорск металлургия зауытында 1931 жылы Еділге экскурсияға 50-ге жуық адам жіберілді, Қырым мен Кавказ курорттарына, сондай-ақ Сібірге 25 жолдама брондалды. Табыстың тағы бір құралы рационализаторлық және өнертапқыштық қызмет болды. Шетелдік жұмысшылардың көпшілігі өздерінің өнертапқыштық қызметін социалистік құрылысқа көмек көрсетуді, ең болмағанда, ең төменгі қосымша табыс табу мүмкіндігімен біріктіру ретінде қарастырды, дегенмен олар еңбек шарты бойынша өнертабыстар үшін сыйақы талап етпеуі керек еді. Бірақ соған қарамастан басшылық құптап, рационализаторларға сыйлықақы төледі. Сыйлықақылар ұсыныстарды мақұлдау фактісі бойынша төленуі керек еді, бірақ ол тұрақты болмады және төлем сомалары әдетте төмен болды және күтілетін экономикалық пайдаға тікелей тәуелді болмады [116, б. 71-76].

Кеңес Одағында индустрияландыру революцияға дейін құрылды және көптеген жаңа өндірістік нысандардың құрылысын терең модернизациялаудан тұрды. Шетелдік жабдықтарды, технологияларды импорттау және шетелдік мамандарды пайдалану, олардың тәжірибесі мен білімі жабдықты орнату және іске қосу, технологияларды игеру және өндірістік процестерді оңтайландыру үшін қажет. Кейбір жағдайларда қандай да бір жобаны (әдетте суару немесе жол құрылысы саласында) орындау үшін бір шетелдік маман жеткілікті болды; кейде, мысалы, Уфа мұнай өңдеу зауытын салу кезінде бес инженер жеткілікті болды, ал кейде жұмыс көлемі мен оларды орындаудың өзектілігі арнайы «қалалар» салуға тура келетін шетелдік инженерлер мен техниктердің барлық топтарының болуын талап етті.

1931 жылы Донбасс көмір шахталарын механикаландыру жұмыстарына 2000-ға жуық шетелдік мамандар тартылды, олардың 80% - ы немістер болды.

Олардың көпшілігін халықаралық революция күрескерлеріне көмек көрсету ұйымы индустрияландырудың жетекші құрылысына жіберді, сондықтан 1930 жылдары көптеген Саяси эмигранттар Магнитогорскіде болды, олардың көпшілігі неміс жұмысшылары мен мамандары болды. Кеңес Одағы мен Магнитогорск қалаларында неміс саяси эмигранттарының пайда болу себептері әртүрлі. Ең алдымен, бұл идеологиялық көзқарастар. Магнитогорскке келген саяси эмигранттардың жартысы партиялық болды. Бұл топтың 40% - ы Бүкілодақтық коммунистік (большевиктік) партияның мүшелері болған коммунистер болды. Олар Кеңес Одағында бір жылдан астам өмір сүрген, әртүрлі құрылыстарға барған және жақсы өмір іздеп Магнитостройға келген жұмысшылар болды. Экономикалық себеп те маңызды болды. Әлемдік экономикалық дағдарыс кезіндегі барлық экономикалық эмигранттар сияқты, неміс жұмысшылары мен мамандары өздерін және отбасыларын тамақтандырудың жолын іздеді. Ең аз, көбінесе негізсіз көлемде болса да Магнитогорск өмір сүрудің экономикалық кепілдіктерін берді. Сонымен қатар,

Германиядағы немістерді саяси қудалау тұрғылықты жерін және көбінесе азаматтығын өзгертуге мәжбүр етті [117, б. 313-329].

1932 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша Оралға келген шетелдік жұмысшылар мен мамандардың (олардың отбасы мүшелерін қоса алғанда) саны шамамен 3 мың адамды құрады. Шетелдік жұмысшылар мен мамандардың саны Орал жұмысшыларының жалпы санына қатысты көп болмады. 1932 жылы 1532 мың жұмысшы мен қызметкер болды. 1933 жылғы жағдай бойынша Оралда 1117 шетелдік жұмыс істеді. Олардың ішінде немістер - 562, американдықтар - 99, Австриялықтар, чехтар, финдер - 244, сондай-ақ поляктар, венгрлер, болгарлар, италиялықтар, бельгиялықтар, румындар, хорваттар жұмыс істеді. Оралдың басым өнеркәсіптік жаңа ғимараттары Челябинск трактор зауыты мен Магнитогорск металлургия комбинаты болды. КСРО ХШЖК Магнитострой мен трактор құрылысына құрылыстарды кадрлармен қамтамасыз ету үшін Еуропа мен Америка елдерінен жоғары білікті жұмысшылар мен инженерлерді тартуды ұсынды. Бұл ұсыныс орындалды және 1932 жылдың басында Магнитостройда 310 шетелдік, оның ішінде 131 инженер және 179 жұмысшы жұмыс істеді. Магнитостройға шақырылған шетелдіктермен бірге 180 отбасы келді. БК(б)П қалалық комитетінің жауапты хатшысы Спировтың 1933 жылғы «шетелдік жұмысшылардың жағдайы туралы» баяндамасында Магнитострой алаңына 700-ден астам шетелдік келгені көрсетілген. Олардың арасында 400 поляк, 140 фин, 150 еврей-поляк, қалғаны немістер, чехословактар мен румындар болды. Жалпы алғанда, 1930-1933 жылдары Магнитостройда АҚШ, Чехословакия, Румыния, Австрия және басқа елдерден 752 шетелдік маман, оның ішінде Германиядан 449 адам жұмыс істеді. Сол кезеңде ЧТЗ-де шамамен 168 шетелдік жұмысшы жұмыс істеді. Оның ішінде жұмысшылар – 133, мамандар – 35. Ұлттық құрамы 128 неміс және австриялық, 17 ағылшын, 5 венгр, 10 чехословак, 8 басқа ұлт өкілдері (италиялықтар, бельгиялықтар, поляктар, сербтер, словактар). Олардың ішінде 127-сі отбасылық, 41-і үйленбеген. БК(б)П мүшелері - 22, кандидаттар - 16, бауырлас партия мүшелері — 31, комсомол мүшелері - 4 адам [116, б. 42-43]. Электр зауытының шетелдік колониясы Мәскеудегі ең ірі колония және Кеңес Одағындағы ең ірі колониялардың бірі болды. 1930 жылдардың басында оның құрамында 180-ге жуық жұмысшы болды, олармен бірге 400 - ге дейін отбасы мүшелері болды. Ұлты бойынша көпшілігі (шамамен 70%) немістер болды, америкалықтар екінші орында тұрды, сонымен бірге сол жерде чехтар, поляктар, австриялықтар, швейцариялықтар, венгрлер және басқалар да жұмыс істеді. Ресми түрде барлығы экономикалық иммигранттар болды, өйткені олар жұмыссыздық бойынша Кеңес Одағына келіп, келісімшарт бойынша жұмыс істеуге келді. Сонымен бірге, жартысынан көбі коммунистер болды, басқалары оларға түсіністікпен қарады немесе кем дегенде «кеңестік экспериментке» қызығушылық танытты. Бұл жағдай шетелдіктердің санасында келудің экономикалық және идеологиялық себептері ажырамас болып қатар өмір сүргенін көрсетеді. Бірнеше ондаған адам саяси эмигранттар болды. Олар ХРККҰ бағытында электр зауытында жұмыс істеді. Шетелдік

жұмысшылардыңәсіресе батыстан алыс жұмысшылардың КСРО туралы көзқарасынан, сонымен қатар Кеңес елінде не көруге болады деген үміттерін байқау қиын емес. Құжаттардан көріп отырғанымыздай, күту мен шындық арасындағы айырмашылық айтарлықтай болды және бұл электр зауытының иноколониясында да ерекшелік болған емес [78, б. 281-282].

1931 жылы ақпанда Мәскеудегі электр зауытының шетелдік колониясында 94 адам болды, оның ішінде 65 жұмысшы мен 29 маман. Ұлттық құрамы бойынша: немістер – 83, американдықтар – 8, бір ағылшын және бір чехословак. 1931 жылдың қазанына қарай шетелдіктер саны 168-ге дейін өсті. 152 жұмысшы мен 16 маманның ішінде 132 неміс және 20 американдық, қалғандары басқа елдерден жұмыс істеді. Осылайша, 1931 жылдың ақпанымен салыстырғанда айтарлықтай сандық өсу тек жұмысшылардың келуіне байланысты болды, ал мамандар саны тіпті уақытша азайды. 1932 жылғы сәуірдегі жағдай бойынша электр зауытында 170 шетелдік, оның ішінде 106 неміс, 24 американдық және басқа елдердің бірнеше өкілдері болды. 1931 жылғы қазанмен салыстырғанда мамандар саны 16-дан 33 адамға дейін, негізінен олардың құрамына ең білікті шетелдік жұмысшыларды ауыстыру есебінен өсті. Осы уақытта электр зауытына 170 шетелдіктің ішінде 14 әйел – негізінен шетелдік жұмысшылардың, сондай - ақ саяси эмигранттардың келісімшарты бойынша келген әйелдері түсті. Құжаттардан көрініп тұрғандай, 1930-1932 жж шетелдік мамандар зауыттың 8 цехында және құрылымдық бөлімшелерінде, ал шетелдік жұмысшылар – 9-да, яғни өндірістің барлық маңызды учаскелерінде жұмыс істеді. 1931 жылғы наурыздағы шетелдіктердің ең көп саны трансформатор бөлімінде (20 жұмысшы және 8 маман) және автотракторлық электр жабдықтары бөлімінде болды — 20 жұмысшы және 4 маман. Шетелдіктерді бір жұмыс орнынан екінші жұмыс орнына ауыстыру салыстырмалы түрде сирек кездесетіндіктен, жұмыс күшін орналастыру жағдайы шетелдіктердің КСРО-дан кетуіне дейін қалған [78, б. 283].

Шетелдіктер арасында, дерлік немістерден ғана құралған келісімшарт бойынша еңбек етушілермен бірге бұл уақытта ХРККҰ электр зауытына жіберген әр түрлі ұлттардың 12 саяси эмигранттары мен олардың отбасы мүшелері, сондай-ақ мәртебесі мүлдем белгісіз 11 адам (5 жұмысшы және 6 маман) болды—олар Кеңес Одағына әртүрлі елдерден қысқа мерзімді туристік виза бойынша жұмыс іздеп кірді және электр зауытына орыстармен бірдей негізде өз бетінше орналасты және Мәскеуде уақытша тұру ықтиярхаты бойынша тұрды. Негізінен осы соңғы категориялардың арқасында электр зауытының шетелдік колониясы көпұлтты сипатқа ие болған. 1933 жылдан кейін саяси эмигранттардың экономикалық эмигранттармен – электр зауытының жұмысшыларымен арақатынасы одан әрі өскен [78, б. 287].

1929 жылы 15 қаңтарда ЕҚК Кузнецк зауытын салу туралы қаулы шығарды. 1929 жылдың сәуір айының соңында құрылыс басқармасы ресми түрде Кузнецкстрой болып өзгертілді.

Құрамына № 50 зауыт кіретін қорғаныс кәсіпорындарының басым дамуы қалада шетелдік мамандардың колониясын құруға ықпал етті.

Зауыт импорттық машиналарды сатып алды, бірақ орыс жұмысшыларына оларда жұмыс жасауға біліктілік жетіспеді. Жұмысшылардың көпшілігі жұмыс тәжірибесі аз жастар болды. Жалпы, ұқсас жағдай Орта Еділ бойындағы іс жүзінде жеткілікті білікті техникалық басшылықтан айырылған көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындарда дамыды, олар.

Жалпы зауыттық шетелдік колонияның құрылуы 1930 жылы - 1931 жылдың басында, шетелдік жұмысшылардың, техниктердің және инженерлердің бірнеше үлкен топтары ФАЗ-ға келісімшарт бойынша жұмыс істеуге келген кезде басталды. 1930 жыл, 9 қыркүйек: зауытта жұмыс істеу үшін зауытқа 75 адамнан тұратын неміс жұмысшылары мен мамандарының бірінші тобы келді. Оның 11-і инженерлер мен техниктер болды.

Жалдамалылардың көпшілігі, бұл ФАЗ-ға келген шетелдіктердің шамамен 47,5% - ы, австриялықтар мен немістер болды, сонымен қатар Чехословакиядан (12%), Венгриядан (4 %) және Еуропаның басқа елдерінен шыққан [72, б. 107].

Зауытты жаңа білікті инженерлік-техникалық кадрлармен толықтыру зауыт басшылығының өнім сапасын жақсартуға, келген жергілікті жұмысшы жастардың тәжірибесін кеңінен тарату тәжірибесіне және т.б. үміт ұялатты, бірақ іс жүзінде шетелдік әріптестердің тәжірибесін өндіріске енгізу қиын болды. ФАЗ-ға келген шетелдік жұмысшылар негізінен аспаптар цехына жіберілді. Жұмысқа кірісу Германияда, Австрияда және басқа елдерде жұмыс істейтін техниканың негізі болғанына қарамастан, олар көптеген қиындықтарға тап болды.

1928 жылы Кеңес Одағында барлығы 1200-ге жуық шетелдік жұмысшылар мен мамандар болды, ал 1932 жылдың күзінде шамамен 20 мың (отбасыларымен бірге 40 мыңнан астам) болды. Әрине, құрылыс саласындағы сәулетшілер мен дизайнерлердің саны аз болды, бірақ соған қарамастан Кеңес өкіметіне 200-ге жуық адам келді. Сәулет-жобалау және инженерлік-құрылыс салаларындағы мамандардың жаппай ағыны 1931 жылы, келісімшарттардың негізгі үлесі жасалған кезде байқалды. Әр түрлі жобалық кеңселер мен құрылыс кәсіпорындары шетелдік мамандармен келісімшарт жасасуға жаппай өтініш бере немесе сәулетшілерді, техниктерді, инженерлерді, дизайнерлерді өз бетінше шақырып, олармен тікелей келіссөздер жүргізе бастады. Шетелдік сәулетшілер, дизайн инженерлері, құрылыс инженерлері және құрылыс материалдары бойынша 50-ден астам кеңестік құрылыс және жобалау ұйымдары болды, олар негізінен РКФСР халық шаруашылығы Жоғарғы Кеңесінің төрт ірі мемлекеттік бірлестігінде болды. Жалпы, Кеңес Одағында әртүрлі себептермен келген көптеген жоғары білікті сәулетшілер жұмыс істеді, бірақ барлығы үлкен міндеттер мен арнайы кәсіби мүмкіндіктерді шешуді күтті, сәулетшілер басқа психикалық, әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық ортада болды және олар үшін жаңа қоғам мен революциялық сәулет туралы идеяларын кеңестік шындықпен үйлестіру өте қиын болды. Өз кезегінде, Кеңес мемлекеті шетелдік мамандарды жаппай шақыра отырып, жеделдетілген индустрияландыру жағдайында ескі қалаларды қайта құру және ондаған

жаңаларын салу жөніндегі орасан зор міндеттерді шешуге көмектесетін жобалау мен құрылыстың жаңа әдістерін енгізу бөлігінде шетелдік тәжірибені толық пайдалануға үміттенді. Шетелдік сәулетшілер кеңестік «жоспарлы» жүйенің парадоксын қатты сезінді, онда бір жағынан орталықтандыру, екінші жағынан ведомстволық мүдделер мен жеке мансаптық, қаржылық және саяси амбициялар билік етті. Мемлекеттің әртүрлі ведомстволар атынан бірақ жалғыз тапсырыс беруші болуы, сәулетшінің мемлекеттік басқару органдарының, мемлекеттік жобалау ұйымдарының, «өнеркәсіптік лоббидің», жергілікті биліктің мүдделерінің басында болуына әкелді. Сонымен қатар, шетелдік сәулетшілер «кеңестік» бәсекеге қабілетті дизайнға тап болды. Әр түрлі жобалық ұйымдар көбінесе бірдей жобалық тапсырманы бір-біріне тәуелсіз орындады, тіпті мұндай параллель әрекет туралы білмеді. Шетелдік топтардың сәулетшілері жасаған немесе олардың қатысуымен жасалған дизайн идеялары тек фрагменттелген және негізінен бұрмаланған, түпнұсқа жобаларға қатысты жүзеге асырылады. Дегенмен, еуропалық сәулетшілердің 1930 жылдардағы кеңестік қала құрылысына қосқан үлесін одан әрі жоққа шығаруға қарамастан кеңестік кәсіби баспасөзде және ғылыми әдебиеттерде жаңа жобалық әдіснаманы, жоспарлау принциптерін, тұрғын үй және қоғамдық құрылыс түрлерін, стандарттау мен индустрияландыруды әзірлеуге және енгізуге, жаңа кеңестік сәулет және инженерлік кадрларды даярлауға сөзсіз үлес қосты [96, б. 85-88].

1931 жылы тамызда Магнитостройда, Социалистік қаланың инженері Стам мен инженер Винтер әзірлеген еуропалық техниканы енгізу мақсатында шетелдік мамандардың арнайы тобы құрылды. Қолда бар неміс жабдықтарын ұтымсыз пайдалануды қамтамасыз ете отырып, олар «Батыстың озық техникасын» игеруге көмектесу үшін кеңес жұмысшыларының шетелдік мамандарға жеке қосылуына қол жеткізді. Австриялық инженер Флессер ғылыми-техникалық мәселелер бойынша дәрістер оқуды, сондай-ақ техникалық журналдарда мақалалар жазуды ұсынды. Алайда оның бастамасы қабылданбады, өйткені зауытта стенограф-аудармашы болмаған [Шетелдік мамандардың өндірістік қызметінің маңызды проблемаларының бірі олар ұсынған рационализаторлық идеяларды енгізу мүмкіндігі болды. Тексеру науқандарының материалдары шетелдіктер арасындағы жұмыстар мен жазбаларда шетелдік жұмысшылардың өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыруға көмектесуге деген ұмтылысы байқалғанын атап өтті. Кеңес Одағындапайда болған өнертапқыштардың қозғалысын шетелдіктердің жаппай қолдауы ерекше болды. Олар өндірістік қатынастардың бұл жағын социалистік құрылыста ең тартымды деп санады, өйткені ол жұмысшылардың бастамашылығын қолдады, олардың қабілеттерін, тәжірибелерін және шығармашылық қабілеттерін сол немесе басқа жағдайда жүзеге асыруға мүмкіндік берді [116, б. 356]. 1932 жылы Кеңес Одағында жұмыс істейтін шетелдіктердің шамамен 40%-ы өнертапқыштар қоғамының мүшелері болды. 1931-1933 жылдары Орал жерінде шетелдік жұмысшылар мен мамандар 562 рационализаторлық ұсыныс енгізді, оның 171-і жыл сайын 5 миллион рубльге дейін үнемдеуге мүмкіндік берді

[118, б. 75]. Алайда, өндірісті жақсарту бойынша ұсыныстар көбінесе шетелдіктерді тыңдағысы келмейтін кеңес жұмысшыларының қарсылығына тап болды. Себептердің бірі шетелдік мамандармен қарым-қатынаста қалып, «халық жауы» болудан қорқу болды. «Магнитогорский рабочий» газетінде импорттық жабдыққа немқұрайлы қарау туралы бірнеше рет айтылды. Жабдық кір мен шаңмен жабылған және оны орната бастағанда, машинаны оларсыз іске қосу мүмкін емес бөлшектердің жетіспейтіні анықталды. Бұл жағдай әкімшіліктің қатысуымен машинаның астына іргетас шұңқырын қазған қазушылар импортталған токарлық станокты толығымен жауып тастады деп айтылған кезде болды. Осылайша, шетелдік мамандардың өндірістік тәжірибесін беру олар үшін өте қиын міндет болды. Кеңестік және шетелдік жұмысшылар әртүрлі іскерлік мәдениеттердің өкілдері болғандықтан, олар бірдей міндеттерді шешуде әртүрлі принциптерді басшылыққа алды. Жалпы, 1928 жылдан бастап шетелдік техникалық көмек өндірістік ынтымақтастықтың өзара тиімді нысандарының біріне айналды. Шетелдік мамандардың тәжірибесі кеңес жұмысшыларына импорттық жабдықты игеруге, сондай-ақ жаңа кәсіпорындардағы білікті кадрлар мәселесін шешуге мүмкіндік берді, өйткені елде және Оралда жаңа салалардың кәсіпорындарын жобалау және салу бойынша мамандар жетіспеді [116, б. 357].

Оралдың ірі өнеркәсіптік орталықтарының бірі болып табылатын Удмуртияда, қарастырылып отырған кезеңде шет мемлекеттердің ондаған азаматтары да жасалған шарттар бойынша жұмыс істеді. Олардың едәуір бөлігі 1930-1931 жылдары келді. Шетелдік жұмысшылар мен қызметкерлердің Ижевск қару-жарақ және болат зауыттарында 40-қа жуық адам жұмыс істеді. Олар прокат шеберханасында, аңшылық мылтық шеберханасында, аспапта, станокта және зауыттың басқа да шеберханаларында және секторларында жұмыс істеді. Шағын топ 1929 жылы 17 маусымда Біріккен машина жасау зауыттарының мемлекеттік тресті мен Фр. Крупп (Германия) фирмасы арасында жасалған екіжақты шартты жүзеге асыруға және техникалық жәрдемдесуге қатысатын шетелдік мамандардан құралды. Олардың Удмуртияда болуы қысқа болды. Осы кезеңде импорттық жұмыс күшінің құрамында Саяси эмигранттар да болды. Аздығына қарамастан, шетелдіктер мыңдаған жергілікті жұмысшылар қатарында жоғалып кеткен жоқ. Керісінше, бұл топтың позициясы мен ерекше мәртебесі оны Удмуртияның жетекші кәсіпорнының қалған жұмысшыларының құрамынан ерекшелендірді. 1931 жылдың көктемінде шетелдіктердің еңбек жағдайлары мен тұрмысына арнайы зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижелері шетелдік жұмысшылар мен мамандарды Ижстальзаводта ұтымды пайдалану жөніндегі директивалық нұсқаулар қанағаттанарлықсыз орындалатынын көрсеткен. Өндірісте шетелдіктердің жұмыс істеуі үшін қалыпты жағдайлар болған жоқ, қалған жұмысшылармен тәжірибе алмасу жүргізілген жоқ. Шетелдік жұмысшылар арасында саяси-тәрбие жұмысының толық болмауы атап өтілді. Германияда қалған отбасы мүшелеріне ақша аударымдарын уақтылы жібермеу және т.б. байқалды [119, б. 205-210].

1931-1932 жылдардың аяғында техникалық көмек туралы шарттарды қайта қарау және бірқатар шетелдік фирмалармен келісімдерді бұзу жөнінде шаралар қабылданады, техникалық ынтымақтастықты ұйымдастырудың неғұрлым қатаң нормалары енгізіледі. Шетелдік мамандарды жеке шарттардан жалпы ұжымдық шарт талаптарына ауыстыру тәжірибесі табандылықпен енгізілді. Валюталық төлемдер тоқтатылды. Шетелдік жұмысшылар мен мамандарды арнайы жүйе арқылы жеткізу нашарлады. Екінші бесжылдықта (1933-1937) шетелдік жұмыс күшін қолдану ауқымы қысқарды. 1937 жылдың басында шетелдік жұмысшылар мен мамандардың негізгі бөлігі КСРО-дан кетті. КСРО ХШЖК және одақтас республикалардың ХШЖК-не ведомстволық бағынысты республикалық және жергілікті өнеркәсіптік органдар, КСРО ХШЖК шетелдік саясат секторының алдын ала рұқсатынсыз, шетелдік мамандар алдында КСРО ХШЖК төрағасының орынбасары А.Догадов (№ 62) қол қойған жоғарыда аталған шеңберге сәйкес жеңілдіктердің басқа түрлерін беру саласындағы міндеттемелерді қабылдамады. Олар шетелдіктердің жалақыны өсіру (жалақының өсуі, салықтан толық немесе ішінара босату немесе пәтерді жалға алу шығындарын төлеу және т.б.), сондай-ақ келісімшарт бойынша аударатын шетел валютасының мөлшерін ұлғайту түріндегі барлық талаптарын қабылдамады [100, б. 626].

Бұл тәсіл шетелдік кадрларға кең ауқымды жеңілдіктер беру тәжірибесінен біртіндеп алшақтауға мүмкіндік берді. Жұмыс күшінің құны ақталмаған жерде шетелдік жұмысшылармен еңбек шарттары қайта жасалды. Келісімшарттарда шетелдік мамандардың белгілі бір санаттарына жеңілдіктер мен преференциялар беру жөніндегі міндеттемелер туралы ережелер өзгерді. Атап айтқанда, шығындарды қысқарту мақсатында жұмыс берушілер жалақыны валютаға аудару бойынша міндеттемелерді алып тастай алды. Сол себепті, 1932 жылға қарай шетелдік жұмысшылардың жұмыстан кетуі және шетелге шығуы күрт өсті. 1934 жылғы 23 тамыздағы «шетелдік мамандармен келісім жасау тәртібі туралы» қаулыға сәйкес, Кеңес Одағына жұмысқа шақырылған шетелдік мамандармен мекемелер мен кәсіпорындардың еңбек шарттарын тиісті Халық Комиссарлары мен Орталық басқармалардың бастықтары бекітуі керек еді. Шарттарда көзделген жалақы мөлшері мен шарттары КСРО Қаржы Халық комиссариатында алдын ала келісілген. Шетелдік мамандардың белгілі бір санаттары үшін жеңілдіктер беруге кепілдік беріледі, дәл осы себепті екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін Кеңес Одағында Үкімет қызметіне мұқтаж жоғары білікті жұмысшылар жұмыс істеді. 1935 жылдан кейін қатардағы жұмысшылар «ШЖК» ШҚ қамтамасыз еткен артықшылықты жағдай мен арнайы жабдықтауды сақтау үмітін үзіп, көп жағдайда елден кетті [120, б. 358].

Анықталғандай, еңбек қызметін жүзеге асыру мақсатында көшіп келу тәртібімен КСРО аумағына келген немесе кеңес тілінде “экономикалық және мәдени пайдалы істі” орындау үшін келген шетелдік азаматтар Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы азаматтарының саяси, жеке және мүліктік құқықтарын пайдаланды. Италияда кеңестік тәжірибе мен оны бөліскен

италиялық жұмысшылардың тағдыры ерекше рөл атқарды. Германиямен, Финляндиямен немесе Америкамен салыстырғанда, Ресейге тек алты жүзге жуық италиялықтар барды [104, б. 38-59]. КСРО азаматтары шетелдік азаматтарды салық төлеуге, еңбек міндеттерін жалпы негізде орындауға тартты, олар бүкіл ел бойынша кедергісіз жол жүруге құқылы болды, бірақ әскери қызметке тартылмады. КСРО аумағында болған кезде шетелдік азаматтар орталық және жергілікті биліктің барлық заңдары мен бұйрықтарына бағынады. Шетел азаматын мемлекеттен тыс жерге депортациялау туралы шешім КСР Одағы сотының қаулысы бойынша да, әкімшілік тәртіппен де орындалуы мүмкін [100, б. 626]. Жалпы алғанда, 1932 жылға қарай шамамен Кеңес Одағында 9190 шетелдік мамандар мен 10655 шетелдік жұмысшылар жұмыс істеді және олармен бірге 17655 отбасы мүшелері болды. Олар мамандығына байланысты орта есеппен 250-500 рубльден жалақы алды, кейде 1200 рубльге дейін жетті. Шекарадан тұрғылықты жеріне көшу үшін олар күніне 30 рубль алды. 1929-1930 жылдары КСРО Өкіметі 3 700 000 рубль мөлшерінде жеке келісім-шарт жасады. Үкімет кейде шетелдік коммуналар ға да несиелер мен ссудалар берді. Осылайша, 1920-1930 жылдары өндірістік-техникалық саладағы КСРО халықаралық байланыстарының ауқымы жан-жақты сипатқа ие болды: Кеңес Одағына шетелдік мамандар мен білікті жұмысшылар шақырылды, ұйымдармен ғылыми ынтымақтастық және кәсіпорындарымызды қайта жабдықтауға, импорттық құралдарды, жекелеген машиналарды сатып алуға Техникалық жәрдемдесу туралы келіссөздер жүргізілді. Осылайша, 1920 жылдардың ортасынан бастап шетелдік жұмысшылар мен мамандардың едәуір бөлігі өнеркәсіп саласында жұмыс істеді.

2.3 Қазақстандағы еуропалық иммигранттар мен саяси эмигранттар

Саяси эмиграция, эвакуация, халықтарды Кеңес Одағына депортациялау тарихы – қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріндегі өзекті мәселелердің бірі. Қазақстанның ХХ ғасырдағы полиэтникалық капиталын қалыптастыру тәжірибесін зерделеу бұрын түсініксіз құжаттарды іздеуде, бірқатар фактілер мен тарихи оқиғаларды қайта қарауда зерттеушілерді мұрағатқа тартады.

1924 жылы ҚазАССР-да ХРККҰ ұяшықтары пайда бола бастады, ал 1928 жылы Ұйымның I Бүкілқазақ съезін өткізді.

ҚазКСР ХРККҰ ОК Еуропа мен АҚШ түрмелерінде болған ХРККҰ мүшелері мен саяси тұтқындар арасындағы хат алмасу басшылығын басқарды. Колхозшылардан құралған аудандық ХРККҰ ұяшықтарының мүшелері үнемі Эрнст Тельман, Анна Паукер және т.б. сияқты революциялық қайраткерлерге хат жазып отырды. Өз хаттарында олар өздерінің колхоздарындағы жетістіктер туралы, мысалы, жоспарды асыра орындау, жаңа жоспарлар мен социалистік жарыстар туралы жазды, олардың аттарын жаңа егістік гектарларға берді және т.б [121, п. 4].

Мысалы, 1935 жылғы 18 наурыздағы Ақтөбе облысы Темір қой совхозының ХРККҰ ұяшығының мүшелерінен Бохум неміс түрмесінің саяси тұтқындарына жазған хатында былай айтылған: “Біз, жұмысшылар, мамандар мен қызметкерлер, 18 наурыз күні сіздерге, класс бойынша батыл күрескерлерге, капитал тұтқындарына, пролетарлық сәлемімізді жолдаймыз. Біз бүкіл әлемде социализмнің салтанат құруы үшін пролетариаттың жеңіс сағаты жақын қалғанына сенімдіміз. Біздің халықаралық бауырластық ынтымақтастығымыздың белгісі ретінде біздің № 12 племхоздың ХРККҰ ұяшығы Германияның Бохум түрмесінде әлемдік пролетарлық революция ісі үшін азап шеккен капитал тұтқындарының қамқорлығын өз мойнымызға аламыз. Бұл күні біздің ұяшық қатарына біздің өндірістің үздік 100 екпіндісі қосылды. Ересек жұмысшылармен қатар ХРККҰ-ның жас достары, мектеп оқушыларыз, жас пионерлер кірді. Бүгін біз келесі іс жүзіндегі міндеттемелерді қабылдаймыз:

1. Коминтерн туының астында күресіп жатқан халықаралық пролетариат авангардының физикалық күшін сақтау үшін 1935 жылғы көктемгі егіс науқанына ХРККҰ күшімен 2 гектар бидай жинап, барлық жалпы алымды Сіздерге, ХРККҰ-ға және қалған отбасыларыңызға береміз.

2. Ұдайы өндіруден және тірі салмақтағы үнемдеуден алынған кем дегенде 20 бас қойды капитал тұтқындары қорына беру есебімен біз қыстауды социалистік еңбек әдістерімен, жарыспен және екпінмен үлгілі түрде өткіземіз, малдың өліміне жол бермейміз, осы жылы алынған барлық төлдерді 100 пайыз сақтаймыз, бізге байланысты барлық нәрсені орындаймыз, малдың өнімділігін жақсартамыз.

3. Ауыл шаруашылығы мезгілінде айына кемінде 2 рет жаппай халықаралық сенбіліктер ұйымдастыратын боламыз, олардан жиналған қаражат революция күрескерлеріне көмек қорына жөнелтілетін болады.

4. Пролетариат ісі үшін революциялық күрескерлер – Сіздерді, 1 мамырға қарай Еңбекшілердің халықаралық мерекесіне қарай ХРККҰ-шылдар қатарын біздің племхоз жұмысшыларының барлығымен толықтырамыз, ХРККҰ ұяшықтарын нығайтамыз, мүшелік жарналар мен халықаралық гривенниктерді ұқыпты төлейтін боламыз деп сендіреміз.

Капитал тұтқындары, әлемдік Қазан үшін күресушілер - Сіздерге пролетарлық жауынгерлік сәлем жолдаймыз. Әлемдік революцияның қызыл тылы болып табылатын ХРККҰ ұйымының өмірі ұзақ болсын! Бізге жауап жазуларыңызды, Сіздердің хаттарыңызды асыға күтеміз.

Біздің мекен - жайымыз: Қазақстан, Ақтөбе облысы, № 12 Темір қой племсовхозы, ХРККҰ ұяшығы» [122].

Сондай-ақ, 1932 жылғы ҚазАССР ХРККҰ ОК-ден мысал келтіруге болады: «Көктемгі егіс басталысымен ХРККҰ аудандық комитеттерінәр колхозда саяси тұтқындар қорына жөнелту үшін ХРККҰ гектарын себуді қамтамасыз ету үшін барлық шараларды қабылдауы керек, осы мақсатта ХРККҰ ОК және ұяшықтары жаппай интернационалдылықты қамтамасыз ету арқылы, олар капитал тұтқындары алдында осы міндеттемені өз еркімен

қабылдауы үшін, колхозшыларды жұмылдыруы керек. ХРККҰ гектарының егістігін колхоздардың жер егуінің жалпы санының қатарында қабылдасын, бұл оны басқалар сияқты сәтті және нәтижемен өңдеуді қамтамасыз етеді және колхозшыны колхоздағы негізгі жұмыстан шығармайды. ХРККҰ гектарынан алынған нәтижені ХРККҰ колхоз ұяшығы заттай емес, ақшамен алады. Олардың түсуін басқалар сияқты ХРККҰ өңірлік комиссариатына, дайындық-аударма бланкісінде ХРККҰ гектарынан екенін көрсете отырып аударуға болады. аударым кезінде ХРККҰ гектарынан алынған ақшаның жоғалмауын қамтамасыз етуі керек. ХРККҰ аудандық комитеттері барлық өңделген жерледің нақты есебін жүргізіп, ХРККҰ обкомына уақтылы хабар беріп отыруы тиіс. ХРККҰ өңірлік комитеті барлық жергілікті бөлімдерге ескертеді: колхозшылардың ХРККҰ гектарларын саяси тұтқындар қорына егу міндеттемесі бойынша жауап беруі үшін колхозда ХРККҰ жерлеріндегі егілу колхоз ережелерімен келісілуі керек. Егілген гектарлар туралы ХРККҰ обкомына 1933 жылғы 10 наурыздан кешіктірілмей хабарлауы тиіс» [123, п. 15].

Қазақстандағы ХРККҰ ұяшығы зауыттан келген жұмысшылар қатарынан және ауылдар мен колхоздардан келген шаруалар қатарынан жаңа мүшелерді үнемі толықтырып отырды. Мұның бәрі ХРККҰ ОК және жергілікті мүшелердің белсенділерінің арқасында. Олар әлемдегі саяси жағдайды, капиталистік елдердің басшыларының шетелдік жолдастарға қатыгездігі туралы, ХРККҰ КСРО ОК мақсаттары туралы және т.б. жеткілікті түрде сауатты түсіндірді. Олар үнемі ХРККҰ ұяшықтарының мүшелері ретінде жиналыстар өткізді [124, п. 21].

ХРККҰ Орталық Комитеті ХРККҰ ұяшықтарына олар қамқоршылық орнататын түрмелерді таңдауға мүмкіндік берді [125, п. 67].

Өкінішке орай, қаржылық жоспарды орындау қиын болды, өйткені ХРККҰ облыстық комитеттері ХРККҰ мүшелерінің жарнасын жинауды бақыламады. Сондай-ақ, ХРККҰ жергілікті басшылығының кейбір мүшелері қаржыны өздерінің жеке мақсаттары үшін немесе мақсатсыз жұмсады. Осыған байланысты КСРО ХРККҰ ОК басқа республикалармен бірге жылдық жоспарды бұзғаны үшін ҚазКСР ХРККҰ ОК-ді жиі сынға алды. ҚазАССР ХРККҰ ОК-іне ХРККҰ обкомдары хатшыларының лауазымдарын жиі ауыстыруға мәжбүр болды, сондай-ақ БК(б)П ОК-не партия обкомдары ХРККҰ обкомдары бойынша шаралар қолдануы үшін өтініштер жолдап отырды [124, п. 21].

Батыс елдеріндегі түрме тұтқындарына хаттар беру жоспары нашар ұйымдастырылып, жүзеге асырылды. Кейбір хаттар тиісті сипатта болмады, яғни олар өздерінің колхозының немесе зауытының жетістіктерін сипаттамады [126, п. 54].

ХРККҰ кіру жарнасы 30 тиынға тең болды, сонымен қатар жаңа мүшелер ХРККҰ билетін алу үшін 50 тиын төледі. Шеф жарнасы 1.5-2 сомға тең болды [127, п. 2-3].

ҚазКСР ХРККҰ ОК хатшысы А. Сатонин КСРО ХРККҰ ОК-іне ХРККҰ белсенділерін даярлау және ел азаматтарының ХРККҰ қызметімен танысуы үшін әр түрлі әдебиеттер жолдауларын, ХРККҰ жаңа мүшелеріне партбилеттер мен төсбелгілер алуға, қызыл бұрыштарды өткізуге немесе кешкі мектептерді өткізуге арналған әртүрлі интерьер заттарын жіберуге үнемі сұраныс жолдап отыратын [128, п. 27].

ХРККҰ ОК өз есептерінде ХРККҰ жоспарларды асыра орындаған, сондай-ақ социалистік жарыстарға қатысқан ең жақсы ұяшықтарын және ХРККҰ-ның ең жақсы белсенділері мен мүшелерін үнемі көрсетіп отырды. Мысалы ҚазКСР ХРККҰ Бразилияның ХРККҰ секциясында социалистік жарысты қорытындылады [129, п. 39-41].

Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстан облысының ХРККҰ қызметін мысал ретінде келтіруге болады. Облыстағы бірінші ХРККҰ ұяшықтар 1924 жылы пайда болды. Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатынан алынған мұрағаттық құжаттар 1924 жылы жиналыста бүкіл ұжым кіретін жергілікті ХРККҰ ұяшығын құру туралы шешім қабылданған кеңесшілер ұжымы жиналғанын растайды [130, п. 7]. Сол жылы Шымкент уезінің кейбір елді мекендерінде жергілікті ХРККҰ ұяшықтары қызметінің отырысы өткізіліп, оның барысында шет елдердегі тұтқындардың жағдайы талқыланды. Бауырлас компартиялардың тұтқындарына, мысалы, тұтқындар ұсталып отырған Амстердам интернационалымен бас бостандығынан айыруға сотталғандарға хат жазу туралы шешім қабылданды [130, п. 59-61]. Сондай-ақ, өз жоспарларында ХРККҰ ұяшықтары ХРККҰ мүшелерінің мәдени-ағарту жұмыстарына, тәртіпті сақтау және жарғыны сақтау, ауылдарда бас комиссияны ұйымдастыру, ХРККҰ бұрышын құру және т.б. шараларды жәрдемі қажеттігін көрсетті [131, п. 72]. Ұлттық-аумақтық межелеуден кейін Ташкент қаласындағы Сырдария облыстық ХРККҰ бөлімшесі таратылып, оның құрылымы толығымен Шымкент қаласына ауыстырылады [132, п. 4].

Кесте 1 - Қазақстанның оңтүстік облыстарында уездерде құралған ХРККҰ ұяшықтары мен мүшелерінің тізімі берілген. Деректер ұлттарды да көрсетеді [125, п. 23].

Аудандық комитеттер	Ұйымдар	Мүшелерінің жалпы саны	Жергіліктісі	Еуропалықтары
Түркістан	14	875	61	814
Шымкент	38	1514	195	1319
Қызыл-Орда	16	428	116	312
Қазалы	11	642	131	511
Әулие-Ата	32	1112	325	789

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша 19 әкімшілік аудан, оның ішінде Шымкент қаласы болған. Оның ішінде ХРККҰ 13 аудандық комитеті, 1 қалалық комитет, оның ішінде ХРККҰ-ның Келес, Фрунзе және Киров аудандарындағы аудандық комитеттердің 3 ұйымдастыру бюросы да болды.

ХРККУ ұяшықтары 1940 жылы 20308 мүшеден тұратын 484 бірлікті құрайды. Жоспар бойынша мүшелерден жарналар жинау 64578 рубльді құрады [1323, п. 50-57].

1920-1930 жылдары Қазақстанда бірнеше ұлттық коммуналар мен артельдерді иммигрант жұмысшылар құрды. Г. Тарле мәліметінше, 22 иммигранттық коммунаның 3-і Қазақстан аумағында құрылған: «Восходящее солнце Сибири», Семей облысындағы «Восток» және Қызылорда қаласының маңындағы «Ульфельд». 1921 жылы «Шығыс» сияқты ұйымдастырылған «Восходящее солнце Сибири» 193 адамды біріктірді. «Востоқта» 820 десятина жер болғаны белгілі. «Ульфельд» туралы. құрылған және келген күні белгілі – 1925-1926 жж. Кеңес Одағына халық шаруашылығын қалпына келтіруге көмектесу бойынша үлкен жұмысты Чехословакия Коммунистік партиясы бастаған чехословакиялық жұмысшылар жүргізді.

Такеновтың «Узы интернациональной дружбы» монографиясында «Ульфельд» коммунасы, оның құрылуы, дамуы және таралуы туралы ақпарат бар. Ол кеңестік кезеңде жазылғандықтан, әрине, осы коммунанымды ақтауға, ал ол туралы жағымсыз оқиғаларды елемеге тиісті болған. Онда Қазақстанға келген иммигранттар арасында бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы австриялық жұмысшылар, оның ішінде бұрынғы әскери тұтқындар айтарлықтай үлес қосқаны айтылады. Кәсіби одақтардың қатысуымен коммунистер Прагада, Братиславада, Брно, Кладно, Пльзенде және басқаларында интернационалистік митингілер мен жиналыстар өткізді, онда кеңестік Ресейдің көмегін ұйымдастыру, соның ішінде коммуналар құру мәселелері талқыланды. 1923 жылы австриялық жұмысшылар тобы Орал ауданындағы ауыл шаруашылықтарының механикалық жабдықтарына қызмет көрсететін шеберхана ұйымдастыру үшін Австриядан Орал қаласына қоныс аудару туралы өтініш білдірді. Топқа өздерімен бірге көптеген жабдықтар әкелген жоғары білікті жұмысшылар кірді. 1924 жылдың аяғы мен 1925 жылдың басында Австрияның Бірінші дүниежүзілік соғыстың бұрынғы қатысушылары мен құрбандарының ауылшаруашылық кооперативі (500 адам) Орынбор губерниясына қоныс аударуды сұрады. Кеңес Одағы шегінде өмір сүрген шетелдік жұмысшылар алғашқы колхоздардың құрылысына белсенді қатысты. 1929 жылы Ақтөбе облысындағы Болгарка селосында болгария революционері Димитр Благоев атындағы колхоз ұйымдастырылды, оның құрамына қазақтар, орыстар, украиндар, немістер мен болгарлар кірді. Ауылшаруашылық артелінің бірінші төрағасы болып болгар – Иван Николаевич Маглели сайланды, г.Пимич, п. Русал және т.б.болгарлар бірінші колхозшылар болған. 1932 жылдан бастап артель «Коммунист» колхозы болып өзгертілді. Колхоздың халықаралық ұжымы тату-тәтті еңбек етті. Бау-бақша шаруашылығын дамыту мақсатында 1933 жылы Сары Қобда өзенінде бөгет салынды. «Коммунист» колхозының болгар бағбандары көп ұзамай бүкіл округке танымал болды. 1937 жылы Алға кентіндегі ауыл шаруашылығы көрмесін қорытындылай келе, облыстық газет «көрмеге егіншілік бойынша үздік экспонаттарды ұсынған «Коммунист» колхозы болды» деп жазды.

Алайда, шаруашылықта қол еңбегі әлі де басым болды. Осыған орай, 1936 жылы Бессарабиялық МТС ұйымдастырылып, онда тракторшы курстары ашылған.

Тағы бір интернационалдық ұжым – Ақтөбе облысы Темір ауданының «Дружба» совхозының құрылу тарихы ұқсас. Тұрғындардың арасында Бессарабиядан қоныс аударған чехтар болды. Чехтер қазақтармен және орыстармен бірге алғашқы ТОЗ-дармен колхоздарға кірді. «Ульфельд» коммунасы Қазақстанда ғана емес, Кеңес Одағында ірі шетелдік коммуналардың бірі болды. Оның құрылу тарихы «дүниежүзілік соғыстың қатысушылары мен құрбандарының австриялық бірлестігі» тобының ауыл шаруашылығы мен техникалық кәсіпорындарды ұйымдастыру мақсатында Қазақ АССР-не қоныс аудару туралы өтінішінен басталады. Бұл мәселе алғаш рет 1925 жылы 16 ақпанда ЕҚК және ауылшаруашылық және өнеркәсіптік иммиграция комиссиясының отырысында, содан кейін 9 наурызда — ҚАССР өкілінің қатысуымен қаралды. ЕҚК комиссиясы, негізінен, өтініштен бас тартпай, Австриядағы КСРО жарты өкілдігіне біздің елімізде иммигранттар коммуналарын құру жөніндегі нұсқаулыққа сәйкес коммунаның материалдық-техникалық мүмкіндіктері мен құрамын анықтауды сұрады. Австриялық жұмысшылар жарты өкілдік арқылы иммиграцияның шарттары мен принциптерімен танысып, коммунаны ұйымдастыруға кірісті, бұған бұрынғы әскери тұтқындар шешуші рөл атқарды. Дүниежүзілік соғыс жылдарында Карл Уль Перовскідегі (Қызылорда) концлагерьде тұтқында болды, Метход Кремар – Семей қаласында және т.б. Қазақстандағы өмір сүру жағдайымен таныс болуы коммуналардың иммиграция орнын таңдауында маңызды рөл атқарған болуы керек. РКФСР ЕЦХК оларға Саратов ауданында жер учаскесін ұсынды, онда олар Қызылордаға жетпестен тоқталса болар еді, бірақ австриялық коммуналар Қызылорданы таңдады. Кейінірек К. Уль сол жерден Австрияға топырақ сынамасын алып барып, ол ғалымдардың зертханалық талдауында жақсы бағаланды. 600 адамнан тұратын коммунаны ұйымдастыру оңай болған жоқ. Карл Ульдың коммунаны құрудағы рөлін, коммуналар коммунаға оның есімін беруімен ерекшеленді — «Ульфельд» (неміс тілінде «фельд» – алқап).

«Ульфельд» коммунасының иммиграциясынан бұрын Қызылордаға Австрия өкілдері келді. Коммунаның 1925 жылғы 27 қыркүйектегі Венадағы КСРО өкілетті өкілі куәландырған сенімхатына сәйкес, олар төртеу болды: Карл Уль, Франц Ледль, Франц Брандштеттер және Елена Бештак (аудармашы, ұлты орыс, К. Ульдің әйелі). Коммуна тарихындағы маңызды кезең 1925 жылы 4 желтоқсанда австриялықтар мен Қызылорда қалалық атқару комитетінің жергілікті шаруашылық бөлімі, Сырдария губерниясының жұмысшылар, шаруалар және Қызыл Әскерлік депутаттары кеңестерінің арасында шарт жасасу болды. Бұл құжат коммунаның 20 жылдық қызметінің, яғни 1945 жылдың 31 желтоқсанына дейінгі бүкіл бағдарламасын сипаттайтындығымен қызықты. Айтпақшы, бұл шартта бірінші австриялық иммиграциялық коммунаның түпкілікті атауы айтылған: «Ульфельд» Имкоммунасы Горместхоз коммунаға Қызылордан 8 шақырым жерде Үлкен және Кіші Сабалақ

шатқалдарында 2500 ондық жер учаскесін жалға берді. Коммуна мәдени-көрнекі бау-бақша және сүт шаруашылығын құруы керек болды. Жоспар бүкіл аумақты суару, бау-бақша дақылдарын, көкөністер мен олардың тұқымдарын өсіру, сүт шаруашылығын құру, тәлімбақта жеміс бақшасын салу сияқты көлемі үлкен жұмыстарды қарастырды. Шарттың бір тармағында коммуна өзінің өндірістік және аграрлық-мәдени жұмысына жергілікті ауыл тұрғындарымен тығыз байланыста кіруге міндетті екендігі, оған шаруашылық жүргізу техникасы мен әдістерімен кеңінен танысуға мүмкіндік беретіндігі атап көрсетілген. Келісім-шарт жобасы эмиграция жөніндегі ЕҚК комиссиясының төрағасы Смолянинов бастаған арнайы кіші комиссия қайта тексергеннен кейін 1926 жылы 4 қаңтарда бекітілді, ал 4 наурызда 148 адамнан тұратын коммунарлардың бірінші тобы Венадан шықты. «Ульфельд» коммунасына үлкен көмек иммиграция орнында қаржылай көрсетілді. Коммунаның жұмысына ОАК, БК(б)П өңіркомы басшылығымен ҚазКСР ХКК, ЕШХК, қалалық партұйым және жергілікті кеңес тікелей қызығушылық танытты. Бұл көмек өте маңызды болды, өйткені коммуна экономикалық жағынан қуатсыз болды және тұрғын емес жерге келді. Суық мезгілде коммунарларда тұрғын үй, орман немесе басқа құрылыс материалдары болған жоқ. Коммунарлар өздерімен бірге 18 мың долларға ауыл шаруашылығы машиналарын алып келді. Бұл құралдар мен техника жоспарланған іс-шараларды орындау үшін жеткіліксіз болды, алайда австриялық Коммунарлар идеясын Қазақстанның жергілікті органдары кеңінен қолдады: 10-нан астам ұйымдар мен мекемелер коммунаға несие бөлді. Жергілікті жерлерде жеке адамдар коммунаның экономикасын құруда ақша мен өнімге көмектесті. Бұл түсімдер ақшалай есептеуде 154,5 мың рубльді құрады. Коммунаны сайланбалы басқарма басқарды. Оның құрамына: төраға, ауыл шаруашылығы бойынша екі басшы, құрылыс және техника бойынша екі техникалық басшы, ақша және тамақ бөлімдеріне жауапты екі коммерциялық басшы, тәрбие және мектеп бойынша дәрігер-санитарлық басшы, әйелдер өкілі және ветеринар. Басқарма коммуна мүшелерінің жиналысымен сайланды және оған есеп берді. Коммунаға жынысы мен ұлтына қарамастан, 18 жасқа толған адамдар қабылданды. Коммунарлардың арасында австриялықтар, немістер, чехтар, словактар болды. Коммунаның партиялық ұйымы 42 коммунисті құрады. Жалақы барлық коммуналардағыдай барлығына бірдей болды. «Ульфельд» коммунасы айтарлықтай жұмыс атқарды. Коммунарлар негізгі суару каналы мен арықтарды қазды, сорғы станциясын орнатты, 210 ондық жерді жыртып, егін екті, миллион дана шикі кірпіш шығарған кірпіш зауытын салды, төрт құдық қазды.

1926 жылдың көктемінде коммунарлар жер жұмыстарының өзін 125 мың рубльге жүргізді. 6 тұрғын үй казармасы, наубайхана, кір жуатын орын, қоймалар, ас үй, етік, тігінші шеберханалары және т.б. салынды. Қарым-қатынас пен өзара тәжірибе алмасуды жеңілдету мақсатында Коммунарлар 60 ересек пен 6 жасөспірімді оқытатын орыс және қазақ тілдерін оқыту курстарын ұйымдастырды. Коммуна жанынан орыс мектебі ашылып, көрші ауылдардан

келген 20 қазақ баласы коммунарлардың балаларымен бірге оқыды. 1927 жылы наурызда 11 айлық практикалық қызметтен кейін коммунарлар ұжымы «Ульфельд» коммунасының жою туралы шешім қабылдады, ол қысқа мерзім ішінде австриялық пролетариаттың социализм идеяларына берілгендігін, қазақ және австриялық жұмысшылардың бауырластық достығын еске алып, жалпы қазақ халқының жадында із қалдырды. Қазақстан Өкіметі «Ульфельд» шаруашылығының тиімсіздігін көріп, коммунаның таратылуына қарсылық білдірмеді, коммуналардың өздеріне, оларды одан әрі жұмысқа орналастыруға қамқорлық көрсетті [31, п. 102-115].

Алайда, австриялық «DOKUMENTATIONSARCHIV des ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES FOLGE» журналында дәл осы коммуна туралы мақала шығады, тек онда коммунаны мақтамайды және коммунаның жағымсыз жақтары сипатталады. Яғни, 1926 жылы наурызда 200-ден астам австриялық эмигранттар тобы Қазақстанның сол кездегі астанасы Қызылорда маңындағы Сырдария өзенінде колония құрды. Эмиграцияның негізгі мотивтері кедейлік пен жұмыс орындарының жетіспеушілігі болды. Австрия Өкіметі жұмыссыздар мен наразылық білдірушілерден құтылу үшін қаржылық көмек көрсетті. Осы уақытта Кеңес тарабы шетел валютасы мен ауылшаруашылық техникасына қызығушылық танытты. Үлкен несиелерге қарамастан, колония 1927 жылы құнарсыз жерлер мен ішкі жанжалдардың салдарынан жойылды. Вена, Берлин, Мәскеу және Қазақстан мұрағаттарынан алынған мұрағат материалдары батыл колонизаторлар мен олардың отбасыларының қайғылы тағдырын бақылауға мүмкіндік берді. Шұғыл оралмағандар көбінесе сталиндік қуғын-сүргінге ұшырады, жалпы күдікке ұшырады және шетелдіктер ретінде қудаланды. Басқа Австриялықтар да сталинизмнің құрбаны болды – олардың бір бөлігі Қазақстанға әскери тұтқын ретінде келіп, сол жерде қалды, бір бөлігі жұмыссыздықтан Кеңес Одағына қоныс аударды немесе партиялық дайындыққа жіберілді. Көбісі 1938 жылы «аншлюстен» кейін Балтық жағалауы елдеріне қашқан еврей босқындары сияқты Қазақстан даласындағы көптеген лагерьлердің бірінде болды. Лагерьден аман қалғандар 1947 жылы Австрияға орала алды. 1920-1930 жылдардағы Австриядағы жаппай жұмыссыздық пен кедейлік жағдайында эмиграция – жеке және үлкен топтардың, әсіресе Оңтүстік Америка мен Америка Құрама Штаттарының ұйымдасқан эмиграциясы түрінде – үлкен рөл атқарды. Бұрынғы соғыс қатысушылары мен соғыс құрбандарының Республикалық Қауымдастығы Кеңес Одағына қоныс аударуды жақтады. Мұның басты айыпкері 1924 жылдан бастап Республикалық бірлестікті басқарған 1918 жылы орыс тұтқынынан оралған Вена социал-демократы Карл Уль болды. Алғашқы 200-ге жуық қоныс аударғысы келетіндер – негізінен жұмыссыз жұмысшылар, кеншілер мен қолөнершілер – 1926 жылы 4 наурызда Венаның Шығыс станциясында салтанатты түрде қабылданды. Олардың артынан, 1926 жылы 25 қыркүйекте тағы 90-ға жуық адам, негізінен колониялықтардың әйелдері мен балалары ерді. Осы уақытқа дейін бірнеше алғашқы қоныс аударушылар колониядан кетіп қалды. Құрылғаннан кейін бір жыл өткен соң, 1927 жылы

наурызда Ульфельд колониясы таратылды. Еврей босқындары Австрияны гитлерлік Германия аннексиялағаннан кейін Кеңес Одағына негізінен екі жолмен келді: 1939 жылы қазанда Венадан Нискоға (басып алынған поляк территорияларының Генерал-губернаторлығында) жер аударылған еркектердің көпшілігі өз бетінше қалды немесе СС кесірінен кеңестік-германдық демаркация сызығынан өтуге мәжбүр болды және Кеңес Одағына қашып кетті. Австриялық еврейлердің Кеңес Одағына кіруінің тағы бір жолы – кейінірек Кеңес Одағы басып алған территорияларға қашу болды. Неміс төлқұжатының болуы, әдетте, 1941 жылы маусымда неміс вермахтының Кеңес Одағына шабуылынан кейін кеңестік қауіпсіздік органдарының тұтқындауын және Шығысқа жер аударылуын білдірді – бұл көптеген жағдайларда өмірді сақтап қалуы мүмкін болды, бірақ сонымен бірге жергілікті еңбек лагерлерінде өлімге әкелуі де мүмкін болды. «DOKUMENTATIONSARCHIV des ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES FOLGE»-де сақталған куәгерлердің сұхбаттары мен (сәл кеңірек) мемуарлық әдебиеттер негізінде 1938 жылы Латвияға қашып кеткен, 1941 жылы жау-шетелдіктер ретінде қамауға алынған және ақырында Новосибирск арқылы Көк-Узек арнайы лагеріне жер аударылған австриялық еврейлердің тағдырын бақылауға болады [134].

А. Такеновтың монографиясынан Қазақстандағы шетелдік революционерлердің өмірі мен тағдыры туралы көптеген материалдарды табуға болады. Румын коммунисті 1923 жылдан бастап Ицек Абрамович Гринблат өз Отанында революциялық қозғалысқа белсенді қатысты, ол үшін ол бірнеше рет түрмеге жабылды. 1932 жылы Кеңес Одағына қоныс аударғаннан кейін ол (Андрей Андреевич Черный псевдоним атымен) Қазақстандағы ХРККҰ Қазкрайкомында жауапты хатшы болып жұмыс істеді. 1933 жылы И. Гринблат Румынияның КП ОК (Кишиневте) тапсырмасы бойынша қайтадан Румынияда жұмыс істеді. Ұлы Отан соғысы жылдарында Өскеменде, одан кейін Кишиневте жұмыс істеді.

Андрей Иванович Бенюшис Кеңес Одағына Латвиядан қоныс аударды. Ол Кеңес өкіметі үшін күрестің белсенді қатысушысы. 1920-1924 жылдары эмиграцияға дейін Латвия буржуазиялық түрмесіне қамалды. Ветфельдшер ретінде А. Бенюшис Кеңестер елінің халық шаруашылығын нығайту ісіне күшімен білім салды. Эпизоотияға қарсы күрестегі жанқиярлық жұмысы үшін бірнеше рет марапатталды. Мал шаруашылығы және егіншілік министрлігінің тапсырмасы бойынша шетелдік жұмыста болды, 1934 жылдан бастап Қазақстанда жұмыс істеді, онда адал еңбегі мен адалдығы үшін жергілікті партиялық және кеңестік ұйымдардың құрметіне ие болды. Петропавл қалалық Кеңесі жанындағы бұрынғы Қызыл гвардияшылар мен қызыл партизандарды тексеру және есепке алу жөніндегі комиссия А.Бенюшистің бұрынғы еңбегін және мүгедектік кезінде де жұмысын жалғастырғанын ескере отырып: «шексіз берлігендігі мен адал жұмысы үшін, кеңестердің елін нығайту ісі үшін А.И. Бенюшисті Еңбек Қызыл Ту орденімен марапаттау туралы қолдаухат жазу» туралы шешім қабылдады. Петропавл қалалық кеңесі, содан кейін Қарағанды

облыстық кәсіподақ кеңесі Бенюшиске жеке зейнетақы тағайындау туралы өтініш білдірді.

Шетелдік революционер Ц. Шиовский (ұлты бойынша болгарин) Петропавл ет комбинатының ет-мөлшерлеу цехының бастығы болып жұмыс істеді, көптеген эмигранттар сияқты БК(б)П мүшесі болды. Бұрын ол Уругвай Компартиясының мүшесі болған, революциялық қызметі үшін екі рет қамауға алынған. Шиовский өзін өндірісте озық көрсетті, жаңа техниканы игерді. Қоғамдық өмірге белсенді қатысты. Орыс тілін өз бетінше үйренді, 7 сауатсыз адамды сауаттылыққа үйретті. Тамақ өнеркәсібінің екпіндісі ретінде Шиовский «Қазақстанның 15 жылдығы» мерейтойлық белгісімен марапатталды. Қарсақпай комбинатында саяси эмигрант (Австриядан) Иосиф Мартянович Пех жұмыс істеді.

Белгілі интернационалист Павел Бруннер (Кеңес Одағындағы тегі – п. Кунте) ширек ғасыр бойы Қазақстанда халыққа білім беру саласында еңбек етті. п. Кунте, ұлты неміс, 1888 жылы Австрияның Вена қаласында дүниеге келген, барлық елдердің социал-демократиялық партияларының қатарында болып, оған Австрияда, Швейцарияда және Чехословакияда жұмыс істеуге тура келді. Солтүстік Чехияда партияның тапсырмасы бойынша революциялық жұмыс жүргізді, ол құрылған күннен бастап ЧКП мүшесі болды, партияның құрылтай съезінің делегаты болды. Солтүстік Чех тоқымашыларының ереуілін басқарғаны үшін қудалауға байланысты п. Кунте мәжбүрлі түрде заңсыз жағдайға ауысады, содан кейін Германияға қоныс аударды. Берлинде ол профинтерннің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеді, ол 1922 жылы оны Кеңес Одағына жіберілді. Сол кезде Кунте орыс тілін жақсы білмеді, сондықтан ол Еділ немістерінің АССР-іне жіберілді, онда 1923-1929 жылдары БК(б)П облыстық комитетінің үгіт-насихат қызметінің меңгерушісі, облыстық бақылау комиссиясының төрағасы және өз мамандығы бойынша тарихшы-педагог болып жұмыс істеді. Ол сонау 1910 жылы, өндірістен қол үзбестен Вена университетін үздік бітіре алды. Сонымен қатар, диссертациясын қорғап, орта ғасырлар тарихы бойынша тарих ғылымдарының докторы атағын алды. Бірақ Кунте тарихшы ретінде тек Кеңес Одағында жұмыс істеді, еңбек жазды. Кейіннен ол қазақ тарихшысы профессор С.Асфендияровпен бірлесіп «Қазақстанның тарихы дереккөздер мен материалдарда» атты деректі жинақ құрастырды. 1930 жылдан бастап Кунте Қазақстанның ағарту жүйесінде белсенді және жемісті жұмыс істеді. Ол алматы қаласының және Ақтөбе облысы, Новороссийск кентіндегі мектептерде сабақ берді, комвуз, марксизм-ленинизм институты және Абай атындағы ҚазПИ профессоры болды. Екпінді еңбегі, белсенді қоғамдық жұмысы үшін п. Кунте бірнеше рет грамоталармен, сондай-ақ «Қазақ КСР-не 15 жыл» белгісімен және «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталған.

Шетелдік пролетариаттың кәсіподақтары, ХРККҰ және басқа таптық ұйымдары біздің елге делегаттарды жіберу үшін белсенді күрес жүргізді. Қазан төңкерісінің он жылдығында Мәскеуге көптеген шетелдік жұмысшы делегациялар келді. Олардың халықаралық конгресінде КСРО достар қоғамы

құрылды. Мұндай қоғамдар Германия, Австрия, Чехословакия, Франция, Англия, Швеция, Ирландия, Норвегия, Бельгия, АҚШ және Данияда құрылды. Олар Кеңес Одағында салынып жатқан социализмге халықаралық жұмысшы табы мен еңбекші бұқараның өсіп келе жатқан жанашырлығына нақты форма берді және оларды империалистік шабуылдардан қорғауға жұмылдырды. Шетелдік бұқараны кеңес жұмысшыларының жағдайымен таныстырудан, буржуазия мен социал-фашистік баспасөздің социализм елі туралы өтірік пен жала жабу науқанын жоққа шығарудан басқа, қоғамның міндетіне Кеңес Одағына жұмысшы делегацияларын жіберу кірді. Бұл әлемнің басқа елдеріндегі революциялық және ұлт-азаттық қозғалысты күшейтті. Сонымен қатар, өз қиындықтарына қарамастан, Кеңес елінің еңбекшілері әрдайым Халықаралық пролетариаттың таптық күресімен ынтымақтасып, оған моральдық және материалдық қолдаудың барлық түрлерін көрсетті [31].

Қазақстанға келген қоныс аударушылардың бірі поляктар болды. Басқа ұлттардан айырмашылығы поляктардың келуін әртүрлі хронологиялық кезеңдерге бөлуге болады:

1. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басынан бастап Кеңес-поляк соғысына дейін. Бұл санатқа Польша, Батыс Украина және Батыс Беларусь аумағында тұратын поляк азаматтары кіреді. Көбісі Польша азаматтығын Ресей империясы құлағаннан кейін алған.

2. Үлкен қуғын-сүргін кезеңінде, КСРО азаматтығын алған Польша азаматтары немесе поляктар қудалана бастаған кезде.

3. 1939 жылы екінші кеңестік-поляк соғысынан кейін келушілер. Сырттан келген әскерилер соғыс тұтқындары болып табылады және бұл санатқа кірмейді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс және Ресейдегі Қазан төңкерісі Польша патшалығындағы тарихқа әсер етті. Соғыстың аяқталуы ғана Польшаның Тәуелсіздік алу күні болды.

Алайда Польшаның шығыс шекарасының шешілмеуі 1919-1920 жылдардағы Ресей мен Польша арасындағы соғыстың себебі болды.

Соғыс Литвадан, Украинадан, Польшадан босқындардың жаңа ағымына әкелді. Әлеуметтік шығу тегі бойынша поляк босқындары негізінен шаруалар мен мешандар (тоғышар) болып, арасында фермерлер, мұғалімдер, бітікшілер де болды. Барлық поляк босқындары Солтүстік Қазақстанның аумақтарына қоныстанды. Ақтөбе уезінің мұрағаттық деректері бойынша Ембі, Шалқар теміржол станцияларының маңында қоныстанған поляк қоныс аударушылары теміржолда жұмыс істеуге тартылды.

Ақтөбе Атқару Комитеті мен Төтенше жағдайлар комитеті бойынша 1920 жылғы 24 шілдедегі № 2 бұйрыққа сәйкес барлық поляк мигранттары мен босқындары қатаң бақылауда болуы және Ақтөбе қаласының Төтенше комиссиясында тіркелуі тиіс болды. Барлық босқындарға босқынның куәлігі мен кітапшасы жазылды, бұл құжаттарсыз поляк ұлтының адамдарын жұмысқа қабылдау мүмкін болмады.

Польшаның КСРО-ны жеңгеннен кейін поляк босқындары өз Отанына оралуға мүмкіндік алды.

1921 жылы 20 сәуірде Революциялық әскери кеңестің, Байланыс жолдары жөніндегі Халық Комиссариатының және Контрреволюция мен диверсияға қарсы күрес жөніндегі Бүкілресейлік төтенше комиссияның «Польшамен алмасу кезінде тұтқындармен, босқындармен және басқа контингенттермен эшелондарды қабылдау және беру тәртібі туралы» № 877606 бұйрығы қабылданды. Бұйрық босқындарды Польшаға қайтару ережелерін және қатаң кедендік бақылауды анықтады.

1921 жылы 18 қарашада Қырғыз өлкелік халық эмиграциясы басқармасы «поляк бассауғаларын әскери есептен шығару туралы» Жарлық қабылдады, сондай-ақ оралмандарға құжаттарды рәсімдеу ережелерін анықтады. Репатриацияға барлық поляк азаматтары жатқан жоқ, кейбіреулері өз еркімен қалды, көбісі, мысалы, зиялы қауым, теміржол қызметкерлері мен басқа да мамандар, Кеңес өкіметі құрған кедергілерге байланысты үйлеріне орала алмады.

30-жылдардың ортасына дейін қазақстандық поляктардың белгілі бір бөлігі, БМСБ біржола тоқтатқанға дейін, поляк азаматтығын сақтай алды. Азаматтық алудан бас тартқандар «поляк тыңшылары» қатарына алынып, түзеу лагерлеріне жіберілді. Қалғандары Кеңес азаматтығын қабылдады.

1936 жылдың алғашқы айларында Коминтерн секциялары бойынша саяси эмигранттардың есебі басталды. Бұл жағдайда поляктарға ерекше назар аударылды. 1189 поляк саяси эмигранттарының Қазақстанда 40-ы болды. Есепке алынған поляктардың 35% - ы (416 адам) поляк барлау қызметіне қатыстылығы бар деп және Кеңес Одағына қарсы тыңшылық жасады деп айыпталды. Поляк саяси эмигранттарын жаппай тұтқындау және қуғын-сүргін Сталиннің «Үлкен Террор» саясаты мен жаппай депортациялаудың бастамасы болды.

1940 жылы 2 наурызда БК(б)П ОК Саяси бюросының шешімі және КСРО ХКК-ның соғыс тұтқыны болып табылатын польшалық офицерлердің отбасыларын, Польша мемлекеттік аппаратының қуғын-сүргінге ұшыраған өкілдерін, ірі жер иелері мен өнеркәсіпшілерді, Украина мен Беларуссияның батыс аймақтарына 1939 жылдың 1 қыркүйегінен кейін келген босқындарды шығару туралы шешімі қабылданды. 1940 жылы сәуірде ХКК Қаулысы қабылданды, ол ПХК-нің Қазақстанға 10 жылға қуғын-сүргінге ұшыраған отбасыларды көшіру туралы нұсқаулығын бекітті. Соғыс тұтқындары мен қуғын-сүргінге ұшыраған поляктардың отбасылары Қазақстанның солтүстік облыстарына қоныстанды. Поляк әскери тұтқындарының отбасы Қазақстанға шығарылған сәттен бастап олардан ешқандай хабар алған жоқ. Олар әр түрлі инстанцияларға әкелері мен күйеулерінің тағдырын анықтауды сұрайтын хаттар жазды. Польшалық оқушы Крыся Микуцкаяның Сталинге жазған хаты 1940 жылы мамырда Қазақстанның Арық-Балық ауданынан жіберілді: «Біздің қымбатты да сүйікті әкеміз Сталин! Мен қазір ауырып жатырмын және әкешімді сағындым, оны тоғыз айға жуық көрмедім. Оны, тек Ұлы Сталин,

яғни сіз ғана қайтара аласыз деп ойлаймын. Ол инженер болған және соғыс кезінде әскери қызметке шақырылып, тұтқынға түскен. Ол Смоленск облысындағы Козельскіде. Бізді Пинскіден Қазақстан Республикасына Арық-Балық ауданына, Имантов колхозына көшірді. Біздің мұнда туыстарымыз жоқ. Менің анам кішкентай әрі, әлсіз. Әкемді қайтаруыңызды шын жүрегіммен сұраймын [135, п. 216]. Бірақ, әрине, ол өз өтінішіне жауап алмады және ала алмас та еді, себебі осы уақытта Катынь орманында польшалық әскери тұтқындарды жою операциясы басталды [136, п. 129-142].

Неміс жазушысы, коммунист Сусанна Леонгард Кеңес Одағына 1935 жылы келді. Сусанна Леонград қамауға алынған кезде оның ұлы Вольфганг № 6 балалар үйінің тәрбиеленушісі болған. 1940 жылы В. Леонгард Мәскеу Шет тілдері институтына оқуға түсті. Соғыс басталған кезде Мәскеуде тұратын барлық немістер Қазақстанға жіберілді. В. Леонгард Қарағандыға жіберілді, онда ол мұғалімдер институтында оқуын жалғастыра алды. 1942 жылы Леонгард оқу үздігі ретінде Қазақ Мемлекеттік Университетіне жіберілді. Бірақ ол университетке қабылданып, сабаққа кіріскен кезде оның Қарағандыдан кетуге құқығы жоқ екені белгілі болды. Ол Қарағандыға қайтарылды. 1920 жылдан бастап ГКП мүшесі Гертруда Шильдбах Кеңес Одағына 1933 жылы қоныс аударды, 1938 жылы қамауға алынып, 5 жылға сотталып, түзету-еңбек лагеріне жіберілді. ҚР ОМА-да Гертруда Карловна Шильдбахтың 1944 жылы 13 қаңтарда жазған өмірбаяны табылды: «1896 жылдың 23 мамырында, Страсбург қаласында (Эльзас – Лотарингия) дүниеге келдім, ұлтым неміс, 1941 жылдан бастап орыс азаматшасымын. Әкем заңгер, анам үй шаруасымен айналысқан. 1902 жылы бастауыш мектепке, 1907 жылы гимназияға түсіп, 1913 жылы бітірдім. 1918 жылдан 1924 жылға дейін Берлин және Лейпциг университеттерінде оқып, 1924 жылы философия докторы дәрежесін алдым. 1920 жылы наурызда неміс КП-ына қатарына кірдім. 1921 жылдан бастап партияның тапсырмасы бойынша жасырын жұмыстарды жүргіздім. 1926 жылы 6 айға Мәскеуге жіберілдім. 1927 жылы Қытай философиясының докторы дәрежесіне емтихан тапсырдым. 1933 жылы Германиядан Францияға қоныс аудардым. 1937 жылдың қыркүйегіне дейін Франция мен Италияда жасырын жұмысты жалғастырдым. 1937 жылы Кеңес Одағына қашып, 1940 жылға дейін Мәскеуде тұрдым. 1940 жылы Қызылорда қаласына келіп, ауырып, бір жыл Ташкент пен Қызылорда қалаларындағы ауруханаларда болдым. 1941 жылдың қазанынан 1942 жылдың қарашасына дейін Алматыда тұрдым. 1942 жылдың қарашасынан 1943 жылдың қарашасына дейін Қарағанды облысында болып, 1943 жылдың қарашасында Алматыға шақырылдым». Шильдбах Алматыдағы шет тілдер институтында жұмыс істеді. 1945 жылы 4 ақпанда ол ауруханада қайтыс болды, өлім туралы анықтамада эмбебап атеросклероз диагнозы көрсетілген [34, п. 31-32].

Ұлы Отан соғысы басталған кезде ХРККҰ-ныңерікті жарналар тәртібімен келіп түскен қаражаты толығымен Қызыл армия жауынгерлеріне сыйлықтар ұйымдастыруға жіберілді. Мысалы, Алматы ХРККҰ ұяшығы Қызыл армия жауынгерлеріне 5071 рубль көмек жинады [137, п. 39].

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін бірден ҚазКСР ХРККҰ ОК төрағасы А.Сатониннің «Қазақ КСР–дағы саяси эмигранттардың жағдайы туралы» өкімінен алғашқы Саяси эмигранттар Қазақстанға 1941 жылдың шілде-тамыз айларында, көбіне жеке тәртіпте, кейде тек отбасылар мен топтарда келе бастады. Мәскеуден, Польшадан, Батыс Украинадан және Беларуссиядан, содан кейін Румыниядан Саяси эмигранттар келді Мұрағаттық құжаттардан 1941 жылдың қаңтар айының соңынан 1942 жылдың 1 шілдесіне дейін КСРО ХРККҰ ОК деректері бойынша Қазақстанда 290 тіркелген саяси эмигрант болған, бірақ іс жүзінде Қазақстанда 300-ден астам саяси эмигрант болған, өйткені олардың кейбіреулері ХРККҰ-ны арқылы келген жоқ. Отбасы мүшелерімен бірге бұл сан 420 адамға жетті, оның ішінде 85 бала. Сонымен қатар, көптеген Саяси эмигранттар тізімде көрсетілген жерде тұрмады [138, п. 25]. Саяси эмигранттардың көп бөлігі билікпен есепке алынбады, өйткені ол республиканың әртүрлі аймақтарына, ХРККҰ ОК-іменобкомдарын аттап өтіп, эвакуацияланғандардың басқа ағындарымен бірге жүрді. Сондай-ақ, есепте «216 адамның 103-і немістер, 10-ы поляктар, 52-сі еврейлер, 44-і судеттік немістер мен чехтер, 21-і испандықтар, 14-і венгрлер, 3-і румындар, 32-сі басқа ұлттар болғаны көрсетілген. Ерлер – 165, әйелдер – 123, бауырлас партиялардың мүшелері – 183, комсомолдар – 8, партиясыздар – 47 және анықталмағандары – 47 адам болды. Жұмысқа орналастыру бойынша - өнеркәсіп кәсіпорындарында 78 адам, колхоздарда 93 адам, мекемелерде 26 адамжұмыс істейді, жұмыссыз 71 адам, зейнеткерлер 16 адам. Облыстарда қоныстандыру бойынша: Алматы қаласы – 46 адам, Алматы облысы – 14 адам, Ақмола облысы – 7 адам, Ақтөбе облысы – 2 адам, Шығыс Қазақстан облысы – 41 адам, Гурьев облысы – 5 адам, Жамбыл облысы – 22 адам, Батыс Қазақстан облысы – 4 адам, Қарағанды облысы – 50 адам, Қызылорда облысы – 11, Қостанай облысы – 2 адам, Павлодар облысы – 3 адам, Солтүстік Қазақстан облысы – 12 адам, Семей облысы – 14 адам, Оңтүстік Қазақстан облысы – 48 адам, 7 адам белгісіз» [84, п. 10].

Алматыда жағдай жақсы болған жоқ, себебі «алғашқы айларда барлық саяси эмигранттар, мыңдаған басқа эвакуацияланғандар сияқты, Алматыға кіруге тыйым салынғанына қарамастан, Қазақстанның астанасында қалуға тырысты. Бұл Алматыда шамадан тыс жүктеменің пайда болуын, азық-түлік бойынша жағдайдың ауырлауын туғызды және тиісті органдарды бос тұрғын үйдің болмауына байланысты қалада тіркелуге және тұруға тыйым салуға, өз бетінше кіріп алғандарды пітерден шығарып тастауға және оларды Қазақстанның түрлі қалалары мен облыстарына жіберуге мәжбүрледі» [138, п. 25]. Колхоздардағы саяси эмигранттардың жағдайы өнеркәсіптік кәсіпорындарда жұмыс істеген саяси эмигранттармен салыстырғанда айтарлықтай нашар болды. Колхоздарда жұмыс орындары жеткіліксіз болды. Қамтамасыз ету үшін баспана, киім және азық-түлік жетіспеді. Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты жеткізілімдер айтарлықтай қысқарды және саяси эмигранттар жергілікті тұрғындармен бірге тауарларды бірнеше күн немесе бірнеше ай күтуге мәжбүр болды. Қазақстанның ХРККҰ ОК

араласуынан кейін ғана жағдай сәл жақсарды. Осы тұста, жергілікті тұрғындардың саяси эмигранттарды жақтырмауы орын алғанын айта кеткен жөн [84, п. 11]. Мысалы, мына хаттан саяси эмигранттардың жағдайы айқын болады. Румыния коммунистік партияларының мүшесі Евгения Купчиктің 1942 жылғы 01 қыркүйектегі Оңтүстік Қазақстан облысының ХРККҰ обкомына жолдауы: «Жолдастар! Мен Сіздерден көмек сұраймын, эмигрантпын, Румынияның ХРККҰ жасырын мүшесімін, 1933 жылдан 1940 жылға дейін Румынияда, Бухарестте, тоқыма фабрикасында тұрып, әртүрлі революциялық жұмысшы қозғалыстарына қатыстым. 1933 жылы тұтқындалып, 40 күн бойы Румыния охранкасының (полиция болуы керек) езгісінде болдым, кейін 3 жылға бас бостандығымнан айырылып, өтеп шықтым. Түрмеден шыққаннан кейін Румыния партиясының қаржылық секторында жұмысымды жалғастырдым. Кеңес өкіметінің Бессарабияға келуімен мен Румыниядан қашып шықтым, Измаил қаласында тұрдым, облыстық прокуратура хатшылығында референт болып жұмыс істедім және сол жерде жаппай жұмысқа қатыстым. Қазір мен жалғыз қалдым, 2 жасар балам бар, өмір сүруге еш қаражатым жоқ. Осы уақытқа дейін далада, алқапта жұмыс істедім, қазір мақта зауытында жұмыс істеймін, табатыным тиын, баланы асырау үшін соңғы шүберектерімді сатып келемін. Менде де, баламда да жылы заттар – аяқ киім де, көрпе де жоқ, бәрі тозған және сатылған. Тағы бір жолы маған тағы да көмектесулеріңізді сұраймын» [139, п. 2].

Бірінші жартыжылдықта Қазақстанның ХРККҰ ОК-і саяси эмигранттарға 679 рубль көлемінде көмек көрсетті. 25 саяси эмигрант үнемі айына 150-ден 400 рубльге дейін алып отырды. Алайда, кейбір шетелдіктер ақшаны алаяқтық жолмен алғаны анықталды – олар біржолғы жәрдемақыны алмадық деп алдаған және т.б [84, п. 13-14].

Алайда, саяси эмигранттар арасында жұмысқа орналасу үшін ешқандай әрекет жасамаған және тек берілетін жәрдемақылармен өмір сүруге үміттенгендер де болды. Мысалы, Гундт Франц өзін Оңтүстік Қазақстан облысы «Пахта-Арал» совхозының Октябрь бөлімшесінде саяси эмигранттар тобының старостасымен деп атады. Ол барлық жерде өз атынан және кейбір әйелдердің атынан хаттар мен мәлімдемелер жазды және олардың есебінен өмір сүрді – ҚазКСР ХРККҰ ОК төрағасы А.Сатонин атап өткендей, «шын мәнінде, біреудің арқасында күн көруші» болды. Сонымен бірге, ол өзін жетілдірілген машиналарда жұмыс істейтін шарықшы-маманретінде танытып, «қарапайым» машиналарда жұмыс істеуден бас тартты. Алматыда жатақханадағы бөлмелерді бөлу кезінде испандық саяси эмигранттар «бұрын ешқандай революциялық еңбегі жоқ және саяси эмиграциядағы кездейсоқ адамдар болып табылатын Франциско Розадо Домингес пен Хосе Апарисио, егде жастағы испандық жолдастар Кобени мен Альвареске арналған ең жақсы бөлмелерді талап етті». Комитеттен теріс жауап алғаннан кейін олар бұл бөлмелерді өз еркімен басып алды. Саяси эмигранттар ұжымының жалпы жиналысы бұл әрекетті саяси эмигранттарға лайықсыз деп таныды және басқа да бұзушылықтарды ескере отырып, ХРККҰ ОК және Коминтерннің Испаниялық бөлімін Домингес пен

Апарисиодан саяси эмигранттар атағын алып тастауды сұрады. Өкінішке орай, мұндай мысалдар аз болған жоқ. Жоғарыда айтылғандардан бөлек басқа да асырауда болғысы келетіндер кездесті: Гурьевтегі Адольф Перл, Солтүстік Қазақстандағы Курт Вернер және Эльза Проскауэр және т.б. Бұрынғы КСРО ХРККҰ ОК-нің испан тілі аудармашысы Сарно деген азаматша, өзін ҚазКСР ХРККҰ ОК өкілі ретінде таныстырып, саяси эмигранттар мен ХРККҰ арасында шиеленісті тудырды. Бұған жергілікті партиялық және кеңестік ұйымдар да кінәлі болды, себебі «көбінесе өте қиын жағдайға тап болған саяси эмигранттарға назар аудармады және оларды жұмысқа орналастыру мәселелерімен айналыспады» [139, п. 12].

Халықты ауқымды және ұйымдастырылмаған эвакуациялау көптеген, ең алдымен тұрғын үйге орналдастыруға байланысты проблемаларды тудырды. ҚазКСР ХРККҰ мәліметтері бойынша, «Қазақстанның К(б)П ОК-нің партияның обкомдары мен аукомдарына берген арнайы нұсқауларына қарамастан, партиялық кеңестік ұйымдар жергілікті жерлерде оларға қажетті көңіл бөлмеген, соның салдарынан олардың көпшілігі өте ауыр материалдық-тұрмыстық жағдайға: «тұрғын үйдің болмауы, киім, аяқ киім, азық-түлікпен қамтамасыз етілмеуіне» душар болған [138, п. 10 арты].

Сондай-ақ, саяси эмигранттарды орналастырудағы жалпы алаңдаушылық фактісі «кейбір басшылардың саяси эмигранттарды жұмысқа қабылдағысы келмеуі, саяси эмигранттарды эвакуацияланған адамдардан мүлдем ажыратпаған халық (негізінен колхозшылар) әдеттен шыққысы келмеуі мен оларға деген жақтырмаушылық» болды. Сонымен қатар, саяси эмигранттарға қатысты наразылық тұрғын үй мен азық-түлік қиындықтарының негізінде пайда болды.

Саяси эмигранттардың көпшілігі әртүрлі жерлерде қоныстанғандықтан, олардың және отбасы мүшелерінің арасында жаппай ағарту жұмыстары жүйелі түрде жүргізілмеген. Көп жағдайда қоғамдық және саяси өмірге қатысатын және кәсіподақтар, ХРККҰ және АҚБ сияқты қоғамдық ұйымдардың жұмысына қатысатын және көбінесе олардың басшылығына кіретін шаруа қожалықтары мен МТС қызметкерлерінің жағдайы басқаша болды. Саяси эмигранттар жиналыстарға, салтанатты отырыстарға қатысты, баяндамалар жасады, «жалпы ұжымдық тәртіпте» саяси және халықаралық тақырыптар бойынша дәрістерге қатысты. Олар үшін жүйелі негізде Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстары мен Алматыда оқу жүргізіліп, мәдени-бұқаралық іс-шаралар ұйымдастырылды. Мысалы, 1942 жылы 9 мамырда машстрой зауытында жұмыс істейтін 34 саяси эмигрант үшін драматеатрға «Собака на сене» пьесасына, ал 15 испандық үшін 17 мамырда филармонияда болатын испан әншісі Фернандо Кордонидің концертіне мәдени сапар ұйымдастырылды [138, п. 14 арты].

Халықтың күрт өсуі Қазақстанның қалалары мен кенттерінің өміріне әсер етпеуі мүмкін болмады: элеуметтік проблемалар шиеленісе түсті (тұрғын үй тапшылығы, азық-түліктің қымбаттауы) элеуметтік инфрақұрылым объектілерінің құрылысы баяулады. Республикалық билік органдары,

Кәсіподақ және басқа да қоғамдық ұйымдар мүмкіндігінше эвакуацияланғандарға материалдық-тұрмыстық жағдайды жақсартуға көмек көрсетті, олардың денсаулығын қорғауға қамқорлық көрсетті. Бірақ объективті себептерге байланысты олар Қазақстанға күн сайын келетін эвакуацияланған және босқындар ағынымен әрдайым күрескен жоқ [141, п. 11-12]. Дегенмен, жергілікті билік оларды дер кезінде орналастыру және жайластыру үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Қазақстан олар үшін соғыс уақытындағы уақытша баспана ғана емес, екінші отанына айналды. Мысалы, ҚазКСР ХРККҰ ОК-нің Шымкенттегі облыстық сауда бөлімінің меңгерушісіне хаты.: «ХКК ҚазКСР - дің 1943 жылғы 27 мамырдағы 1051 нөмірдегі өкіміне сілтеме жасай отырып, Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерін жабық асханаларға бекіту бойынша екі реттік тамақтануға науқас саяси мигранттарға біржолғы құрғақ рационды беру бойынша және үшінші тоқсаннан бастап Орталық қорлар бойынша жұмысшыларды жабдықтау өнеркәсіп көлік және байланыс нормалары бойынша саяси эмигранттарды ай сайын құрғақ рациондармен қамтамасыз ету бойынша – ҚазКСР ХРККҰ ОК, Сізден, осы өкімнің Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша дер кезінде іске асырылуын қамтамасыз етуді сұрайды. Сонымен қатар, Халық Комиссарлары Кеңесінің көрсетілген өкімінің көшірмесін қоса береміз.

1943 жылғы 09 маусымда Сауда халық комиссариатының облыстар бөлінісінде саяси эмигранттар отбасыларының контингенттерін біз арқылы қабылдауына және бұл контингенттер а.ж. үшінші тоқсанында Республикалық Наркоморг контингенттеріне енгізілуіне байланысты, Сіздер Сауда Халық комиссаританының тиісті нұсқауларын алдыңыздар деп ойлаймыз және өте жақын арада біздің облыс бойынша біздің контингентті құрғақ паектармен қамтамасыз етуге қорлар алуыңыз тиіс. Осымен біз облысымыз бойынша республикалық контингенттерден үзінді көшірмені қоса береміз және Сізден бір жағынан өкімді кідіріссіз іске асыруды, ал екінші жағынан біздің облысымыз бойынша іске асырылғаны туралы хабарлауды сұраймыз. ҚазКСР ХРККҰ ОК төрағасы Сатонин» [142, п. 19].

1943 жылғы маусымдағы мәлімет бойынша, Қарағанды облысының алты ауданында 44 саяси эмигрант тұрды, отбасы мүшелерімен бірге 83 адам. Тізім ҚазКСР ХКК 1943 жылғы 27 мамырдағы нұсқауларына сәйкес саяси эмигранттар мен олардың отбасыларын екі рет тамақтанатын жабық асханаларға бекіту және құрғақ рацион алу үшін жасалды [143, п. 596].

ҚазКСР ХРККҰ ОК төрағасы Сатонин өз қарамағындағылардан осы санаттағы адамдарға барынша назар аударуды талап етті. Сатониннің Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетіне жазған хатының үзінділерінің бірінде келесі ақпарат берілген: «Саяси эмигранттарға арналған аяқ киімді сатып алу үшін, 8000 рубль аударумен бірге» деп аталды: «Кімде-кім қиын жағдайда болса, аяқ киімді тегін беріңіздер, бірақ ведомостьқа немесе қолхатқа аванстық есепті қоса беріңіздер. «Пахта-Арал» совхозында көптеген адамдар мұқтаж болып отыр, бірақ сіздер оны ол жаққа жібермеңіздер, біздің жауабымызды күтіңіздер. Саяси эмигранттар жөніндегі нұсқаушы жолдас Вайно Шымкентке жол тартты,

аяқ киімді өзімен бірге алып барады. Душина жолдасқа 200 рубль көлемінде бір реттік жәрдемақы беріңіздер».

Жалпы, Пахта-Аралда саяси эмигранттардың саны әжептеуір болды. Бұл адамдардың тағдыры туралы ҚазКСР ХРККҰ ОК саяси эмиграция істері жөніндегі жауапты нұсқаушысы С. Вайсстің Қазақстанның КП ОК хатшысы М. Әбдіқалықовқа Пахта-Арал совхозы саяси эмигранттарының материалдық-тұрмыстық жағдайын зерттеу нәтижелері туралы және жергілікті және Алматы қалада Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің жағдайын жақсарту үшін қабылданған шаралар туралы баяндамасынан білуге болады: «Пахта-Арал саяси эмигранттарының жағдайының ауырлығына байланысты мен партия обкомынан менімен бірге бір жауапты қызметкерді Пахта-Аралға тексеру жүргізу және қажетті шараларды тиімді қамтамасыз ету үшін іссапарға жіберуді сұрадым. Бірақ партия облыстық комитетінің хатшысы Т. Нечаев одан бас тартты. Партия облыстық комитетінің партияның Киров аудандық комитетінің хатшысына және совхоздың саяси бөлімінің бастығына жазылған хатын алып, Пахта-Аралға өзім жол тарттым. Ең алдымен, жолдастардың жалпы жағдайымен таныстым, Киров ауданында тұратын саяси эмигранттар туралы есеп деректерін нақтыладым және саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің жаңа толық тізімін жасадым. Қоса беріліп отырған тізімге сәйкес, Киров ауданында қазіргі уақытта 25 отбасы бар, оның ішінде Пахта-Аралдың өзінде 20 отбасы, ал колхоздарда 5 отбасы, барлығы 53 адам (1941 жылы ол жерге жіберілген саяси эмигранттардың саны шамамен 72-73 адамды құрады, оның ішінде а.ж. маусымда КСРО ХРККҰ Орталық Комитетімен басқа облыстарға 8 жолдас ауыстырылды, 2 жолдас осы жылдың жазында кері қайтарылды, 9 адам 1942 жылы қайтыс болды). Тропикалық климаттық жағдайларға үйренбеген жолдастар алғашқы күндері ауырып қалды. Шарнецкий жолдас (1921 жылдан бастап Германияның КП мүшесі) жолдастарының одан әрі науқастануын болдырмау үшін партияның аудандық комитетінен көмек сұрады. Партия аудандық комитетінің хатшысы ПХК өкілімен бірге сол жерге келді. Оның, саяси эмигранттар еділ немістерімен шын мәнінде тең дәрежеде қаралатыны туралы сұрағына (ол өзінің саяси эмигрант екендігі туралы анықтама ұсынды), ПХК өкілі оған бұл оны қызықтырмайтынын айтып, жауап берді. «Егер сіз Үкіметтің бұйрығы Сізге қатысты қолданылмауы керек деп ойласаңыз, – деді ол, – өз ұйымдарыңызға хабарласыңыз». Колхоздарда жолдастар тұрғын үймен өте нашар қамтамасыз етілген, жеркепелерді салуды олар өздері аяқтауы керек.

Колхоз төрағасының шақыруымен жолдастар мақта жинауға кетті. Жолдастардың көпшілігі, климаттық жағдайлар мен денсаулықтарына қарай мақта жинауға көп күш жұмсады.

Бригадирлер олармен өте өрескел болды, олар жолдастарды дәл жер аударылғандар ретінде қарастырды. Еңбек күнін жазу кезінде олар алданып, тіпті олар үшін ауданнан жеткізілген өнімдерді, нан немесе ұнды, тұзды толық алмады. Нәтижесінде, олар өздерінің еңбектері үшін ақша да, азық-түлік те алмады, қандай да бір жолмен тамақтану үшін заттарын сатуға мәжбүр болды.

Ер адамдардың бір бөлігін еңбек майданына мәжбүрлі түрде жұмылдырғаннан кейін, қалған әйелдер мен балалардың жағдайы апатты болды, өйткені ауданнан нан жеткізу тоқтады, колхоз басқармалары жұмыс істеген жұмыс күндері үшін ақша да, азық-түлік те бермеуді жалғастырды. Өздерін ішінара азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін Көптеген жолдастардың базарда сататын заттары болмағандықтан, олардың көпшілігі тамақтанбау мен шаршау салдарынан қатты ауырып қалды. Жолдастардың біразы қайтыс болды. 1942 жылдың сәуір-қазан айларында 9 адам, 5 ересек адам және 4 бала қайтыс болды, атап айтқанда: Т. Шрейдердің әйелі, Т. Штаудингер, Шикордың әйелі және екі баласы, Гунд, Рупрехттің анасы мен ұлы, Линкенің баласы.

Жолдастардың аудандық комитеттерге жазған шағымдарының нәтижесінде, колхоз басқармалары кейінірек жұмысшыларға 1941 жылдағы еңбек күндері үшін күнделікті 200-400 г бидайды алдын-ала (аванс) берді, бұл, әрине, өмір сүру үшін жеткіліксіз болды. Ауданның нанмен қамтамасыз етуі ерекше жаман деңгейде болуының себебінен жолдастардың апатты жағдайға душар болуы кезінде, 1942 жылдың көктемінде, өз мамандығы бойынша совхоздың орталық жөндеу шеберханаларында токарь болып жұмысқа орналаса алған Т. Элиенберг (1918 жылдан бастап Германияның КП мүшесі) өзі қамтыған жолдастарын совхозға ауыстыруға шешім қабылдады. Жолдастардың бір бөлігі Еділ немістерімен қатар қаралғандықтан, өте қиын жағдайда өмір сүргендіктен және тағайындалған жұмыстарда олар анықталуы тиіс лауазымдарда ұсынылмағандықтан, ауыстыру қиындықтарға тап болды. Бұл колхоздар мен совхоздардан жолдастарды көшіру жоспарын жүргізуді, сондай-ақ Т.Эйленбергтің совхоздың партиялық ұйымы мен дирекциясының алдына қойған іс-шараларын өткізуді қиындатты. Мақта жинағаннан кейін ауданның көптеген жұмысшылары совхозға жұмысқа ауыстырылғаны жолдастардың совхозда жұмысқа орналасуына кедергі етті. Жаңадан эвакуацияланған және Пахта-Аралға жөнелтілгендердің ағып келуінің салдарынан тұрғын үй жағдайлары да ауыр халде болды. Жергілікті ұйымдар жолдастарға азық-түлік пен өнеркәсіптік тауарларды жібермегендіктен, олар өте қажет өнімдерді базардан сатып алуға мәжбүр болды, ол үшін заттарды сату жалғасты. Қазір, жаңбыр мен қысқы ауа-райының басталуымен жолдастарға етік, галош және жылы заттар өте қажет. Кеңес Одағының ХРККҰ ОК өкілі маусым айында совхоздың партиялық ұйымы мен дирекциясына мәселенің саяси эмигранттар туралы екендігі айтқанына қарамастан, партиялық ұйым мен совхоз басшылығы, сондай-ақ ПХК органы жолдастарға деген дұрыс емес, жол берілмейтін көзқарастарын жоймады, оларды Еділ немістерімен қатар қарастыруды жалғастырды. Совхоз директоры Нечаев жолдастың пікірі де осыған ұқсас, ол 1942 жылы 22 қазанда сөйлеген сөзінде: «Мен бұларды, немістерді, ұнатпаймын» деп мәлімдеді. Мен оған КСРО ХКК -ның 21 тамыздағы хатын және партия ОК-нің 1942 жылғы 26 қыркүйектегі хатын оқытқаннан кейін де ол саяси эмигранттар туралы пікірін өзгертпеді. Жолдастарға осындай дұрыс емес және тіпті шовинистік көзқарастың салдарынан олар физикалық тұрғыдан, әрине, көп зардап шекті.

Мәселен, Эйленберг жолдас ЦРМ совхоздың ең жақсы стахановшыларының бірі бола отырып (ағымдағы жылдың шілдесінде өндіріс нормаларын орындаудың 307%-ын берген), 1942 жылдың қыркүйегінде іш сүзегімен ауырған, қайтадан жұмыс орнында нормаларды асыра орындай алуы үшін, оның денсаулығын қалпына келтіруге аз мөлшерде азық-түлік қажет болды. Совхоз директоры Нечаев жолдасқа жүгініп еді, өлкөмектесуден бас тартты. Содан кейін ол қайтадан іш сүзегімен ауырып, ауруханаға түсті. Ауруханадан шыққаннан кейін партияның аудандық комитетінің бірінші хатшысына жүгінді, оның бөлмесінде дәл сол уақытта совхоз директоры мен саяси бөлімінің бастығы отырды. Бірақ совхоз директоры бұл жолы партия хатшысының ұсыныстарына қарамастан, кейбір өнімдерді Эйленберг жолдасқа жіберуден бас тартты. Совхоз директоры Нечаев жолдас Эйленберг жолдасқа неміс болғандықтан ғана стахановтық жұмысы үшін шеберханалардың бастығы тағайындаған сыйлықты беруге рұқсат бермеді. Нечаев жолдас Эйленберг жолдасын саяси эмигрант, стахановшы екенін жақсы білді. Осы күндері аудандық әскери комиссариат Пахта-Аралда тұратын немістерді мәжбүрлі түрде жұмылдырғандықтан, еңбек майданына саяси эмигранттарды – ерлер мен әйелдерді жұмылдыра бастағандықтан, мен бірден ПХК мен аудандық әскери комиссариатқа саяси эмигранттарды еңбек майданына мәжбүрлі жұмылдыруды жою туралы сұрақ қойдым. Мен олардан саяси эмигранттарды біздің тізімге сәйкес еңбек майданына жұмылдырудан босатуға, ал Пахта-Аралға жұмылдырылып қойғандар шақырылмауына қол жеткіздім. Сондай-ақ олармен қазіргі уақытта басқа облыстарда еңбек майданында жүрген 5 жолдас, атап айтқанда: Голланд В.И., Голланд Р., Менцель М.П., Фриш Б.И., Титель А.В., Кеңес Одағының ХРККҰ ОК өтініші бойынша еңбек майданынан босатылады деген келісімін алдым. ПХК аудандық және облыстық басқармаларымен, сондай-ақ аудандық әскери комиссариатпен жүргізілген келіссөздердің нәтижелері біздің жолдастарымыздың үлкен қуанышын тудырды, олар ПХК органдары мен аудандық әскери комиссариатқа қатысты бұл іс жүзіндегі бетбұрысты үлкен жеңілдік ретінде қабылдады. Біздің жолдастарымыздың барлығында моральдық жаңғыру байқалды. Менің берік сенімім бойынша, егер біздің орталық ұйымдарымыз жолдастарынан шектеулерді алып тастау туралы мәселені ертерек қойған болса және ұйымның саяси эмигранттарға деген көзқарасын бұзуға ұмтылса, партиялық және кеңестік ұйымдардың саяси эмигранттарға қатысты қалаулы және қажетті бетбұрыстарға қол жеткізу мұнан ертеректе де мүмкін болатындығын осы жерде айтып өткенім дұрыс.

Екінші маңызды іс-шара ретінде мен саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелеріне – Оңтүстік Қазақстан облыстық сауда-саттығының Пахта-Арал бөлімшесінің қосымша өнімдер жіберуіне қол жеткізуді қарастырдым. Облыстық Сауда бөлімшесінің директоры Царенко жолдаспен келіссөздер нәтижесінде (1942 ж. 27-30 қазан) мен негізінен Пахта-Арал совхозында тұратын және жұмыс істейтін 20 саяси эмигрант отбасына мыналардың жіберілуіне қол жеткіздім, атап айтқанда: шай – 2000 г, вермишель – 40 кг, өсімдік майы – 8кг, ұн – 60 кг, сіріңке – 40 қорап, темекі – 40 қорап, қазан

айының карточкалары бойынша кәмпиттер, балалар шұлықтары 28 жұп және шұлықтар 12 жұп. Алматыға қайтып келе жатқанымда, 1942 жылдың 24 қарашасында ҚазКСР Наркомторгының Пахта-Аралдағы саяси эмигранттарға ай сайын құрғақ рацион түріндегі азық-түлік контингентінің жіберіліп тұруы өкімінің шығуына қол жеткіздім: 15 кг жануар майы, 5 кг шай, 37,5 кг вермишель немесе жарма, 75 кг ұн, карточкалар бойынша қант немесе кәмпит. Сонымен қатар, 100 кг ет өнімдерін бір реттік жіберу [144, п. 25-28 арты].

Соғыс жағдайында Қазақстанның ХРККҰ ОК әңгімелесу мен дәріс өткізу, саяси эмигранттардың клубтар мен филармонияларға баруы, түрлі секциялар мен үйірмелерге қатысуы, экскурсия өткізу сияқты мәдени-бұқаралық іс-шаралар өткізді.

1941 жылы қарашада Ворошиловградтан Қазақстанға саяси эмигранттар тобы – Октябрь революциясы атындағы паровоз жасау зауытының жұмысшылары, оның ішінде 1937-1939 жылдары Кеңес Одағына көшкен әйелдері мен балаларымен бірге 26 испаниялық эмигрант эвакуацияланды. Олардың арасында 2 конструктор, 7 токарь, 2 электромонтер, 2 бояушы, 1 слесарь, 1 шопыр, 1 тігінші және мамандығы жоқ 1 жұмысшы болды. Тігіншіден мен мамандығы жоқ жұмысшы басқасы Алматы ауыр машина жасау зауытында жұмысқа орналастырылды. Біраз уақыттан кейін тігіншілер тігін артелінде де жұмыс істей алды және желтоқсанның аяғында тек екі эмигрант жұмыссыз болды. Алайда, Алматыда тұрғын үй мәселесі өте күрделі болды және олар біраз уақыт жылытылмайтын вагондарда тұрып, тым қиын жағдайға ұшырады, соңында қаладан 8 шақырым жерде орналасқан кәсіпорындардың бірінің клубы осы эмигранттар тобы үшін жатақханаға айналдырылды. ХРККҰ қазақ секциясы жинаған мәліметтерден, отбасы мүшелері бірнеше шекарамен бөлінген испандықтардың трагедиясын көруге болады. Мысалы, Альварес Сантьяго Кеңес Одағына әйелімен бірге келді, оның әкесі Францияда, ал балалары Испанияда болды; Эррера Х. Гомес Кеңес Одағына әйелімен бірге кете алды, ал ата-анасы мен әпкелері Мадридте қалды. Хосе Фернандестің ата анасы мен әпкесі Испаниядағы концлагерьде ұсталды [145].

1941 жылдың соңында Алматыға келген барлық испандықтар орналастырылды, ХРККҰ қазақстандық бөлімшесінің 1942 жылғы 6 қаңтардағы Саратов қаласындағы бөлімшеге жөнелткен хатында «1941 жылдың қараша айында Ворошиловградтағы «Октябрьская Революция» зауытынан осы зауыттың жұмысшы саяси эмигранттар тобы құтқарылып, бір бөлігі Омбыға бір бөлігі Алма-Атаға жөнелтілді. Бұл топтан жолда бірнеше адам артта қалды, олардың бірі Лаос Сесар, Испаниядан келген науқас саяси эмигрант Саратовта №1 госпитальда, №11 ғимаратта қалды. Желтоқсанның бірінші жартысында осы зауыттың Вайс жолдас бастаған 53 адамнан тұратын саяси эмигранттар тобы Алматыға келіп, қазіргі уақытта Ауыр машина Халық комиссариатының зауытында жұмысқа орналасуда. ҚазКСР ХРККҰ ОК сізден госпитальда қалған Лаос жолдастың денсаулық жағдайы туралы білуді және егер ол бара алса, оны Алматы қаласына жіберуді сұрайды. Ворошиловградтан келген саяси эмигранттардың барлығы Алматы қаласының маңында Мелькомбинат клубында

тұрады. Лаос жолдасқа мына мекен-жайды беріңіз. Нәтижелер туралы хабарлауды сұраймыз. Мекен-жайы: Алматы, 8-наурыз көшесі, 15, Өнеркәсіп үйі» [148, п. 12]. ХРККҰ сонымен қатар науқас испандықтарға қамқорлық көрсетті, 1941 жылғы 11 желтоқсанда ХРККҰ ОК төрағасы Алматы қаласының №1 емханасының директорына үш науқас эмигрантты кезектен тыс емдеуге қабылдауды сұрап хат жазды [147, п. 122].

Басқа саяси эмигранттардан айырмашылығы, испандықтардың барлығы дерлік Кеңес Одағынаотбасымен бірге көшті. Испандықтардың көпшілігі майданға аттанды, ал олардың отбасылары Қазақстанда қалды. Испандықтарды майданға жіберу мәселесі бірнеше аспектілері бар күрделі мәселе. Испандықтар Кеңес Армиясында қызмет етуге міндеттелген КСРО азаматы мәртебесін алды ма; егер олар азаматтық алмаса, испандықтар майданға еріктілер ретінде бара алар ма еді, бұл жағдайда олар Кеңес Армиясының тұрақты бөлімдеріне кіре алар ма еді.

А.В. Ельпатьяевский атап өткендей, испан эмигранттарына қатысты кеңес өкіметінің алғашқы актілерінің бірі олардың ұлттық төлқұжаттарын алып қойып, орнына тұруға ықтиярхатын беру болды. олар енді азаматтығы жоқ адамдар тізіміне енді. 1938 жылғы 19 тамыздағы «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының азаматтығы туралы» Заңның 3-бабына сәйкес: «шетелдіктер, ұлты мен нәсіліне қарамастан, КСРО азаматтығына олардың өтініші бойынша КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы немесе өздері тұратын одақ Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы қабылдайды». Осы Заңның 8-бабында: «осы Заңға сәйкес КСРО азаматтары болып табылмайтын және олардың шетелдік азаматтығына жататындығы туралы дәлелдері жоқ КСРО аумағында тұратын адамдар азаматтығы жоқ адамдар болып саналады [148, п. 500]. Осылайша, испандық эмигранттар, егер қаласа, өз қалауы бойынша КСРО азаматтығын ала алады немесе «азаматтығы жоқ адамдар» мәртебесінде қала алады. Алайда, КСРО азаматтығын алуға «ерікті» ниет болған жоқ. Испандықтарға үш айлық тұруға рұқсат беріліп тұрды, бұл оларға жұмысқа орналасу құқығын берді, сондықтан қысқа мерзімлі құжат алу республикашылар тез арада жеңіске жетеді деген үмітпен байланысты болды. Кейіннен бұл мерзім үнемі ұзартылып отырды, испан эмигранттары негізінен кеңес азаматтығын алуға ұмтылмады, өйткені олардың көпшілігі Кеңес Одағындаболуды уақытша деп санады.

Қазақстандық мұрағат құжаттарында «азамат» және «азаматтығы жоқ адам» анықтамалары кездеседі. Мәселен, 1944 жылы Алматы облысы Талдықорған ауданының Текелі комбинатында орналасқан саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің тізімінде 21 испандық «азаматтығы жоқ адам» мәртебесіне ие болды, олардың кейбірлерінің жұбайларында КСРО азаматтығы болды (олар эмигранттар емес, нағыз кеңес азаматтары болды). Испандық Кантос Льоверанс Мария және оның ұлы Родригес Кантос Дельфош (1936 жылы туған) «азаматтығы жоқ адамдар» болды, бірақ оның күйеуі осы уақытта Қызыл Армияда болды [149, п. 1]. Мүмкін оның күйеуі КСРО азаматтығын алған шығар, сондықтан ол Қызыл армияға шақырылды, егер ол

азаматтығын алса, әйелі мен баласы неге «азаматтығы жоқ адамдар» болып шықты? Қолда бар мәліметтерге сәйкес, испандықтар милиция бөлімшелерінде, партизандық отрядтарда, барлау компанияларында қызмет еткен. Испандық Анхель Грондаль Коралл диверсанттар отрядындағы қызметін осылай еске алады: «көптеген Испандық еріктілер сияқты, мен де нацистерге қарсы жеке мемлекеттік қауіпсіздік бригадасының құрамында соғысып, неміс тылында жұмыс істейтін «диверсиялық топтың» мүшесі болдым. ...Соғыс басталғалы бері біз әскерге шақыру туралы өтініш білдіріп келдік, бірақ біз шетелдіктер болғандықтан үнемі оның мүмкін еместігі туралы жауап алып келді. Ақырында, Қазақстаннан республикашыл испандықтар сол кездегі ел басшысы Иосиф Сталинге хат жазып, ол өз жемісін берген сияқты – көп ұзамай бізді Мәскеуге шақырды. Бізді полковник Старинов басқарған барлау мектебіне жіберді – көпшілігіміз оны Испаниядан білдік, онда ол әскери кеңесші болды» [150, п. 932].

Қызыл Армияның тұрақты бөлімшелеріне еріктілер ретінде азаматтық соғыс майдандарында соғысып, соғыс тәжірибесін алғандар кірген болуы керек. 1941 жылдың шілдесінде Оралда оннан астам испан ұшқыштарынан тұратын арнайы топ құрылды. Кейбір мәліметтер бойынша, 70-тен астам испан ұшқыштары Отан соғысы майдандарында соғысқан. Кеңес Одағының Батыры жұлдызымен қайтыс болғаннан кейін марапатталған ЖШҚӘ капитаны, пулемет ротасының командирі, испан коммунистік қозғалысының жетекшісі Долорес Ибарруидің ұлы Рубен Ибаррури Ұлы Отан соғысының ең танымал испандық жауынгерлері саналады. Кейбір испандықтар Кеңес Армиясында қызмет етті. Мысалы, капитан Гарсия Кано Антонио, ұшқыш, 1941 жылы қарашада майданға кетті, авиациялық полкте қызмет етті, Мәскеу шайқасына қатысты, Германияға жетті, соғыстан кейін Кеңес Армиясында қызметін жалғастырды [151]. Жалпы, Кеңес Одағына көшіп келген испандықтардың 785-і майданға кетті, оның 187-сі (басқа мәліметтер бойынша, 207) қайтыс болды [152, п. 154].

Қазақстанның орталық мемлекеттік мұрағатында құжат – Қызыл Армияға қызметке шақырылған саяси эмигранттардың тізімі сақталған: әскерге Алматыда жұмыс істейтін испандықтар тобынан – 12, Ақтөбе ұжымынан – 13, Текелі ұжымынан – 14 испандық шақырылды [148, п. 37].

Қазақстанға эвакуацияланған 216 адамнан тұратын саяси эмигранттардың сақталған негізгі және тек бойынша қосымша тізімдері елеулі толықтыру болып табылады. Бұл тізімде 19 баған бар, онда Саяси эмигранттар туралы негізгі мәліметтер көрсетілген: Тегі, Аты, Әкесінің Аты, туған жылы, ұлты, мамандығы, қайдан келгені, республикада тұратын жері және басқа да мәліметтер. Бұл тізім бойынша, мысалы: немістер 51, поляктар мен еврейлер 39, судеттік немістер 29, испандықтар 28, венгрлер 14, чехтар 10, болгарлар 2, корей, литвалық, австриялық, румын бір-бірден; 35 адамның ұлты анықталмаған.

Республикаға эвакуацияланғандардың келуі жалғасты және 1943 жылдың шілдесіне қарай «Қазақстанда 744 саяси эмигрант, оның ішінде 248 жанұя мүшелері өмір сүрді»

01.07.1942 жылғы мәліметтер бойынша, саяси эмигранттар мен бұрынғы саяси тұтқындардың жалпы саны 288 адамды құрады, ал олардың отбасы мүшелерімен бірге 420 адам болды, содан кейін 01.05.1943 жылы Қазақстанда соңғы мәліметтер бойынша 404 саяси эмигрант және бұрынғы саяси тұтқындар болды және отбасы мүшелерімен бірге олардың саны 764 адамға өсті. Бірақ бұл сандар әлі толық емес, және ҚазКСРО-да, осы күнге дейін есепке алынбаған ондаған саяси эмигранттар мен бұрынғы саяси тұтқындар бар болуы мүмкін.

Кесте 2 - Саяси эмигранттар Облыс орталықтары, аудан орталықтары, кәсіпорындар, совхоздар мен колхоздар бойынша келесідей бөлінеді: 1943 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша (отбасы мүшелерін қоса алғанда).

р/б №	Облыс атаулары	Облыс орталықтары	Аудан орталығы, басқа да қала кәсіпорындары, мекемелері	Совхоздар ИТО, МТМ	Колхоздар	БАРЛЫҒЫ
1.	Алматы қ.	98	-	-	-	98
2.	Алматы обл.	-	96	4	18	118
3.	Ақмола	15	11	-	3	29
4.	Ақтөбе	84	-	12	3	99
5.	Шығыс Қазақстан.	7	34	1	18	60
6.	Гурьев	9	1	-	2	12
7.	Жамбыл	23	22	1	-	46
8.	Батыс-Қазақстан облысы	2	2	-	3	7
9.	Қарағанды	34	37	3	35	109
10.	Қызылорда	15	32	-	4	51
11.	Қостанай	2	2	-	1	5
12.	Павлодар	-	1	1	5	7
13.	Солтүстік Қазақстан	2	2	8	-	12
14.	Семей	11	2	-	-	13
15.	Оңтүстік Қазақстан	4	10	60	24	98
	БАРЛЫҒЫ:	306	252	90	116	764

Жалпы саны 764 адамнан 587 ересек адам, оның ішінде 219 ер адам, 368 әйел, 177 бала болды [138, п. 47-52].

Италия ұлтына тән адамдарға қарсы саясат қуғын-сүргін жылдары, Бенито Муссолини бастаған Италия Гитлерлік Германиямен біріккен кезде басталды. Осыдан кейін ПХК италиялықтар арасында «тазарту» жүргізді, олардыталқылаусыз, тергеусіз түрде фашистік Италияның тыңшылары деп санап, біреулерін бас бостандығынан, екіншілерін жұмыстан айырды. Италиялықтарды кейбірін атып өлтірді. Керчь италиялықтары үшін үлкен апат Ұлы Отан соғысы жылдарында Италия Германиямен бірігіп Кеңес Одағынақарсы соғысқа кірген кезде басталды, көптеген италиялықтар Керчьтен Ақмола, Арал, Қарағандыға жер аударылды. Жөнелтер алдында оларға жиналуға бір сағат уақыт және өзімен бірге 8 кг жеке заттарды алуға рұқсат берілді. Көбісі не істеу керектігін, не алып кететінін білмеді. Кейбіреулер құжаттар мен айырбастауға тұрарлық құнды заттарды ала алды. ПХК қызметкерлерімен дауласудың пайдасы болмады. Алайда, Бакуге теңіз арқылы жіберілмес бұрын, неміс бомбалаушылары ішінде жай азаматтары бар бірқатар кемелерді суға батырды, бақытқа орай, көпшілігі Бакуге жете алды. Бакуден Қазақстанға дейінгі жол адам шыдарлық емес еді. Станцияларда берілетін су мен отын аз болды, көбісі су мен тамақ үшін шайқасты. Буржуйка пеш вагондарды мүлдем қыздырмады, көптеген италиялықтар іш сүзегімен ауырды, балалар мен қарттардың көпшілігі қаза тапты. Қазақстанға келгеннен кейін ерлер Челябинскиге «еңбек әскеріне» жіберіліп, онда көптеген адамдар қайтыс болды. Қазақстанда жергілікті халық италиялықтарды фашистер деп ойлап, оларға теріс көзқараспен қарады және оларды үнемі сөзбен қорлап отырды. Жергілікті тұрғындар «сатқындармен» байланысы бар деп айыпталмас үшін олармен артық сөйлесуден қорықты. Ұлдары немесе күйеулері соғыста қаза тапқандар бізге өте жаман қарады.

Олардың көпшілігі, сапар барысында да, Қазақстанда да туыстары мен достарынан айырылып, бүкіл отбасылар қатты суық пен аштықтан қаза тапқанға дейін жетті. Алтыны барлар тамаққа ауыстырды. Жер аударылғандар тозығы жеткен казармаларда өмір сүрді. Ересектер балаларын тамақтандыру үшін соңғы күштерін жұмсады. Италиялықтар қар астында жеуге болатын шөптерді табуды үйренді. Олар негізінен егіншілікпен және жеңіл өнеркәсіппен айналысты. Италиялықтар, жұмыс күндері аз есептелетін, аз жалақы алатын жұмыстарда жұмыс істеді. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін, 1947 жылы, көптеген жер аударылған италиялықтар Керчьке оралды, өкінішке орай, барлық мүлік, сондай-ақ жылжымайтын мүлік оларға ешқашан қайтарылмады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Керчьтен келген италиялықтардың ұрпақтары болып табылатын 365 италиялық тұрады. Бүгінгі күні бұрынғы КСРО елдерінде соғысқа дейінгі және соғыс жылдарындағы Саяси эмигранттар мен арнайы қоныс аударушылар көп талқыланады, бірақ олардың арасында италиялықтар бірен-саран ғана айтылады, сонымен қатар күштеп қоныс аударған италиялықтарға арналған ескерткіштер де жоқ [153, п. 2-15].

Ұлы Отан соғысына дейін ҚазАССР-да саяси эмигранттар мен еңбек мигранттарының саны айтарлықтай болған жоқ деген қорытынды жасауға

болады. Саяси эмигранттардың жаппай ағыны Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін басталды.

ҚазКСР ХРККҰ ОК басқа мемлекеттермен бірге халықты үгіттеуші белсенділердің көмегімен ХРККҰ ұяшықтары мен мүшелерінің санын көбейтті. Олар арасында тоқтап болса да жарналар тапсырып отырды, Еуропа мемлекеттерінің түрмелеріндегі тұтқындарға үнемі хат жазды. Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін ХРККҰ ОК эвакуацияланған саяси эмигранттарға көмек көрсете бастады. Тұрғын үй, азық-түлік, киім-кешек және жұмыс орындары жетіспесе де, ХРККҰ-лықтар барлық мәселелерді мүмкіндігінше шешуге тырысты. Олар Қазақстанның оңтүстік облыстарына көптеген эвакуацияланған саяси эмигранттарды жіберуге мәжбүр болды, өйткені қолайлы климат қыстың суығынан аман қалуға мүмкіндік берді. Кейбіреулері, таныс ортаға, сондай-ақ көптеген зауыттардың бар болуына байланысты керісінше, солтүстікке баруғасұранды. ХРККҰ ОК БК(б)П Обкомдары арқылы және Халық Комиссарлары арқылы саяси эмигранттарды үйлерде және жұмыстарда орналастыруды сұрады. Сондай-ақ, ХРККҰ ОК көп жағдайда барлық дерлік саяси эмигранттарға, атап айтқанда науқастарға біржолғы төлемдер берді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда ресми деректер бойынша 404 иммигрант, ал отбасы мүшелерімен бірге 764 адам болған.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін көптеген саяси және еңбек эмигранттары Кеңестік Ресейгенемесе өз елдеріне және бұрынғы өздері келген тұрғылықты жерлеріне: поляктар Польшаға, италиялықтар Қырымға, немістер РКФСР-ге, мүмкін Германияға және т.б.оралды.

Жалпы, Қазақстан соғыс жылдарында, басқа эвакуацияланған кеңес азаматтары сияқты, бауырластық көмек көрсетіп, соңғысымен бөлісті. Адамдар тығыз болса да үйлерге қоныстанды, олар, нанды бөліп жеді және бір-біріне көмектесті. Қазақстаннан кетіп бара жатып, кейбіреулер ауыр еске алса да, жалпы қазақ халқына көмегі мен қонақжайлылығы үшін алғыс айтты.

3 КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ МИГРАНТТАРДЫҢ ТҰРМЫСЫ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

3.1 ХРККҰ еуропалық саяси эмигранттарды қолдау бағытындағы қызметі

Революция күрескерлеріне көмек көрсетудің халықаралық ұйымы ХРККҰ (шетелде «Қызыл көмек» деп аталды), 1922 жылы коммунистік Интернационалдың IV конгресінде Коминтерннің әр түрлі елдердегі саяси қуғын-сүргін құрбандарына құқықтық, моральдық және материалдық көмек көрсетуге арналған құрылымы ретінде құрылды. Ресми түрде партиялық емес ұйым бола отырып, ол іс жүзінде коммунистік идеяларды насихаттау үшін пайдаланылды және көбінесе саяси тұтқындарға көмек түрінде шетелдегі коммунистік жұмысшы қозғалысын қолдауға ақша аударылып отырды [154, п.

173]. «Жеңіске жеткен пролетарлық революция елінде барлық елдердегі ақ террор құрбандарына көмек көрсететін халықаралық ұйым құру қозғалысы пайда болды. Бастаманы бұрынғы егде жастағы большевиктер қоғамы көрсетті. 1922 жылы 30 қарашада коммунистік Интернационалдың IV Конгресі революция күрескерлеріне көмек көрсететін халықаралық ұйым құру туралы келесі ұсынысты қабылдады: «Капиталдың біртіндеп аяқ басуына байланысты, барлық буржуазиялық елдерде түрмеде отырған коммунистер мен капиталистік жүйеге қарсы күрес жолына түскен партиялық емес жұмысшылардың саны артып келеді. IV Конгресс барлық коммунистік партияларды түрмеде отырған капитал тұтқындарына материалдық және моральдық көмек көрсетуді мақсат ететін ұйымдарды құруға шақырады және осы ұйымдардың халықаралық бірлестігін құруға ұмтылған «ескі большевиктер қоғамының» бастамасын құптайды». Бұл күн ХРККҰ-ның тіршілік етуінің басталуы болып саналады. Бұған дейін бірқатар елдерде саяси тұтқындар мен олардың отбасыларына көмек көрсетуді мақсат еткен топтар пайда болды» [155, п. 3-4].

Ресей империясындағы 1917 жылғы Қазан төңкерісі бүкіл әлемге орасан зор революциялық әсер етті және басқа елдер үшін үлгі ретінде әлемдегі алғашқы социалистік мемлекеттің пайда болуына байланысты өзінің азаттығы үшін еңбекші бұқараның күресі үшін түбегейлі жаңа жағдайлар жасады. Ол сол кезеңде Ресейдің өзінде және әлемдік қоғамдастықта осылай қабылданды. Бірқатар елдерде жұмысшы және ұлт-азаттық қозғалыстың өрлеуі нәтижесінде коммунистік, социалистік, социал-демократиялық және өзге де партиялар мен ағымдардың қалыптасу процесі басталды. 1918 жылы коммунистік және оларға жақын басқа партиялар Германия, Австрия, Венгрия, Польша, Нидерланды, Финляндия, Болгария, Аргентина, Швеция, Греция және басқа елдерде пайда болды. Кейінірек Чехословакия, Румыния, Италия, Франция, Ұлыбритания, Дания, Швейцария, АҚШ, Канада, Бразилия, Қытай, Корея, Австралия, Оңтүстік Африка Одағы, Латвия және әлемнің басқа елдерінде коммунистік партиялар мен үйірмелер құрылды. ХРККҰ-ның кеңестік секциясы ең көп мүшелі, ақша қаражаттарының негізгі көзі болды. Коммунистік және басқа да солшыл партиялардың ұстанымдары күшті болған елдердің ұлттық секциялары өздерінің және шет мемлекеттердің аумағында қуғын-сүргін құрбандарын қорғау ісінде ерекше белсенділік танытты. ХРККҰ айналасында жұмысшылардың, шаруалардың, олардың партиялық байланысын ажыратпай қызмет ететіндердің кең тобын біріктірген [156, п. 47].

Кеңес Одағындасаяси эмигранттар туралы ақпарат мұрағат көздерінен де табылды. «Саяси эмигранттардың үйлері Мәскеуде, Ленинградта, Харьковта, Одессада бар. 1923 жылға дейін Кеңес Одағына 100 000 эмигрант келді. 1923 жылы 26 елден 3739 адам келді. 1924 жылы - 2161 адам. Саяси эмигранттар ағынының азаюы Кеңес Одағына келген ХРККҰ капиталистік елдердегі жұмысты күшейтіп, үкімет саяси эмигранттарды қатаң іріктеуді белгілеуіне байланысты болды. 1924-1925 жылдары Кеңес Одағына келгендердің әлеуметтік құрамы: жұмысшылар-1239 адам, шаруалар - 264 адам, қызметкерлер - 470 адам, басқалары - 445 адам. Барлығы - 2355 адам. Жалпы

алғанда, 1923 жылы оларға 73 538 рубль, 1924 жылы – 946 064 рубль түрінде көмек көрсетілді. Пәтерлік көмек 57893 адамға, киіммен 1637 адамға көрсетілді, курортқа 125 адамға жіберілді, медициналық көмек 7720 адамға берілді.» [157, п. 19-21]. Жарналар бойынша түсім 1 760 409 рубльді құрады [130, п. 23].

1924 жылы шілдеде ХРККҰ-ның 1-ші Халықаралық конференциясы шақырылып, онда 29 елдің делегаттары келді. Конференция ХРККҰ Атқарушы комитетін сайлады және барлық капиталистік елдерде революция күрескерлеріне моральдық және материалдық көмек көрсетуден басқа, жұмысшылардың халықаралық ынтымақтастығы үшін үгіт жүргізетін секциялар құру міндетін қойды. ХРККҰ секциясы мен мүшелерінің саны өсе берді және 1927 жылдың басында ХРККҰ-ның, жартысына жуығы заңсыз болған, шамамен 40 секциясы болды. ХРККҰ саяси тұтқындар мен олардың отбасыларына үлкен көмек көрсетті. Сотталушыларды қорғау бірқатар саяси процестерде ұйымдастырылды. 1927 жылдың наурыз-сәуір айларында өткен екінші халықаралық кеңесте ХРККҰ-ны жаппай ұйымға айналдыру міндеті жүктелді. Осы конференцияда Клара Цеткин ХРККҰ атқару комитетінің төрағасы болып сайланды. 1932 жылы қарашада Дүниежүзілік ХРККҰ конгресі шақырылды. Осы уақытта ХРККҰ секциялары 70-ке жетті, оның жартысынан көбі заңсыз. Конгресс он жыл ішінде халықаралық революциялық қозғалыстың құрамдас бөлігіне айналған ХРККҰ-ның күшін көрсетті.

Конгресс ХРККҰ бөлімдеріне мынадай міндеттер қойды:

1. ХРККҰ-ны жұмысшылардың шынымен де жаппай ұйымына айналдыру.
  2. Ақ террорға қарсы күресті оның барлық көріністерінде өрістету.
  3. Императорлық соғысты дайындауға қарсы шығуды ұйымдастыру
- [155, п. 5-8].

ХРККҰ өзінің пайда болуының алғашқы күндерінен бастап ынтымақтастық қозғалысының негізгі бірлігі бойынша жұмыс жүргізуге ұмтылды.

Жаппай партиялық емес ынтымақтастық және көмек ұйымы ретінде ХРККҰ революциялық күрескерлерін партиялық сенімдеріне қарамастан қорғады.

Шетелде, қандай саяси ұйымға жататындығына қарамастан ХРККҰ мақсаттары мен қызметін бөліскен кез келген адам ХРККҰ мүшесі бола алады. ХРККҰ 2-ші Интернационалға бірнеше рет реакцияға қарсы бірлескен баяндамалар ұйымдастыру және капитал құрбандарына көмектесу үшін қаражат жинау туралы ұсыныс жасады.

ХРККҰ-ның бірнеше рет жасаған үндеулері 2-Интернационалдың бас тартуымен ғана емес, сонымен бірге қарсы болды. 2 интернационал еңбекшілердің ынтымақтастығын және бұқараның бірлікке ұмтылуына және Коммунистік Интернационал партиясын қолдауға негізделген ХРККҰ-дің табанды қадамдарын бұзуға тырысты, бұл бірлескен сөз сөйлеуді ұйымдастыруға және бірқатар елдерде ынтымақтастық бірлігін ұйымдастыруға

әжелді. ХРККҰ бастамасымен қуатты халықаралық науқандар пайда болды және жүргізілді.

Дмитров, Э.Тельман, Матиас Ракоши, Тойва Антикайнен, Луис Карлос, Том Муни, Анна Паукер, Антонио Грамши және басқа да көптеген революциялық балуандарды қорғау үшін күшті науқандар жүргізілді.

Барлық дерлік елдерде ХРККҰ Испанияның батыр халқына Азық-түлік, киім-кешек, дәрі-дәрмек жинауға белсенді қатысты. Басқа ұйымдармен және өз бетінше ХРККҰ республикалық армияның балуандарына қолдау көрсету үшін бірқатар балалар үйлерін, бөбектерді, таңу отрядтарын, госпитальдарды, тамақтану пункттерін құрды. Испанияда ХРККҰ секциялары көмек көрсету және халықаралық ынтымақтастықты насихаттау бойынша кең ауқымды қызметті бастады [158, п. 9-16].

ХРККҰ арнайы бөлімі – саяси эмигранттар бөлімі Кеңес Одағына келген саяси эмигранттарды қабылдау және одан әрі қызмет көрсету мәселелерін шешу мақсатында құрылды. Бөлім ХРККҰ АҚ хатшылығы мен президиумына есеп берді және келесі міндеттерді орындауға шақырылды:

1-Мәскеуге келген саяси эмигранттарды қабылдау, оларды КСРО аумағы бойынша бөлістіру және КСРО шегінде орналасқан саяси эмигранттарды есепке алуды ұйымдастыру;

2-ХРККҰ ОК нормалары мен түрлерін белгілеу бойынша саяси эмигранттарға материалдық көмек көрсету (жұмыс, пәтер іздеуде жергілікті ұйымдар мен кәсіподақ органдарының көмегімен емдеу, ұстау, ақшалай жәрдемақы беру);

3-тиісті партиялық ұйымдармен және кеңестік мекемелермен бірлесіп, саяси эмигранттар арасында саяси-ағартушылық жұмысты ұйымдастыруға байланысты жоспарлар жасау, олардың Кеңес Одағында социализм құрылысына тезірек қосылу мүмкіндігін қамтамасыз ету және оларды Отанына оралу кезінде революциялық жұмысқа дайындау;

4-орталық саяси эмигранттар үйін және жергілікті Саяси эмигранттар ұйымдарын басқару.

КСРО ХРККҰ жұмысының негізгі бағыттары саяси тұтқындарға, Саяси эмигранттар мен олардың отбасыларына, сондай-ақ қайтыс болған революционерлердің отбасыларына материалдық (негізінен ақшалай), құқықтық, моральдық қолдау екендігі дәлелденді. КСРО ХРККҰ қызметіндегі негізгі компоненттердің бірі азаматтарды халықаралық тәрбиелеу болды. Осы мақсатта ХРККҰ мүшелерінің революция күрескерлерімен, әсіресе шетелдік түрмелердегі тұтқындармен бас хат алмасуына көп көңіл бөлінді. ХРККҰ белсенділері әртүрлі елдердің азаматтары арасындағы байланыстарды дамытуға айтарлықтай үлес қосты, көптеген мұқтаж саяси тұтқындар мен олардың шет елдердегі отбасыларына көмектесті. ХРККҰ мүшелері өнеркәсіпті индустрияландыру және ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жылдарында елде жүргізіліп жатқан барлық әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси науқандарға белсенді қатысты.

Саяси эмигрант мәртебесін алған және Кеңес Одағына кіруге және ұзақ тұруға рұқсат алған Еуропалық саяси эмигранттар жұмысқа орналасқанға дейін келесі жеңілдіктерге ие болды:

- а) тегін тұрғын үй;
- б) тегін тамақтану;
- в) олар үшін барлық қажетті киімдер тегін;
- г) айына 50 рубль ақшалай жәрдемақы;
- д) медициналық (амбулаториялық, ауруханалық және санитарлық) қызмет көрсету;
- е) жұмыс іздеуге жәрдемдесу;
- ж) Кеңес Одағында болу құқығына тиісті құжаттарды алуға жәрдемдесу, сондай-ақ олар шетелден қалдырған заттарды сол жердегі алуға жәрдемдесу;
- з) шетелде қалған отбасыларға шетел валютасын жіберудің белгіленген мөлшері мен мерзімдеріне сәйкес жәрдемдесу;
- и) олардың отбасыларының Кеңес Одағына келуіне ықпал ету;
- к) оларға ШЖК-қа тіркелу үшін анықтама беру.

Аталған көмек түрлері эмигранттарға елге келгеннен кейін және екі жыл ішінде дереу көрсетілді. Жұмысқа кіріскен кезде эмигранттар айлық жалақы мөлшерінде ақша алды, ал егер олар басқа қалаларға кетсе, онда ХРККҰ барлық жол шығындарын төледі. Қайта даярлау немесе жаңа біліктілік алу қажет болған жағдайда, ХРККҰ ОК қайта даярлау кезінде саяси эмигранттарға орташа жалақы мөлшерінде материалдық көмек көрсетті. Алайда, саяси эмиграция бөлімі берген жеңілдіктер жиі орындалмады.

Кеңес Одағына келгендердің бірінші проблемасы – «тегін», ең бастысы, тұрақты баспана алу болды. Саяси эмигранттар үйінің жағдайы туралы есептердің бірінде: «КСРО ХРККҰ ОК 1929 жылдың соңына дейін келген саяси эмигранттарды орналастыру үшін Моссоветтен жыл сайын 10-12 пәтер алып отырды» делінген.

Бірақ 1930 жылдан бастап Моссоветпен және Мосжилсоветпен барлық мәлімдемелерге, өтініштерге және жеке келіссөздерге қарамастан – КСРО ХРККҰ ОК саяси эмигранттар үшін бір шаршы метр тұрғын үй алған жоқ. Бұл жағдай саяси эмигранттардың КСРО ХРККҰ ОК-дағы жатақхана үйінің келген жолдастарымен толып кетуіне әкелді, ал қазір бұл үйде жаңадан келген жолдастар үшін қажетті кубатураның болуы сирек болатын жағдай болды [46, б. 43-46].

Қосымша үй-жайларды салуға бағытталған қаржыландырудың болмауына байланысты проблемалардан басқа, тұрғын үй кеңістігін берудегі қиындықтардың көбі саяси эмигранттардың астанадан кеткісі келмей, Мәскеуде жұмыс табуға тырысуымен байланысты болды, ал, жұмыс тапқандардың саны аз болды. Саяси эмигранттар үйінің тым толып кеткендігіне байланысты бұл мекеменің мәртебесі мен мақсаты біршама өзгертілді. Шын мәнінде, үйдің жұмыс істеуі келесідей көрінді: «егер аталған жолдастардың барлығы: жеке зейнеткерлер, көпбалалы, сондай-ақ жатақханада тұратын жалғызбасты

адамдар бірнеше жыл бойы саяси мигранттардың үйінен шығарылса (оларға тұрғын үй беру арқылы), онда саяси эмигранттар үйін, жаңадан келген жолдастар оларды рәсімдегенге дейін және жұмысқа орналасқанға дейін нағыз тыныштық пен демалысқа ие бола алатын нағыз демалыс үйіне айналдыруға болар еді. Сондай-ақ, КИАК-тің тиісті партиялық өкілдіктері КСРО ХРККҰ ОК-ға ХРККҰ АҚ ОЗК қаулыларын жүзеге асыруға көмектесуі керек (мысалы, ЛК қаулысы бойынша жолдастардың біреуі Мәскеуден жұмысқа кетуге мәжбүр болған кезде)».

«Шетелдік революционерлердің - ақ террор мен фашизмнің құрбандарының балаларына» көмек көрсету бойынша да айтарлықтай жұмыс жүргізілді. 1933 жылы маусымда Ивановта Стасова жолдас атындағы алғашқы халықаралық балалар үйі ашылды. Бұл үйде шетелдік революционерлердің 160 баласы тәрбиеленді.

Елгеотбасылы саяси эмигранттар ағынының артуымен екінші халықаралық балалар үйін салу қажеттілігі туындады. 1935 жылы Мәскеу маңында КСРО ХРККҰ ОК 130 балаға арналған екінші халықаралық балалар үйі салынды. Саяси эмигранттардың балаларын балалар үйіне таратылуы мен бағытталуы ХРККҰ-мен жүргізілді. Қажетті қағаздарды рәсімдеуден кейін балалар үйлерге кідіріссіз орналастырылды. Мәселен, К. Либкнехт атындағы неміс мектебінің директоры (Мәскеу, Кропоткин көшесі, 12-үй) 1936 жылы 16 наурызда КСРО ХРККҰ ОК төрағасының орынбасары Шевелевадан: «КСРО ХРККҰ ОК осы хатты ұсынушыға сіздің мектепте шетелдік жолдастың баласын орналастыру бойынша көмек көрсетуді сұрайды, барлық қажетті анықтамаларды сізге осы хатты ұсынушы ұсынады.» Сонымен қатар, балалар үйлеріне «шетелдік жолдастардың» жетім балалары ғана емес, көбінесе ата-аналары әртүрлі себептермен оларды өз бетінше тәрбиелеуге мүмкіндігі жоқ балаларды жіберді.

Дегенмен, КСРО ХРККҰ саяси эмигранттар бөлімі саяси эмигранттардың мұндай үлкен ағынын қабылдауға дайын емес болып шықты. Бөлімнің көптеген міндеттері, атап айтқанда, тұрғын үймен қамтамасыз ету, жұмыс іздеуге жәрдемдесу, олардың отбасыларының Кеңес Одағына келуіне жәрдемдесу, қаржының жоқтығынан, келген саяси эмигранттар үшін тұрғын үй кеңістігінің болмауынан, кейде орындалмады. Сонымен қатар, ХРККҰ мүшелері кеңес еліндегі азаматтық қоғамның дамуына айтарлықтай үлес қосты. Революция күрескерлеріне көмек көрсетудің халықаралық ұйымының қалыптасу тарихына ретроспективті шолу тарихтың көлеңкесінде көбінесе әлемнің көптеген елдеріндегі жекелеген азаматтар мен жалпы қоғамның өміріне айтарлықтай әсер еткен оқиғалар мен фактілердің жиі кездесетінін көрсетеді [76, б. 49].

1930 жылдары Мәскеу облысында ХРККҰ ОК бастамасымен: Клара Цеткин атындағы революция ардагерлерінің үйі, испан балаларына арналған 2-ші балалар үйі, саяси эмигранттарға арналған үй салынды. Мәскеуде В.М. Загорский атындағы Халықаралық саяси эмигранттар клубы жұмыс істеді. Бүкіл ел бойынша аталған нысандарды салу және абаттандыру үшін сенбіліктер ұйымдастырылды, тапқан қаражат Мәскеуге, құрылыс қорына жіберілді. Осы

мақсаттар үшін мүшелік жарналардан басқа, былайша айтқанда «Мопровские гривенники (ХРККҰ гривенниктері)» жиналды. БК(б)П және ХРККҰ ОК хатшылығы келесі тапсырманы міндеттеді - 1935 жылдың 18 наурызына дейін Кеңес Одағындағы ХРККҰ мүшелерінің санын 15 миллион адамға, ХРККҰ жас достарының санын 5 миллион адамға дейін жеткізу керек. Интердомның жұмыс істеу тақырыбына оралсақ, Кеңес елі революционерлердің жетім балалары үшін екінші отанға айналғанын атап өткен жөн. Үй жайлы, кең және тұруға ыңғайлы болды. Мұнда жайлы жарық жатын бөлмелері, сынып бөлмелері мен мектеп сабақтарына арналған кабинеттер, арнайы ағаш ұстасы және слесарь шеберханалары, кітапхана, душ кабиналары бар спорт залы, оқу залы, дыбыстық кино орнатылатын аудитория, тіл сабақтарына арналған арнайы лингвистикалық кабинет болды. Ғимаратта жақсы жабдықталған асхана болды, онда балалар тойымды және дәмді тамақтанды. 1933-1934 оқу жылында интернат үйінде 27 ұлттың балалары тұрды: жапондар, қытайлар, болгарлар, немістер, гректер, поляктар, италиялықтар, венгрлер, румындар, испандықтар, еврейлер, арабтар, индустар, африкалықтар және т.б. Бұл ұйым Кеңес Өкіметінің ұсынысы бойынша 1922 жылы құрылды [154,б. 175]. Келесі жылы ХРККҰ кеңестік бөлімі құрылды. Ұйым әлемнің барлық елдерінде таптық күрес құрбандарына моральдық, материалдық, саяси және заңгерлік көмек көрсетумен айналысты. ХРККҰ құрылғанға дейінгі кезеңде саяси эмигранттарды қамтамасыз етуге қатысты барлық істермен БОАК айналысты. Арнайы уәкілдің функцияларына: саяси эмигранттарды қабылдау, оларды тұрғын үймен, ақшалай, азық-түлік және заттай жабдықтармен қамтамасыз ету, сондай-ақ жұмысқа орналастыру кірді. 1922-1923 жылдары БОАК жыл сайын 500 мың рубльге дейін саяси эмигранттарға көмекке жұмсады. 1922 жылдың аяғында Саяси эмигранттар ағынының артуына байланысты саяси эмиграция істерімен айналысатын кеңірек ұйым құру қажеттілігі туындады. 1923 жылдың қаңтар айының басында БОАК ұсынысы бойынша КСРО аумағында саяси эмигранттарға өзара көмек көрсету Қоғамы құрылды, ол КСРО жұмысшыларын Кеңес еліне келген саяси эмигранттарға қолма-қол ақшамен, қажетті заттармен, жұмыс орындарымен көмек көрсетуге шақырды. 1923 жылдың ақпанынан шілдесіне дейін қоғам 400-ден астам Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерін баспанамен қамтамасыз етті, 165 адамды емдеуге жіберді және 500-ге жуық саяси эмигранттарға жұмыс берді. 1923 жылы желтоқсанда қоғам таратылып, оның функциялары толығымен ХРККҰ-ге өтті. Саяси эмигранттардың әлеуметтік-мәдени бейімделуінің маңызды факторы олар үшін арнайы «Саяси эмигранттар үйлерінің» құрылуы болды. 1925 жылы Мәскеуде, Ленинградта, Одессада, Минскіде және Харьковта кеңестік ХРККҰ секциясы саяси эмигранттарды қабылдау және орналастыру үшін арнайы үйлер ашты. 1926 жылдың басында-ақ КСРО аумағында тоғыз саяси эмигрант үйі жұмыс істеді, онда шетелдіктер Кеңес Одағына келгеннен кейінгі алғашқы екі айда тұрды. Эмигранттар жатақханалары шетелдіктерді орналастыру орны ғана емес, сонымен қатар өзіндік мәдени орталықтардың функцияларын орындағанын да айта кету керек.

Мәселен, Мәскеудегі Саяси эмигранттар үйінде үлкен саяси-ағарту жұмыстары жүргізілді, шетелдіктер үшін экскурсиялар жүргізілді, орыс тілін үйрену бойынша қысқа мерзімді курстар жұмыс істеді. Ленинградтағы Саяси эмигранттар үйінде 1926-1927 жылдары Еуропаның 12 елінен 253 революционер өмір сүрді. Жаппай жұмыссыздық жағдайында саяси эмигранттарды жұмысқа орналастыру маңызды мәселе болды. Осы мақсатта 1925 жылы КСРО ХРККҰ ОК саяси эмиграция бөлімі жанынан шетелдіктерді жұмысқа орналастыру және оларға медициналық көмек көрсету мәселелерімен айналысатын арнайы комиссия құрылды. Саяси эмигранттар өздерінің артықшылықты қоғамдық мәртебесіне байланысты бірінші кезекте жұмыспен қамтамасыз етілді. Тек 1924 жылдың шілдесі мен 1927 жылдың наурызы аралығында ХРККҰ ОК 5900 саяси эмигрантты жұмысқа орналастыра алды. Саяси эмигранттардың едәуір бөлігінде елеулі бейімделу қондырғыларының болуы оларға көптеген әлеуметтік мәселелерді, соның ішінде жұмыспен қамту мәселелерін өз бетінше шешуге мүмкіндік берді [46].

ХРККҰ-лықтар неміс және италиялық фашизмге қарсы бірқатар халықаралық науқандар, саяси тұтқындарды босату науқандары және басқа да іс-шаралар өткізді [155, п. 10-12]. Кеңес басшылығының 1937-1938 жылдары шарықтау шегіне жеткен шетелдіктерге деген сенімсіздік пен күдік атмосферасы фашистік Германиядан келген көптеген босқындардың Кеңес Одағына саяси эмигранттар ретінде қабылдаудан бас тартуды жиі қабылдауына әкелді. ХРККҰ ЛК осы мәртебеге үміткерлерді мұқият іріктеуді қатаң түрде күшейтті. Комиссия мүшелері үшін партиялық тарихы күмәнді немістер ерекше бақылауға алынды, олардың бейнесі жау мен тыңшының бейнесіне автоматты түрде ауысты. Елді шарпыған тыңшылық эпидемиясы эмиграциялық саясатты қалыптастыруға және жүзеге асыруға байланысты ұйымдарға да әсер етті. Саяси эмигрант мәртебесін берген ХРККҰ ЛК арқылы тек КИАК-қа белгілі және Кеңес Одағына оның немесе кеңестік органдардың өтініші бойынша кірген адамдар жіберілді. 1936 ж. ХРККҰ үшін өте көрнекі жыл болды. Иммиграциялық саясат бағытының өзгеруі, әрине, ұйымның жұмыс мазмұнының өзгеруіне әкелді. 1936 жылы 25 мамырда Г. Димитров БК(б)П ОК саяси бюросына БК(б)П хатшысы Ежов жолдасқа ХРККҰ-ны қайта ұйымдастыру бойынша мынадай ұсыныстар жолдады: «Коминтерн VII Конгресінің шешіміне сәйкес біз ХРККҰ жұмысын мынадай бағыттарда қайта ұйымдастыру қажет деп санаймыз: а) басшылық шетелде танымал антифашистік қайраткерлерден шақырған халықаралық конференциядасайлана отырып, ХРККҰ-ны ірі қоғамдық ұйымға айналдыру; б) ХРККҰ басшылығы жұмысының ауырлық орталығын капиталистік елдерге көшіру» [46].

Соған қарамастан, КСРО ХРККҰ ОК басшылығы алға қойған – 1935 жылға дейін кеңес еліндегі ХРККҰ мүшелерінің санын 15 миллион адамға дейін жеткізу, ал ХРККҰ жас достарының санын 5 миллион адамға дейін жеткізу тапсырмасы орындалмағанын есте ұстаған жөн. Қоғамды жаңа жолмен қайта құруда қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, бәрі де сырттан көрінгендей сәтті болған жоқ. Мемлекет пен қоғамның дамуында жағымсыз

процестер байқалды: негізсіз саяси қуғын-сүргін, командалық-әкімшілік жүйенің тоталитарлық жүйеге айналуы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын шектеу. Мұның бәрі Кеңес Одағының жұмысшылар мен шаруалар мемлекеті ретіндегі имиджі әлемдік қоғамдастық алдында тартымдылығын жоғалта бастады. Бірте-бірте ХРККҰ белсенділерінің көңіл-күйі өзгере бастады, қозғалысқа деген қызығушылықтың төмендеуі, социалистік революция идеясына сенбеу байқалды.

1940 жылы КСРО ХРККҰ 10 351 395 мүшесі болды. Оның ішінде қалада 7 535 451 адам, ауылда 2815894 адам, ерлер 5 989 795, әйелдер 4 361 600. КСРО ХРККҰ-ы, Кеңес Одағына келген саяси эмигранттарға материалдық көмек көрсетті, оларға тұрғын үй берді, біздің еліміздің жұмысшыларының – социализмді құрушылардың қатарына қосылуды жеңілдету үшін оларды емдеді [158, п. 9-16].

1939 жылдан бастап Коминтерн басшылығы БК(б)ПОК Саяси Бюросының және И.Сталиннің жеке мойынсұнғыш құралына айналып, Кремльдің барлық ішкі және сыртқы саяси әрекеттерін толық қолдады. Коминтерннің саяси желісі 1939 жылдың басында келесідей айтылды: соғысты арандатушы – неміс фашизмі, КИ міндеті Кеңес Одағының айналасындағы барлық бейбітшілікті сүйетін күштерді біріктіру.

Кеңестік-германдық шабуыл жасамау туралы келісімге қол қою Саяси эмигранттар үшін қайғылы жағдайға айналды. Пактінің құпия келісімі саяси эмигранттарды Германия билігіне беруге мүмкіндік берді. Арнайы кеңестің шешімімен көптеген Саяси эмигранттар «жағымсыз шетелдіктер» деп танылып, Германия билігіне берілді.

«Тазарту» саясаты, Кеңес-Германия одағы неміс шетелдік колониясының жағдайына әсер етті. ПХК-нің немістерді жаппай тұтқындауы, олар туралы және олардың отбасылары туралы ақпараттың болмауы КИАК неміс секциясының кадрлар бөлімінің толық құлдырысқа әкелді [46].

Қорытындылай келе, ХРККҰ-ның өкілеттіктерінің кеңдігі туралы 1924 жылға дейін Кеңес Одағына кіруге рұқсатты тек оның бергені және 1924 жылға дейін ХРККҰ саяси эмигранттарға көмектесу үшін 946 064 рубль жұмсағанынан көруге болады. Он жыл ішінде Кеңес Одағына 8745 саяси эмигрант келді, олардың көпшілігіне саяси баспана берілді. Оларға 5 000 100 рубль көлемінде көмек көрсетілді. Революция күрескерлеріне көмек көрсетудің халықаралық ұйымы өз ықпалын тек КСРО шегінде ғана емес, әлемнің көптеген басқа елдерінде де таратты. 1930 жылдың тамызына дейін ХРККҰ капиталистік елдердегі саяси эмигранттарға 2 800 800 рубльден астам ақшалай көмек көрсетті. ХРККҰ-ның 13 жылдық қызметінде 74 миллион рубль көлемінде ақша жиналды, оның ішінде тек 1934 жылы және 1935 жылдың тоғыз айында 38,5 миллион рубль жиналды. Кеңес Одағындағы саяси эмигранттарға 3 326 268 рубль, 1935 жылдың тоғыз айында - 2 420 000 рубль жұмсалды [159, п. 18].

Қазақстанда соғыс жылдарында 67 979 рубль көлемінде көмек көрсетілді. Шетелдік мигранттардың көпшілігі партияның мүшелігіне, соттылығына,

материалдық жағдайына және т.б. байланысты 150-400 рубль мөлшерінде біржолғы төлем алды. Олардың кейбіреулер бірнеше мірте алды. Бүгінгі күні, халық шаруашылығын қалпына келтірудің қиын кезеңдерінде көптеген көрнекті қоғам қайраткерлері мен әртүрлі елдердің қарапайым азаматтарының сотталған революционерлер мен олардың отбасыларына көмектесу жөніндегі күш жігері ұмытылып үлгерді.

3.2 Кеңес Одағындағы еуропалық мигранттардың тұрмысы және жергілікті жағдайға бейімделуі

Қазан төңкерісінен кейін әлемдік қоғамдастық алдында Кеңес Одағы прогресстің, әлеуметтік реформалардың, әлеуметтік өмірдегі перспективалы өзгерістердің символына айналды. Бұл әлеуметтік әділеттілікке құштар адамдардың назарын аударды, көптеген шетелдіктер Кеңес Одағына болып жатқан оқиғалармен танысу және пролетариат диктатурасы мемлекетінің атмосферасына ену үшін келді. Кеңес Одағына бара жатқан көптеген эмигранттар социалистік мемлекет құрудың үлкен экспериментіне қатысуға ерекше мән бере отырып, жаңа қоғам құруда күш ретінде қажет екендігіне шын жүректен сенді. Кеңес Одағына жақын уақытта дүниежүзілік революция орын алатынына үміттеніп келген шетелдіктердің басым көпшілігі Кеңес Одағына эмиграцияны уақытша шара деп санады және бірінші мүмкіндік туған кезде отанына оралуды жоспарлады. Бұл негізгі жағдай олардың мінез-құлқына және Кеңес Одағындағы өмірге деген көзқарасына әсер етті. Мұнда мәңгі қалғысы келмейтін эмигранттар кеңестік қоғамда «сіңіп кетуді» мақсат еткен жоқ. Алайда, 1930 жылдары, әлемдегі жағдай өзгеріп, жедел революцияға деген үміт үзілген сайын, КСРО уақытша иммиграция елінен шетелдіктерінің бір бөлігі үшін екінші Отанына айналды. Кеңестік Ресей салыстырмалы түрде қысқа тарихи мерзімге реципиент елге айналды.

Келесі жылы ХРККҰ кеңестік бөлімі құрылды. Ұйым әлемнің барлық елдерінде таптық күрес құрбандарына моральдық, материалдық, саяси және заңгерлік көмек көрсетумен айналысты. ХРККҰ құрылғанға дейінгі кезеңде саяси эмигранттарды қамтамасыз етуге қатысты барлық істермен БОАК айналысты. Арнайы уәкілдің функцияларына: саяси эмигранттарды қабылдау, олардытұрғын үймен, ақшалай, азық-түлік және заттай жабдықтармен қамтамасыз ету, сондай-ақ жұмысқа орналастыру кірді. 1922-1923 жылдары БОАК жыл сайын 500 мың рубльге дейін саяси эмигранттарға көмекке жұмсады. 1922 жылдың аяғында Саяси эмигранттар ағынының артуына байланысты саяси эмиграция істерімен айналысатын кеңірек ұйым құру қажеттілігі туындады. 1923 жылдың қаңтар айының басында БОАК ұсынысы бойынша КСРО аумағында саяси эмигранттарға өзара көмек көрсету Қоғамы құрылды, ол КСРО жұмысшыларын Кеңес еліне келген саяси эмигранттарға қолма-қол ақшамен, қажетті заттармен, жұмыс орындарымен көмек көрсетуге шақырды. 1923 жылдың ақпанынан шілдесіне дейін қоғам 400-ден астам Саяси эмигранттар мен олардың отбасы мүшелерін баспанамен қамтамасыз етті, 165

адамды емдеуге жіберді және 500-ге жуық саяси эмигранттарға жұмыс берді. 1923 жылы желтоқсанда қоғам таратылып, оның функциялары толығымен ХРККҰ-ге өтті. Саяси эмигранттардың әлеуметтік-мәдени бейімделуінің маңызды факторы олар үшін арнайы «Саяси эмигранттар үйлерінің» құрылуы болды. 1925 жылы Мәскеуде, Ленинградта, Одессада, Минскіде және Харьковта кеңестік ХРККҰ секциясы саяси эмигранттарды қабылдау және орналастыру үшін арнайы үйлер ашты. 1926 жылдың басында-ақ КСРО аумағында тоғыз саяси эмигрант үйі жұмыс істеді, онда шетелдіктер Кеңес Одағына келгеннен кейінгі алғашқы екі айда тұрды. Эмигранттар жатақханалары шетелдіктерді орналастыру орны ғана емес, сонымен қатар өзіндік мәдени орталықтардың функцияларын орындағанын да айта кету керек. Мәселен, Мәскеудегі Саяси эмигранттар үйінде үлкен саяси-ағарту жұмыстары жүргізілді, шетелдіктер үшін экскурсиялар жүргізілді, орыс тілін үйрену бойынша қысқа мерзімді курстар жұмыс істеді. Ленинградтағы Саяси эмигранттар үйінде 1926-1927 жылдары Еуропаның 12 елінен 253 революционер өмір сүрді [30, б. 781-787]. 1930 жылдың 1 қыркүйегінен бастап КСРО ХШЖК бұйрығына сәйкес, Кеңес Одағында жұмыс істейтін барлық шетелдік мамандар өздерінің және КСРО-да олармен бірге тұратын отбасы мүшелерінің жеке тұтынуы үшін шетелден пошта сәлемдемелерінде кедендік баждардың арнайы белгіленген мөлшерлемелері бойынша бір адамға төменде көрсетілген мөлшерде келесі заттарды алу құқығына ие болды:

- әр түрлі консервілер – айына 10 банка;
- кофе – 500 гр. айына;
- какао – 500 гр. айына;
- кондитерлік өнімдер – айына 2 кг;
- шоколад пен кәмпит – айына 1 кг;
- қант – айына 2 кг;
- май, шұжық және ветчина – айына 3 кг;
- сабын – айына 3 кг;
- темекі және темекі өнімдері – 500 гр. айына;
- іш киім – жылына 5 жиынтық;
- киім – жылына 1 жиынтық;
- трикотаж – жылына 1 жиынтық;
- шұлықтар, шұлықтар – жылына 6 жұп;
- аяқ киім – жылына 2 жұп.

1930 жылы 12 шілдеде КСРО ХШЖК Сауда халық комиссариатымен келісім бойынша шығарылған Кеңес Одағында жұмыс істейтін шетелдік мамандарға арналған Шетелдік жеке тұтыну пакеттерін жеңілдікпен өткізіп жіберу ережелеріне сәйкес, жоғарыда аталған заттарға келесі төмендетілген баж салығы салынды:

- консервілер – кг-на 1 рубль;
- кофе, какао – кг-на 5 рубль;
- кондитерлік өнімдер, шоколад және кәмпиттер – кг- 2 рубль;
- май, шұжық, ветчина, шұжық өнімдері – кг- 1 рубль;

- қант– кг-на 30 тиын;
- темекі және темекі өнімдері– кг-на 10 рубль;
- қарапайым сабын – бажсыз;
- ерлер мен әйелдердің аяқ киімдері – 10 рубль (жұп);
- балаларға арналған аяқ киім–5 рубль (жұп);
- киім, іш киім– кг - 20 рубль;
- шөлке мен шұлықтан басқа трикотаж –кг - 25 рубль;
- шөлке мен шұлықтар – кг 50 рубль.

Шетелден жеңілдікті ережелер негізінде алған заттарын, шетелдік мамандар, тек өздерінің жеке пайдалануы және олармен бірге Кеңес Одағында тұратын отбасы мүшелері пайдалана алады. Жеңілдікті негізде өткізіп алған заттарды тиісті рұқсатсыз сатқаны үшін адресат қолданыстағы заңнамаға сәйкес контрабанда үшін жауапқа тартылуы мүмкін болды.

Шетелдіктер жұмыс істеген мемлекеттік органдар, мекемелер мен өнеркәсіптік кәсіпорындар оларға берілген сәлемдеме куәліктерінің нақты есебін жүргізуі керек еді. Сәлемдемелер санының артуына да, олардың мазмұнына да қатысты белгіленген нормалардың бұзылуына жол берілмеді. Осылайша, бір маманға және тиісінше оның отбасы мүшелеріне жеңілдікті ережелер бойынша әр адамға айына 2-ден артық емес сәлемдеме алуға болады. Шетелден сәлемдемелерді жеңілдікпен алу құқығы тұрақты немесе уақытша жұмысқа шақырылған шетелдік мамандар мен шеберлерге (консультациялар үшін жеке жалдау шарттары бойынша және баяндамалар мен дәрістерді оқуға, жабдықтар мен нұсқамаларды монтаждауға шақырылған сарапшыларға) кемінде 3 ай мерзімге, сондай-ақ өнеркәсіп органдарында осы мамандарға қандай да бір жеңілдіктер беруді және шетелден сәлемдемелер алуды арнайы көздемейтін техникалық көмек шарттары бойынша жұмыс істейтін шетелдік мамандар мен шеберлерге қатысты болды [50, б. 4255-4258].

Сталиндік Ресейде артықшылықтар меншікке қарағанда тауарларға, қызметтерге қол жетімділікпен, баспана алу мүмкіндігімен және т.б. байланысты болды. 1930 жылдары тауарларға қол жеткізу иерархиясының пайда болуы мен институционализациясының негізгі факторы тапшылық, әсіресе онжылдықтың басында өте өткір тапшылықтан туындаған құрылымдар болды. Сол сыни кезеңде бөлімшенің өзіндік иерархиялық жүйесі бар карточкалар ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалардың арнайы санаттары үшін тауарларды «жабық бөлудің» әртүрлі формалары енгізілді. Мұның бәрі идеологиялық тұрғыдан жасалмады (сол кездегі идеология теңгерімді және жауынгер болды), бірақ тек практикалық себептерге байланысты: барлығы жеткіліксіз болды. Азық-түлікпен қамтамасыз етудегі артықшылықтар әртүрлі нысандарда көрсетілді: арнайы рациондар, арнайы элиталық жабық дүкендер, жұмыстағы арнайы асханалар. 1920 жылдардың екінші жартысынан бастап 118 жоғары дәрежелі партия мен үкімет шенеуніктері арнайы рациондар алды. Е.Боннердің есінде қалғандай, оның жоғары лауазымдардағы коммунистік ата — анасы (Коминтерндегі өгей әкесі, Мәскеу партия комитетіндегі анасы) баспалдақтың әр түрлі баспалдақтарында болған: «Рациондар есімде. Әкемнің

рационы-айына екі рет немесе жиі — үйге әкелінді. Ол үшін төленгенін білмеймін. Оның құрамында май, ірімшік, кәмпит, кейбір консервілер болды. Сонымен қатар, тұрақты дәнекерлеу мереке алдындағы үлкен болды. Уылдырық, түрлі бөренелер, шоколад, ірімшік пен май болды. Анамның рационына бару керек болды-жақын жерде, Петровкаға. Онда Рахмановский аллеясының бұрышындағы үйде Мәскеу партия комитеті асханасы болды және аптасына бір рет рацион берілді. Мен оған жиі баратынымын, сол жерде ақша төлейтін едім. Оның құрамында май және тағы басқалар болды, бірақ бұл әкеге қарағанда әлдеқайда жеңіл болды» [160, б. 117-120].

Өкінішке орай, шетелдік колонияны азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі өте ауыр болды. Азық-түлікпен қамтамасыз етумен ШЖК айналысты, оның жұмысы туралы ХРККҰ ОК баяндамаларында шағымдар болды. Шетелдік жұмысшылар ШЖК қызметі туралы кемшіліктерді теріс көрсете отырып айтты. Мысалы: қойма көбелектер мен ылғалдылықтан қорғалмаған үлкен бөлмеде орналасқан, одан басқа, сол наубайхана ғимаратында орналасқан түтін өтіп, тауарларды бүлдіруде. Сонымен қатар, олар, мысалы, ет бойынша толық паегын айына бір рет қана алады, дегенмен отбасы бар мамандарға бірнеше килограмм қажет, және, әрине, мұндай пәкпен мұндай ыстықта олар ештеңе істей алмайды. Азық-түліктің қажетті мөлшерінің болмауы, отбасына арналған рациондардың аз болуы, эмигранттарды ең қажетті өсімдіктерді, ең алдымен картопты өсіруге мәжбүр етті [161, п. 15].

Мысалы, Сталинградта шетелдік мамандар мен олардың отбасыларына әдеткі тұрмыстық және рухани мәдениеттің көптеген элементтері қол жетімді болмады, олар сол кезеңде кеңестік мәдениеттен айтарлықтай ерекшеленді. Жергілікті биліктің шетелдіктерге ең қолайлы тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларды қамтамасыз етуге тырысқанына қарамастан, олардың «жаңа өмір» туралы идеялары кеңестік шындыққа сәйкес келмеді.

Әрине, Кеңес Одағының басқа аймақтарындағыдай, Сталинградқа келген шетелдік мамандарға белгілі бір өмір сүру жағдайларына: тұрғын үймен қамтамасыз ету, әлеуметтік сақтандыру, медициналық көмек, азық-түлікпен қамтамасыз ету, жыл сайынғы ақылы демалыс, екі жаққа да тегін жол жүру, тапқан ақшасының бір бөлігін шетелге валютамен аударуға кепілдік берілді. Шетелдіктер жаңа үйлерде тұрды. Олар үшін ШЖК дүкені, дәрігерлік пункт болды. Шетелдік мамандар арасындағы жұмыс партиялық бақылауда болды және комсомол және кәсіподақ ұйымдарының, зауыттық партия комитеттерінің назарында болды. Алайда қабылданған шаралар жеткіліксіз болып, бұл шетелдіктердің терең наразылығына әкелді. Шетелдік мамандардың тұрақты шағымдарының себептері азық-түлікті жеткізудегі үзілістер, жалақының кешігуі, жеткізбей есептеулер, әкімшілік персоналдың дөрекі көзқарасы және т.б. болды. Шетелдік жұмысшыларға арналған пәтерлер ванна бөлмелері мен плиталарды жылыту үшін отынмен қамтамасыз етілмеді, бұл шетелдіктерді «тамыздық пен қалдықтарды» жинауға мәжбүр етті. Бөлмелер қандала мен тарақандарға толы болды, оларды жою үшін ешкім шара қолданбады.

Кеңестік стандарттар бойынша, КСРО азаматтарының тұрғын үй жағдайымен салыстырғанда, шетелдік мамандардың тұрғын үй жағдайлары өте қанағаттанарлық болды және егер олар жайлылық талаптарына сәйкес келмесе де, тұрғын үй нормалары мен ыңғайлылықтың барлық талаптарына сәйкес келді.

СТЗ германиялық, сондай-ақ басқа шетелдік жұмысшылары мен қызметкерлері (инженерлер, шеберлер) Нижний ауылында тұрды. Олар әрқайсысында үш бөлме, ас үй, жуынатын бөлме, дәретханасы бар пәтерде тұрды. Барлық пәтерлерде электр жарығы, су құбыры, кәріз және бұмен жылыту болды. Күндізгі жарық жеткілікті болды. Кейбір пәтерлерде ақаулар болды: батареялар дұрыс қызбады немесе тесіліп, ағып тұрды, едендер боялмаған болды, еденде үлкен жарықтар болып, олар жуу кезінде келесі қабаттың төбесі мен қабырғаларына су ағып, ылғалдылық пайда болды.

Отбасылық жұмысшылар бүкіл пәтерді немесе отбасы мүшелерінің санына байланысты бір-екі бөлмені иеленді. Осылайша, кейбір пәтерлерде екі отбасы немесе бір отбасы және бойдақ болды. Бір пәтерде үш-бес шетелдіктер тұрған кезде жатақхана деп аталатын пәтерлер де болды. Бір шетелдіктің орташа ауданы 11,1 м² құрады.

Пәтерлердің жиһаз-сайманына «торлы төсек, матрастар, көрпелер, үстелдер, орындықтар, буфет, гардероб, ыдыс-аяқ, су графиндері, электр шәйнектері, отбасылық пәтерлерде электр плиталары» кірді. Қайнаған сумен қамтамасыз ету үшін жапсарлас ғимаратта титан қойылып, ол таңғы оннан кешкі алтыға дейін ыстық су берді. Әр екі пәтерге бір тазалаушы әйел болды, ол сонымен қатар кірді де жуатын болды [50, б. 4255-4258]. Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, шетелдік мамандарға арналған тұрғын үй алаңының нормалары сақталды. Алайда, шетелдіктердің тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлары мәлімделгендерден өзгеше болған жағдайлар болды. Мәселен, СТЗ және «Баррикадаларда» адамдар айтарлықтай көп болды, жиһаздар мен жабдықтар толығымен берілмеді, кейбір отбасылар бір бөлмеде жеті-сегіз адамнан тұрды. БАТБ-мен жасалған келісімге сәйкес жеке жұмысшылардың отбасыларының жаппай келуіне байланысты, пәтерлердің жетіспеушілігі сезілді, ал шетелдіктер біршама тығыздалуға мәжбүр болды, нәтижесінде «бірқатар жағымсыз әңгімелер мен түсініспеушіліктер» туындады, шетелдіктер мұны шартты бұзу деп санады. Шетелдік жұмысшылардың жаңа ағынының келуі алдын-ала белгілі болғанымен, қажетті шаралар қабылданбаған.

Шетелдіктердің пәтерлерінің жағдайы бірдей болған жоқ. Отбасылық пәтерлер немесе кейбір тек әйелдер тұратын пәтерлер таза ұсталды, жатақханаларда «тазалықты тазалаушылар тек жұмыс кезінде ғана сақтады, ал қалған уақытта пәтерлер әртүрлі қоқыстармен ластанып жатты».

Шетелдіктер өздерінің Сталинградта тұру жағдайларын ыңғайсыз деп санады, сондықтан олардың арасында «кез-келген сылтаумен» қаладан кетуге ұмтылыстың жиі болуы атап өтілді.

Бірақ одан да жаманы, Сталинград трактор зауытында іш сүзегі эпидемиясы басталды және оның себебі Еділден жеткілікті тазартусыз тікелей жеткізілетін су болды. Іш сүзегімен күресу шаралары эпидемия басталғаннан кейін ғана кеш басталды. Тиісті медициналық қызметтің болмауына байланысты ауыр науқастар көбінесе пәтерлерінде ұзақ уақыт бойы күтімсіз қалды [50, б. 4255-4258].

Шетелдіктерге арналған асханаларда түскі ас «бір текті және қоректі емес» болды, арасында ескірген өнімдер де байқалып тұрды. СТЗ зауытының «Даешь Трактор» газетінің жұмысшы корреспонденттерінің байқауынша, Нижний ауылындағы шетелдіктерге арналған асханада «мінсіз болуы және басқа да қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары үшін үлгі болуы керектігіне қарамастан бұл асханадағы тәртіп шектен тыс өрескел болды. Картоп көп бола тұра, асханаға келушілер күнделікті күрішпен қоректенді. Әкімшілік картоптың берілмеуін оны тазарту үшін жұмысшылар жоқ деп түсіндіреді. Сол ақ уақытта асханада бес бірдей даяшы созалаңдап жүреді және музыканттар шақырылып, оларға көп ақша төленеді».

Оған қоса, асханалар шамадан тыс жүктелді, өткізу қабілеті екі еседен астам асып түсті (300-400 орнына 900-1000 түскі ас берілді).

Бір неміс инженері былай деп жазды: «Мен өмір бойы бізді тамақтандыруға рұқсат етілген жердегі былғаныш пен жәндіктердің (тарақандар, шыбындар) соншалықты көптігін көрген емеспін. Мен еш жерде тағамның соншалықты дәмсіз дайындалғанын және соншалықты тәбетсіз түрде ұсынылғанын көрген емеспін... таңертең таңғы асқа келгенде, мұндай тағам мүлдем жоқ, жұмысқа үнемі аш барасың. Бірақ мұнымен бітпейді. Терезеңіз сынып қалғандықтан бөлмеңіз суып, оны ауыстырып беруін сұрап көріңіз, терезені алмайтыныңызға сенімді болсаңыз болады, ал алған күнде де тек екі-үш аптадан кейін аласыз». Егер біз осының бәріне мәдени демалыстың толықтай жоқтығымен Сталинградта үстемдік ететін «үмітсіз сағынышты» қосатын болсақ, онда шетелдіктердің неге наразы болғаны және осы қаладан кету үшін неге шарттың аяқталуын күткені белгілі болады. Қалалық комитет пен БК(б)П ОК-нің шетелдік мамандарды жеткізуге қатысты бірнеше қаулыларына қарамастан, ҚБСҰ шетелдіктерді үздіксіз қамтамасыз ету үшін ешқандай шара қолданған жоқ. [50, б. 4255-4258].

Азық-түлік тапшылығы мен таралу проблемаларына байланысты 1930 жылдардың бірінші жартысындағы адамдардың көпшілігі асханаларда жұмыста тамақтанды. Тамақтану жүйесіндегі дифференциация қандай да бір түрде барлық жерде болды, ал ірі мекемелерде иерархия (оның белгілері тағамның саны мен сапасы, сондай-ақ асхананың өзі) өте күрделі болды. Кейбір зауыттарда қатардағы жұмысшылар мен қызметкерлерге арналған асханаға бас әкімшілікке арналған тағы бір асхана, екіншісі орта буынға, үшіншісі барабаншыларға арналған. Басқа жерлерде барабаншылар басқа жұмысшылармен бірге тамақтанды, бірақ қосымша карталар алды, сондықтан екі немесе үш есе үлес алуға құқылы болды. Мұндай тәжірибеге тап болған шетелдіктер жиі өздерін ыңғайсыз сезініп, тіпті ашуланды. 1930 жылдардың

басындағы асхана иерархиясын сипаттай отырып, фин коммунисті Арво Туоминен: «Мүмкін, Шығыс елдерінен басқа еш жерде қоғамның сыныптарға бөлінуі Ресейдегідей ашық түрде көрсетілуі мүмкін емес еді», — деді. Коминтернде жұмыс істеген Туоминен көмекшілерімен бірге Коминтерн асханасында тамақтануға шешім қабылдағанда, «Бұл бәріне әдепсіз болып көрінді. Қорланған көзқарастар: сіз бұл жерде емессіз, қастаныздың мүшелеріне барыңыз!» [160, б. 117-120].

Мысалы, СТЗ және «Баррикада» зауыттарында сары май шамамен екі аптадан бері, ірімшік шамамен үш аптадан бері болмады, ал сүт пен жұмыртқа үлкен үзілістермен келді. ҚБСҰ-ның «Союзмясо» шотын төлемеуіне байланысты ет жеткізуде де үзілістер болды. Көкөністер өте сирек келді. Өнеркәсіптік тауарларды жеткізуде де осындай проблемалар байқалды. «ҚБСҰ көптеген балалар пальтосын жібергізді – олар сапасыз, оны сату мүмкін емес, – деп хабарлады Сталинградтың БМСБ оперсекторы, - сонымен қатар қажетті былғары аяқ киім, етік, қалпақ, қарапайым және хром етік, ерлер мен әйелдердің пальтолары жіберілмеген».

Азық-түлік пен қажетті тауарларды жеткізудегі үзілістер шетелдіктердің алыпсатарлықпен айналысуына алып келді, олар мануфактураны дүкендерден қатты бағамен сатып алып, жеке нарықта өнімдерге айырбастады.

Сол жылдары шетелдіктер үшін белгіленген нормалар өте жоғары болды, ал нормаланған тізімде жоқ өнімдер оларға шексіз сатылды. Шетелдік мамандар тауарларды карточкалық жабдықтау арқылы төмен бағада сатып алып жүргенін айта кету керек.

Үйреншікті емес тұрмыстық және климаттық жағдайларға тап болған кейбір шетелдіктер үмітсіздіктен жағдайды әсірелетіп, қиындықтарды асыра сілтеп, «оларды біреулердің аяуы үшін немесе жай ғана әдеби тұрғыда өз болмысын таныту үшін тіпті КСРО туралы ертегілер ойлап шығарды. Бұл шетелдік мамандардың наразылығын тудырған нашар тұрғын үй жағдайлары болғанын жоққа шығармайды. Ал 1934 ж. шетелдіктерге арналған арнайы жабдықтау алынып тасталғаннан кейін және шарттар жалпы негізде және валютасыз негізде жасалған кезде, олардың материалдық жағдайы кеңес азаматтарынан айтарлықтай ерекшеленбеді. Көп жағдайда кеңес тарапы шетелдік мамандарға батыс стандарттарымен салыстыруға болатын өмір сүру жағдайларын ұсына алмады. Сонымен қатар, «кеңестік жұмысшылар алатын күніне бір бөлке нан, аздап қант пен маймен салыстырғанда шетелдіктердің қамтамасыз етілуі едәуір жақсы болды».

БМСБ арнайы жазбаларынан, БК(б)П қалалық комитетінің есеп жазбаларынан және басқа құжаттардан көрініп тұрғандай, шетелдіктердің тұрғын үй-тұрмыстық қиындықтары туралы мәселе әрқашан күн тәртібінде болды, дегенмен олар кеңес жұмысшыларына қарағанда әлдеқайда жақсы жағдайда болды. Сол кезеңде КСРО тұрғындарының өмір сүру деңгейі өте төмен болғандықтан, шетелдік мамандардың тұрмыстық жағдайлары кеңес азаматтарының ашуы мен наразылығын тудырды.

1932 жылы Сталинградтағы мамыр айындағы мерекелерде барлық өнеркәсіптік кәсіпорындар «зиянды көңіл-күй, негізінен тұтынушылық» жағдайлардың көптігін атап өтті. Мысалы, «Баррикада» зауытының 2-ші механикалық цехының токары Ушаков әріптестерімен сөйлескенде: «немістерге мерекеге дейін ет пен ақ нан берілді, ал бізге, орыс жұмысшыларына, тіпті тиісті рацион да берілмейді. Билік, орыс жұмысшысының аштыққа ұшырағанын мойындағысы келмейді». Халықаралық хат-хабарларды шолуда діни қызметкердің хатынан келесі жолдар келтірілген: «орыстардың бар ойы бір нәрсеге байланған – тамақ табу, бүгін не жейміз деген бір ойменжатып, сол оймен тұрады – америкалық дүкенде ветчина, ірімшік, шұжық, бекіре, уылдырық, жақсы кәмпиттер бар. Орыс жерінің иесі – жұмысшы, дүкенге тек алыстан қарай алады, ал оның ішіне кіруден қорқады» [50, б. 4255-4258].

Магнитостройға келгенде шетелдіктерді ауыр климаттық жағдайлар мен дамымаған инфрақұрылым күтіп алды. Магнитогорск аймағында орналасқан температураның үлкен маусымдық өзгеруімен күрт континентальды климаттың ерекшеліктеріне кейігендер көп болды. Бір қызығы, мұндай жағдайда өмір сүрудің мүмкін еместігі туралы шағымдар жұмысшылардың өз жағдайына (мысал ретінде шебер доменші М. Трбовичпен болған оқиғаны келтіруге болады, ол «домендік цехта 7 ай жұмыс істегеннен кейін травматизммен науқастанып қалған»), сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мұндай жағдайда бола алмайтындығына байланысты келіп түскен. Сербтің І. Вуяклияның әйеліне берілген анықтамада оның денсаулығы туралы айтылады: «тұрғылықты жерін неғұрлым жұмсақ климатқа ауыстыру қажет». Магнитострой объектілеріндегі жұмыс жағдайлары мен еңбекті ұйымдастыруғадатеріс баға берілді. Серб Дж. Вуяклия мартен цехында үш жыл жұмыс істегеннен кейін, 1936 жылы мамырда «жұмыста тиісті жағдайлардың болмауына байланысты» жұмыстан шықты. Кран машинисі болып жұмыс істей жүріп, ол комбинат бастығы А.П. Завенягиннің атына цехтың жұмысы туралы ескертулер, онда техниканы орынсыз пайдаланудан бөлек: «терезелер қыста ғимаратты суықтан қорғап, жазда ғимаратты желдетуі керек. Біз жақта бұл туралы ойланбайды, ал, бұл жұмысшының денсаулығы үшін маңызды және еңбекке қабілеттілік пен өнімділікті арттыра алады» деп ерекше белгілеп жазды. Өз өтінішінің соңында жұмысшы «...басқа да жағымсыз тұстары бар...» деп атап өтті. Чех В.Мудров пен венгр А. Кун саботаж бен жұмысқа деген дұрыс емес көзқарасты байқады. А. Кун, құрылыс нормаларын бұзушылықпен салынған жылыжайды сипаттай отырып: «олар (яғни, қалалық кеңестің әкімшілігі) Кун орыс тілін білмегендіктен оған кінәні арта салуға болады деп санайды» деген ойын айтып жүрді. Әкімшілік тұлғалардың мұндай мінез-құлқы Магнитостройдағы жұмысқа қатысты пікірге теріс әсер етті. Кейіннен өзінің еңбек қызметін автобазада жүзеге асыра отырып, А. Кун құралды түсіру кезінде жұмысшылардың диверсиясына назар аударады. Тау-кен онбасы В. Мудров маскүнемдікке, төбелеске және карьерде жұмыстың тоқтап қалуына куә болды, бұл оның қатты наразылығын тудырып, ол ШЕБ-тен карьер жұмысшыларының

осындай сәйкес келмейтін мінез-құлқымен күресуді сұрады. Шетелдік жұмысшылар мен мамандардың тұрғылықты жерлерінің (көпшілігі үшін барактар) жай-күйі туралы істерде өте қатал пікірлер кездеседі. 11 учаскеде бір жылдан астам уақыт бойы ас үйден пайдаланылған су көшеге ағып жатты – «иіс 30 метр радиуста сезіледі». Тағы бір мәселе – қоныстанудың едәуір ықшамдығы. Тойтарып шегелеуші словак Г. Бубер 1932 жылы наурызда Магнитострой меңгерушісінің назарына: «мен тұратын бөлме тек екі адамға жарамды, бірақ біраз уақыттан бері бір бөлмеде жеті адам тұрды, содан кейін бір ай ішінде бес адам тұрды, енді тағы төртеуміз» деп жеткізді. Құрылыстың алғашқы жылдарында Магнитогорск қаласында азық-түлік тапшылығы сезілді, сондықтан бұл жағдайдан шығу үшін жұмысшылардың өздері немесе жабдықтау бөлімінің басшылығы қосалқы шаруашылық ұстады. Осыған байланысты, мысалы, «11 учаскедегі 17-ші барак бөлмелерінің астында бір жылдан астам уақыт бойы барактың төменгі жақтарында ешкі, шошқа және тауыққа арналған қора ұсталып келеді». Барак өмірінің қырсықтарының тағы бірі егеуқұйрықтар болды. 11 учаскедегі 17-ші барактан келген шетелдіктердің шағымдарында мынаны оқимыз: «кешке осы кеміргіштерді аулаумен айналысатын барак тұрғыны болып табылатын бір жолдас – барак асханасынан 20 бас егеуқұйрық байқаған». Осы ас үйде жұмыс істейтін аспаз: «егеуқұйрықтар түн сайын азық-түлікті кеміретіндігін» жазды. Барактағы гигиена орындарының санитарлық жағдайы да мәз емес болды – «дәретханалар әрдайым бітеліп тұрады, ал лас су еденге төгіліп, барактың астына ағып кетеді», «көгеру көлемі үлкейіп барады». Осыған ұқсас жағдайларда Әлеуметтік қалашықтың № 10 корпусының тұрғындары да болды, олардың сипаттамасын словак М.Баранның жазуында кездестіреміз: «мен бұрын-соңды мұндай былғаныш кіреберісті (подъезд) көрген емеспін». Кіреберіске кірген бойда 1-қабаттағы дәретханадан жиіркенішті иіс мұрнында алады». Словак әрі қарай: «індет жұқтырудан қорыққанымнан мен бұл жерде өмір сүргім келмейді», - деп қосады. Жұмысшылар мен мамандар асханаларда тамақтанды. Алайда шетелдіктер қоныстанған барактар, олар жұмыс істеген құрылыс нысандары және асханалар көбінесе бір-бірінен едәуір қашықтықта орналасқан. Бұл жағдайды таңғы астың жиі уақытында дайын болмауы, асхананың үнемі лық толы болуы, зал меңгерушісі жиі сол жерде болмауы қиындатты. А.Кунның сөзімен айтқанда «шетелдік жұмысшылардың таңғы астан кейін кешігуіне алып келеді және ешкімге жағымсыз реакциялар тудырады». Жабдықтау жүйесімен қатар денсаулық сақтау жүйесі де «жұмыста елеулі сәтсіздікті» бастан кешірді: «орталық аурухананың тәртібі өте жұпыны» – бір шетелдік жұмысшыға «апаттан кейін, оған медициналық көмек көрсетілгенше 2 күн күтуге тура келді», ал аурухананың жатын бөлмесінде «биттердің» болуы байқалды. Қала құрылысшыларының өмірінің барлық салалары құрылыстың кем дегенде алғашқы бес жылында өте нашар жабдықталғандықтан болуы керек, Магнитострой басшылығы шетелдік жұмысшыларға партиялық тазартуға қатысуға мүмкіндік берді. Венгр А. Кун, немістер И. Карась және О. Колла 1933 жылы қыркүйекте ШЖК-та болған партиялық тазартудың куәсі болды,

олардың жалпы пікірін О. Колла білдірді, партиялық тазартуды «қажетті және дұрыс әрекет» деп атады. Ал А. Кун өз кезегінде ШЖК «Магнитогорскідегі Социалистік майданның маңызды бөлігі бола тұрып, маскүнемдер мен ыдыраған элементтермен толып кеткендігін» байқады. Ұсынылған материал келесі болжамға негіз береді—мұндай іс-шараларға қатысу, шетелдіктердің алдында нақты кінәлілерді көрсете отырып, орын алған оқиғаларды ақтауы тиіс еді. Осылайша, шетелдік жұмысшылар мен мамандардың аңғаруында 1920-1930 жылдардың аяғындағы Магнитострой жабдықталмаған, лас, үйлері тар және көшелерінде ауыр иіс бар, әкімшілік органдары өте нашар жұмыс істейтін және өндірістік қызмет немқұрайлылықтан жиі зардап шегетін қала ретінде пайда болады. Алайда, бұл жағдайлар қаланың жаңадан құрылып жатқандығымен және халықтың құрамы барлық жағынан әр түрлі болғандығымен оңай ақталды [162, б. 183-185].

Шетелдіктерді шақыра отырып, Кеңес басшылығы өндірістік мақсаттардан бөлек саяси мақсаттарды да көздеді. 1930 жылдары Кеңес Одағы қол жеткізген жетістіктер социализмнің артықшылығы мен әлемдік социалистік революцияны жүзеге асыру қажеттілігінің дәлелі болуы керек еді. Кеңес азаматтарымен салыстырғанда шетелдік мамандарға коммунистік идеалдарды насихаттау мақсатында ең жақсы еңбек және тұрмыс жағдайлары жасалды, «әлем алдында» балшыққа батқысы келмеді», өйткені шетелдіктер үйге оралып, КСРО туралы ақпарат таратуы керек еді» [50, б. 4255-4258]. Мәселен, шетелдік жұмысшылар үшін арнайы жабдықтау нормалары белгіленді, олар «сол аштық заманда өте жоғары болды». 1932 жылы КСРО Сыртқы сауда Халық Комиссариатының сауда синдикатына берілген Мемлекеттік бөлшек сауда бірлестігінің арнайы кеңсесі оларды елдің ең жақсы өнімдері мен тауарларымен қамтамасыз етті. Алайда Кеңес одағы басшылығының қабылдаған шаралары жеткіліксіз болып шықты, бұл шетелдіктердің қатты наразылығына, олардың кеңестік жүйеден көңілі қалуына, келісімшарттардың бұзылуына және олардың көпшілігінің отанына оралуына әкелді. Шетелдік мамандар «мәдени шоктан» құтыла алмады, оның басты рөлін олардың Кеңес Одағындағы өмір туралы күтулері мен түсініктері мен осы өмірдің шындықтары арасындағы айырмашылық болды.

Кеңес Одағына кетер алдында шетелдіктер кеңес қоғамы мен кеңестік шындық туралы өте аз білетіндігін айта кету керек. 1920-1930 жылдары негізгі ақпарат көзі газет-журналдық мерзімді басылымдар болды. Олардың идеялары көбінесе кеңестік қоғамның ішкі және сыртқы саяси өміріндегі өздері баспасөз басылымдарынан жинай алғаноқиғалар туралы ақпаратпен шектелді [50, б. 4255-4258].

Шетелдіктер тарапынан келісімдердің бұзылуының және мерзімінен бұрын тоқтатылуының тағы бір себебі Кеңес тарапының Шарт талаптарын орындамауы болды. Бұл жағдайда Украина КСР тау-кен өнеркәсібінде жұмыс істеген неміс жұмысшыларының мысалы болып табылады. Азық-түлік пен өнеркәсіптік жабдықтауға және жұмыс жағдайына наразылық нәтижесінде Германияға неміс жұмысшыларының едәуір бөлігі оралды, олардың 62-сі

Германия коммунистік партиясының мүшелері болды. Неміс жұмысшыларының айтуынша, жалдау кезінде оларға 150-300 рубль мөлшерінде жалақы уәде етілген., екі және үш бөлмелі жиһаздалған пәтерлер бөлек ас үймен және ыдыс-аяқпен және т.б. алайда, Кеңес Одағына келгеннен кейін оларға аталған шарттар берілмеді, осыған байланысты неміс жұмысшылары өз талаптарын білдірді: «Германиядағы орыс жалдаушылары бізді алдады... 6 сағаттың орнына біз 8 сағат жұмыс істейміз, бес күннің орнына – 6 күн, азық-түлік жоқ, ал, олар бізге барлық өнім молынан бар деп айтты. Біз Германияға оралып, мұнда не болып жатқанын айтсақ енді сеніп те қалар». ГКП мүшесі жұмысшы-слесарь Герцих: «Мен бұрыннан коммунистпін, солай бола тұра мен де теңселе бастадым, мұндай аштықта маған жұмыс істеу қиын. Германияда бізді алдады, Германиядағы коммунистік баспа Кеңестік Ресейдегі жетістіктер туралы ауыз толтыра хабарлайды, бірақ мұның бәрі шындыққа жанаспайтыны анық» [163].

Кеңес Одағынан көптеген шетелдік жұмысшылардың кетуіне олардың КСРО-да тап болған материалдық және тұрмыстық мәселелер ғана емес, сонымен қатар шетелдегі өзгерген саяси жағдайлар, ең алдымен фашизмнің билікке келуі, соның салдарынан химия және металл өңдеу өнеркәсібімен байланысты әскери өнеркәсіптің жандануы ықпал етті. Олардың көпшілігі сол жерде жұмысқа орналасуға үміттеніп, отанына оралды [21, б. 1-29].

Саяси эмигранттардың кеңестік әлеуметтік-мәдени ортамен әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесу формалары әр түрлі болды және көптеген факторларға байланысты болды: адаптанттың мәдени даму деңгейі, оның психологиясы, білімі, кәсібі, тілдік дайындығы, сондай-ақ ол өзара әрекеттескен ортаның нақты тарихи жағдайлары. Саяси эмигранттардың арасында көптеген ақылымен еңбектенетіндер болды. Зияткерлік қабілеттер, тілдерді білу олардың кеңес қоғамының мәдени ортасымен байланысын едәуір жеңілдетті. Мәскеуде тұратын саяси эмигранттардың әлеуметтік-мәдени бейімделуінде клубтар үлкен рөл атқарды. 1920 жылдары Мәскеуде неміс, ағылшын-американдық, карел-фин, итальян, венгр, латыш клубтары жұмыс істеді. Саны жағынан ең үлкені және ең ықпалдысы неміс коммунистік клубы болды. Кеңес Одағына отбасысыз келген және бос уақыты жеткілікті немістердің көпшілігі үшін неміс клубы әлеуметтік-мәдени және саяси қарым-қатынастың және кеңестік өмірге біртіндеп бейімделудің тартымды орнына айналды. Кейбіреулер, ең алдымен, оның әлеуметтік-коммуникативті функциясына, атап айтқанда, сол тарихи-мәдени дәстүр мен менталитеттің адамдарымен ана тілінде сөйлесуге, Отандағы жаңалықтар туралы жедел ақпарат алуға және т.б. қызығушылық мәдени-ағартушылық аспектілерде болды (қызығушылық үйірмелеріне қатысу және т.б.) үшіншілері үшін пікірлес адамдар арасында болу маңызды болды (клуб мүшелерінің көпшілігі неміс коммунистері болды), төртіншісі үшін клуб шет елде өзінің қабілетін іске асырудың жалғыз мүмкіндігі болды [76, б. 80-81].

Айта кету керек, көптеген саяси эмигранттар Кеңес Одағындаболуды уақытша және ішінара мәжбүрлі шара деп санады. Отанына кедергісіз оралуға мүмкіндік беретін жедел әлемдік революцияға үміттеніп, эмигранттар кеңес

қоғамындағы әлеуметтік-мәдени бейімделудің терең дәрежесіне жетуге тырыспады. Кеңес Одағында мәңгі қалуға ниеті жоқ, олар орыс тілін терең меңгеруді қажет етпейтін Үстірт бейімделуге толық қанағаттанды. Сондықтан клубтардың барлық жұмыстары шет тілдерінде жүргізілді. 1920 жылдардың екінші жартысында неміс клубы мүшелерінің үштен екісінен астамы орыс тілінде оқи алмады. Шамасы, бұл кезеңде оларда жеткілікті ынталандыру болған жоқ.

Мәскеудегі неміс коммунистік клубының жұмысын БК(б)П МКүгіт-насихат бөлімінің Ұлттық азшылықтар бөлімі басқарды. Оның функцияларына Мәскеудің ұлттық жерлестері арасында мәдени-саяси жұмысты ұйымдастыру кірді. Осындай басшылықпен клубтың қызметі біртіндеп идеологиялық бағытқа ие болды. Оның жұмысының маңызды бағыттарының бірі неміс жұмысшыларын Мәскеу өнеркәсіптік кәсіпорындарына саяси тәрбиелеу, сондай-ақ жергілікті жерлерде коммунистік ұяшықтардың жұмысын ұйымдастыру болды. 1927 жылдың желтоқсанында клуб 230 мүшені біріктірді, олардың тек 19-ы партиясыз болды. Клуб жанындағы пионер ұйымына 35 пионер кірді. Мүшелердің әлеуметтік-кәсіби құрамына келетін болсақ, 40% - дан астамы қызметкерлер, 30% - ы жұмысшылар, 10% - ға жуығы студенттер, қалғандары үй шаруасындағы әйелдер, еркін кәсіп өкілдері және зейнеткерлер болды. Клуб мүшелерінің үштен бірі әлеуметтік белсенділік танытқан әйелдер болды. Клуб мүшелері Мәскеудің 60 кәсіпорнын, мекемелері мен ұйымдарын ұсынды. Клубтың сипаты мен ауқымын ескере отырып, оны 1920 жылдардың ортасында Саяси эмигранттар мен Коминтерн қызметкерлеріне тиесілі Мәскеу эмигранттарының, негізінен коммунистердің мәдени-саяси орталығы ретінде сипаттауға болады. Клубтың саяси-ағартушылық, мәдени және тәрбиелік қызметінің негізгі бағыттарын оның жанындағы үйірмелердің, комиссиялар мен бұрыштардың атаулары бойынша бағалауға болады. 1927-1928 жж клуб жанынан келесі үйірмелер жұмыс істеді: саяси, тарихи материализм, марксизм-ленинизм, саяси экономика, ағымдағы саясат, орыс тілі, шахмат, музыкалық, хор және радио үйірме. Осы кезеңде клубта тоғыз комиссия жұмыс істеді: ұйымдастыру, мәдени, кітапхана, пионер, театр, дене шынықтыру, экскурсия, ұйаралық, шефтік, сондай-ақ қабырға газетінің редакциялық алқасы. Үш бұрыш болды – Ленин, пионер және ХРККҰ. Клуб мезгіл-мезгіл қабырға газеттерін шығарды, клуб мүшелерінің балалары үшін пионер қабырға газеті шығарылды. 1930 жылдардың ортасына қарай 600-ге дейін өскен Мәскеу неміс коммунистік клубы 1930 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін кезінде жабылды. Соңғы жылдары клуб эмигранттарды үнемі қадағалап отыратын арнаға айналды-олардың мінез-құлқы, әңгімелері, Кеңес Одағына деген көзқарасы. Клуб басшылығына клуб мүшелері туралы айыптау материалдарын жинау міндеті жүктелді. Мұндай материалдар Коминтерн арқылы ПХК-ге жеткізілді және көбінесе кейінгі тұтқындауларға негіз болды. Жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуді жеңілдету үшін көптеген Саяси эмигранттар жерлестікке ұқсас нәрсе құрды. Мысалы, 1923-1925 жылдары венгрлер, чехтер, болгарлар өздерінің еңбек ауылшаруашылық және өндірістік ұжымдарын құрды, олар

ұлттық құрамы бойынша біртектес және саяси эмигранттардан тұрады. Этникалық қауымдастықтың болуы әлеуметтік-мәдени бейімделудің маңызды факторы болып табылады, бірақ кейбір жағдайларда бейімделуге кедергі бола алады. РФА академигі Ю.А. Поляков бұл туралы былай деп жазды: «тәуелділік өте айқын көрініп тұр – мұндай қауымдастық неғұрлым көп, ұйымдасқан, қабілетті болса, жерлестеріне олардың бейімделуіне соғұрлым көп көмек көрсете алады. Алайда, көптеген жерлестердің теріс салдары болуы мүмкін. Мысалы, Кеңес Одағында екі негізгі шетелдіктер категориясы болды – 1933 жылы Гитлер билікке келгеннен кейін пайда болған неміс және 1936-1939 жылдардағы Испаниядағы азаматтық соғыстан кейін пайда болған испан. Қауымдастық мүшелерінің едәуір бөлігі, әрдайым өздерінің компатриоттарының арасында бола отырып, Ресейде болған 10-15 жыл ішінде орыс тілінде сөйлеуді үйренбеді». Көбінесе тілдік кедергіні қарым-қатынастары тар эмигранттардың әйелдері жеңе алмады [30, б. 786-787].

ХРККҰ ОК Саяси эмигранттар арасындағы жұмыс туралы ХРККҰ ОК баяндамасында: «КСРО ХРККҰ ОК өзінің маңызды міндеті ретінде Саяси эмигранттар арасындағы жұмысты ұйымдастыруды әр саяси эмигранттың қоғамдық-саяси өмірге және социалистік құрылысқа белсенді қатысуын қамтамасыз етуді қойды... Саяси эмигранттардың көп бөлігі өзінің негізгі жұмысынан басқа кеңестік, кәсіподақ, кооператив, экономикалық және ХРККҰ ұйымдарында белсенді жұмыс істейді.» [164, п. 30].

ГКП-нің ірі ұяшықтары Саяси эмигранттар үйінде, КИАК-те, Жазушылар одағында, ХРККҰ ОК-іде құрылды. Ең көп ГКП ұйымдары аймақтарда, атап айтқанда Ленинград, Сталинград, Ленинск, Иркутск, Магнитогорск, Одесса, Ростов-на-Дону да болды [165, п. 19-29]. Сонымен қатар, шетелдік колонияларды ХРККҰ-дан жіберілген инструкторлар мен аудармашылар басқарды. Көбінесе олар колониядағы атмосфераның қаншалықты қолайлы болатынына, эмигранттардың қаншалықты жақсы жұмыс істейтініне байланысты болды. Нұсқаушылардың белгілі бір аумақта жұмысының үйлесімділігі болған жоқ, «параллелизм» деп аталатын принцип сақталмады, яғни жұмысты үйлестіру, жалпы принциптерді әзірлеу мүлдем болмады.

Мәдени өмірдің орталығы көбінесе ірі шетелдік Колониялардағы неміс коммунистік клубтары болды. Сол кездегі ең ірі және белсенді клубтардың бірі Мәскеудегі клуб болды.

1920 жылдардың ортасында келген неміс эмигранттарының Кеңес Одағына жаңа өмір жағдайларына әлеуметтік бейімделуі бастапқыда негізінен неміс клубы арқылы өтті. Бұл, әсіресе, орыс тектес емес және кеңес азаматтары арасында туыстары жоқ эмигранттар үшін өте типтік және тән жол; екіншіден, өз үйінде белсенді коммунистік қызметпен байланысты болған.

Мәскеудегі неміс клубы саны жағынан ең үлкен және ең көрнекті клубтардың бірі болды. Дәл сол жерде эмигранттар әлі күнге дейін орыс тілін білмей (және олардың көпшілігі Кеңес Одағында болуды уақытша деп санап, оның әскеріне ұмтылмаған), отандастарымен сөйлесіп, жаңадан келгендерден Отанынан жаңа ақпарат ала алады, үйдегі және Кеңес Одағындағы соңғы

оқиғаларды талқылай алады және көптеген адамдар өздерінің әдеттерін жүзеге асыра алады қоғамдық - саяси қызметке. Бос уақыттың болуы және бос уақытты ұйымдастыру қажеттілігі маңызды рөл атқарды. Кеңес Одағына отбасысыз келген, сондықтан бос уақыты көп немістердің көпшілігі үшін неміс клубы әлеуметтік-мәдени және саяси қарым-қатынас пен кеңестік өмірге біртіндеп бейімделудің тартымды орнына айналды.

Неміс клубы Мәскеуде 1923 жылы наурызда мүшелік принципі бойынша құрылды. Оның құрамына негізінен неміс коммунист-иммигранттары – саяси эмигранттар, Коминтерн, Межрабпом, оқыту және басқа мекемелердің қызметкерлері, Мәскеу кәсіпорындарының қызметкерлері кірді. Болашақта Мәскеудің партиясыз неміс халқына, иммигранттарға да, мүмкін болса, орыс немістеріне де әсер ету керек еді. 1924 жылдың тамызына қарай клубта 56 мүше болды және жаңаларының белсенді ағыны болды. Атап айтқанда, бұл отырыста 21 адам қабылданды, оның ішінде Мәскеуге келген Эмиль Дайбель мен Юлий Хоффман қабылданды. Клуб мүшелері болғысы келетіндер екі есе көп болды. Барлық кандидатуралар алдын-ала мұқият қаралды, бірақ барлығы клубқа қабылданбады. Осы уақыт ішінде клубтың басқармасы 8 адамнан тұрды және оның нақты басшыларының бірі 1924 жылы партияның МК үгіт-насихат бөлімінің неміс бөлімін басқарған әйгілі неміс коммунисті Эрих Воленберг болды.

Оның қызметі уақыт өте келе үлкен идеологиялық бағытқа ие болды және негізінен 2 бөлікке бөлінді: 1. клуб мүшелерімен және олардың отбасыларымен жұмыс; 2. оның сыртында Мәскеудегі неміс халқы арасында саяси үгіт-насихат [50, б. 4255-4258].

Клуб қызметінің маңызды бағыттарының бірі Мәскеудегі өнеркәсіптік кәсіпорындардың неміс жұмысшыларын тарту және саяси тәрбиелеу, сондай-ақ жергілікті жерлерде коммунистік ұяшықтар жұмысын ұйымдастыру болды. Сонымен, клуб басшылығының отырыстарында «Юнкере» концессиялық фабрикасының неміс жұмысшыларының арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет көптеген социал-демократтар, тіпті фашистер бар екендігі бірнеше рет атап өтілді.

Неміс клубының басқарма отырыстары апта сайын өтті, бірақ хаттамаға алынбады. Қызметтің сипаты мен көлеміне сүйене отырып, клубты мәскеулік эмигрант немістердің, негізінен коммунистердің мәдени-саяси орталығы ретінде сипаттауға болады, онда басты рөлді Саяси эмигранттар мен Коминтерн штаттық қызметкерлері ойнады. Оның саяси-ағартушылық, мәдени және тәрбиелік қызметінің бағыттары оның жанында жұмыс істейтін үйірмелердің, комиссиялар мен бұрыштардың атауларымен айқын көрінеді. Сонымен, клубтың жанында мынадай үйірмелер болды – саяси, тарихи материализм, марксизм-ленинизм, Саяси экономика, ағымдағы саясат, орыс тілі, шахмат, музыкалық, хор және радио үйірме. Клубта ұйымдастыру, мәдени, кітапхана, Пионер, театр, дене шынықтыру, экскурсия, үй, бас комиссиясы және қабырға газетінің редакциялық алқасы жұмыс істеді. Үш бұрыш құрылды - Ленин, пионер және РКХҰ. Клуб мезгіл-мезгіл өзінің қабырға газетін, сондай-

ақ Пионер қабырға газетін шығарды. Клубтың құжаттарына сүйенсек, оның мүшелері Мәскеу губерниясындағы ЖШҚӘ дивизияларының біріне және неміс колониясына қамқорлық жасады.

1930 жылдардың ортасына қарай неміс коммунистік клубының мүшелері 1920 жылдардың аяғымен салыстырғанда 600-ге дейін өсті. Алайда, бұл клуб эмигранттардың мінез - құлқын, әңгімелерін, Кеңес Одағына деген көзқарасын үнемі қадағалайтын арнаға айналды. Коминтерн неміс бөлімінің басшылығы Кремльдің нұсқауларына сәйкес клуб пен оның мүшелерінің қызметін толық бақылауға ұмтылды, ал оның тікелей кураторы Герберт (Курт фанк) болды. Клуб басшылығына клуб мүшелеріне компаға келу міндеті жүктелді. Мұндай материалдар Коминтерн арқылы ПХК-ге жеткізілді және көбінесе тұтқындауға негіз болды.

Коммунистік белсенділермен бірге келгендердің арасында саясаттан тыс қалғандар және негізінен жалақы мөлшеріне қызығушылық танытқандар аз болған жоқ. Бұл шетелдіктермен үгіт-насихат жұмыстары ерекше күш-жігермен тәсілдерді қажет ететіні түсінікті, ал қазіргі коммунистік клубтардың жұмысына қосылуға шақыру оларды тек итермелеуі мүмкін. Мұндай жағдайда ұлттық коммунистік клубтармен бірге Мәскеуде шетелдік жұмысшылардың арнайы клубын құру туралы шешім қабылданды, оның мақсаты шетелдіктердің бос уақытын ұйымдастыру және жаңадан келгендерді тарту туралы қамқорлық болды. Клуб біртұтас, бір басшылықпен, үй-жайымен, кассасымен, мүшелік билеттерімен, шетелдік жұмысшылар клубы іс жүзінде 1935 жылға қарай 4 секция қауымдастығы ретінде өмір сүрді: неміс, австриялық, ағылшын-американдық және чехословакиялық. Клубтың өзегі ең көп және белсенді неміс бөлімі болды. Неміс секциясына неміс тілінде сөйлейтін 18 ұлттың өкілдері кірді. Әр секцияда 10-ға дейін үйірмелер болды – саяси және мүдделер бойынша, әйелдер, жастар, дене шынықтыру және т.б. арасында арнайы жұмыс жүргізді.

Шетелдік жұмысшылар клубының ғимаратына ресми түрде кез-келген орыс немесе шетелдік – кәсіподақ кітапшасын немесе тіпті өз кәсіпорнына рұқсаттама ұсынған Кеңес Одағының немесе кәсіподақтың мүшесі кіре алады. Алайда, шетелдіктер өздері немесе достарын басқа адамдардың рұқсаттарымен жиі өткізетін. Уақыт өте келе өткізуді бақылау күшейтілді. 1930 жылдардың ортасында олар мүшелік билеттерімен жіберіле бастады, клуб мүшесі өзімен бірге куәландырусыз тек әйелін алып жүре алды. Уақыт өте келе клуб эмигранттардың сүйікті демалыс орнына айналды.

Клуб проблемалары ұрпақтар қақтығысына ғана емес, сонымен бірге ұлттық жазықтықта да болды. Кеңес Одағына келген бауырлас компартиялардың мүшелерінде «ұлттық сезім тым дамыған», бұл халықаралық тәрбиеге кедергі келтіреді. 1930 жылдардың ортасында клубқа күн сайын орта есеппен 150, ал, жеке іс-шараларға одан айтарлықтай көпадам қатысты. Мүшелік жарналар ай сайын жұмысшыдан 6 рубльді және әйелдер мен оқушылардан 3 рубльді құрады. Клубтың бюджеті негізінен Мәскеу Облыстық кәсіподақтар кеңесінің ақшасы болды. Клуб үйірмелері мен секцияларының

басшыларын мақұлдауы, қаржыландыру мәселелері сияқты, 1930 жылдары БК(б)П МК-ның құзыретінде болды, оның үгіт-насихат бөлімі Коминтерн және ПХК-мен бірлесе отырып, астанадағы шетелдік қауымдастықтардың қызметін «қадағалауды» жалғастырды [50, б. 4255-4258].

Егер Сталинградқа оралсақ, 1920-шы жылдардың аяғы мен 1930-шы жылдары өнеркәсіптік кәсіпорындарды салу және қайта құру үшін келген шетелдік мамандар саяси бағдар мен мәдениетке қатысты әр түрлі болды. Олардың арасында коммунистік белсенділер ғана емес, саясаттан тыс адамдар да болды, олар тек жалақы мөлшеріне ғана қызығушылық танытты. Тиімді бейімделу, шетелдіктердің саяси және еңбек белсенділігін арттыру, коммунистік идеологияны қалыптастыру, сондай-ақ ішінара Сталинградта тұрудың қиын тұрмыстық жағдайларынан назар аудару мақсатында кәсіподақ және партия ұйымдары белсенді идеологиялық және мәдени-тәрбие жұмыстарын жүргізді. Шетелдіктерді кеңестік өмір салтымен таныстыруға, социализм құрылысының саналы және белсенді қатысушыларына айналдыруға тырысты. Сонымен қатар, Кеңес басшылығы отанына оралғаннан кейін шетелдіктер коммунистік идеалдарды насихаттайды деп сенді [50, б. 4255-4258]. Алайда, шетелдік мамандар мен олардың отбасы мүшелері арасындағы идеологиялық және мәдени-тәрбие жұмысын жүргізу қиын болғанын атап өткен жөн, өйткені «шетелдіктер одаққа идеологиялық сенімдермен келген жоқ және жай ғана «жарқын болашаққа» сенбеді» [116, б. 117].

Идеологиялық және мәдени-тәрбие жұмысының бағыттары мен формалары әртүрлі болды: қызыл бұрыштарды құрудан, экскурсияларды ұйымдастырудан бастап оларды социалистік жарысқа және екпінге тартуға және мемлекеттік несиелерге қатысуға дейін.

Шетелдік мамандар арасында мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізген негізгі орган КОБОК, ал жергілікті жерлерде ҚКОК (қалалық кәсіподақтар кеңесі) болды. «Кеңес Одағының кәсіпорындарында жұмыс істейтін шетелдік мамандарды социализмнің белсенді құрылысына тарту және олардан жұмысшы табының ісі үшін саяси саналы күрескерлерді тәрбиелеу» мақсатында КОБОК жанынан арнайы бөлім – шетелдік бюро құрылды [166, б. 114].

Кеңес Одағындағы өмір сүру жағдайларына бейімделуге көмектесу үшін шетелдік жұмысшылар мен мамандарға кәсіподақ ұйымдары да қажет болды. ШЕБ бірнеше санатқа бөлінген жеткілікті үлкен мүмкіндіктерге ие болды. Өндіріс саласында олар өндірістік тәртіпті нығайтуды, еңбек өнімділігін арттыруды, шетелдік жұмысшылар мен мамандардың техникалық тәжірибесін кеңес жұмысшыларына беруді ұйымдастыруды, шетелдіктерді өндірісте ұтымды пайдалануға жәрдемдесуді, шетелдік жұмысшылар мен мамандар арасында әлеуметтік жарыстар мен соққыларды ұйымдастыруды қамтыды. Жаппай саяси жұмыс саласында шетелдіктерді кәсіподаққа тарту, шетелдік жұмысшылар арасында саяси-интернационалдық тәрбие жұмысын ұйымдастыру көзделді, ол бірінші кезекте олардың “еңбекке Социалистік - саналы көзқарасын» дамытуға бағытталған [116, б. 44].

Сталинградтық ҚКОК-тің ШЕБ-і өндірістік, әлеуметтік-тұрмыстық, мәдени-бұқаралық және мәдени-жорық топтарына бөлінді. ҚКОК-ке шетелдік мамандарды кәсіподақ мүшелеріне тарту және белсенді кәсіподақ жұмысы жүктелді. СТЗ, «Красный Октябрь» және «Баррикада» зауыттарының кәсіподақ ұйымдарында шетелдіктер арасындағы жұмыс үшін дербес жауапты болған арнайы қызметкерлер бөлінді. Шетелдіктермен саяси-тәрбие жұмысымен, оларды кеңестік өндірістік және қоғамдық жүйеге тартумен партиялық ұйымдар, атап айтқанда зауыттық партиялық комитеттер де айналысты.

ЗК және зауыттардың партиялық ұжымдары шетелдік мамандарды социалистік жарысқа және екпінділікке тарту, өндірістік кеңестердің қызметіне тарту, кеңес Конституциясының негіздерін зерделеу бойынша арнайы үйірмелер ұйымдастыру және т.б. жұмыстарын жүргізді.

Партиялық және кәсіподақ ұйымдары шетелдіктерді ұсынуға және олардың ең жақсы бөлігін партия мен комсомолға тартуға бағыт алды.

1931 жылғы 12 тамыздағы Сталинград БК(б)П ҚК қаулысына сәйкес, шетелдік әдебиеттің арнайы бөлімдерін, әсіресе саяси және техникалық бөлімдерді ұйымдастыру ҚОБ-ға, ал МКЖББ-ге – шетелдік және кеңестік әдебиеттердің шетелдік мамандары арасында әкелінуін және таралуын қамтамасыз етуге, ал СТЗ, «Красный Октябрь» және «Баррикада» зауыттарының кәсіби органдарына – шетелдік коммунистік газеттер мен журналдарды жаздыру мен тарату жүктелді. Қаулы онда Сталинград мәселелерін ашу туралы келісіп алып, ҚКОК-ті Мәскеуден неміс тілінде газет алуды ұйымдастыруға, ал, үгіт-насихат бөлімін – Сталинградта шетелдік газеттерді шығарудың орындылығы туралы мәселені шешугеміндеттеді. Шетелдіктердің ана тіліндегі балаларына арналған білім беру процесін ҚОБ басқаруы керек еді.

Алайда, ОК (1930 жылғы 26 қыркүйектегі, 1931 жылғы 23 наурыздағы және 16 тамыздағы) және ҚК бюросының (1931 жылғы 30 Қыркүйек, 12 тамыз, 6 қазан) шетелдік мамандар арасындағы партиялық-бұқаралық жұмыс жөніндегі бірқатар қаулыларына қарамастан, олардың шешімдері «партиялық комитеттер, комсомол комитеттері тарапынан бағаланбауына байланысты шетелдік жұмысшылар мен мамандар арасындағы жұмыстың барлық саяси маңызы бар Кәсіподақ және шаруашылық ұйымдары» айтарлықтай дәрежеде орындалған жоқ.

Идеологиялық және мәдени-тәрбие жұмысын ұйымдастыру Сталинградтың шетелдік колониясында қалыптасқан көңіл-күйді, сондай-ақ шетелдік мамандардың идеялық-саяси келбетін ескере отырып жүзеге асырылды [50, б. 4255-4258]. Тіпті көптеген туристер Кеңес Одағына саяхаттау мақсатында келіп, шығу визалары бола тұра, оларды пайдаланбады және Кеңес Одағында жұмыс істеу үшін қалды.

Әлемдік экономикалық дағдарыс тек АҚШ-та ғана емес, Германияда да әлеуметтік-саяси жағдайдың төтенше шиеленісуіне әкелді. 1932 жылы қарашада Рейхстагқа кезектен тыс парламенттік сайлауда Гитлердің Ұлттық социалистік партиясы жеңіске жетті. Германияда фашистердің билікке келуі

XX ғасырдың халықаралық қатынастарының дамуындағы бетбұрыс болды. бұл оқиға шетелдік мамандардың, ең алдымен сол кезеңде Сталинград өнеркәсіптік кәсіпорындарында жұмыс істеген немістердің көңіл-күйіне әсер ете алмады. Шетелдіктердің пікірлері ұлттық социалистердің жақтастары мен қарсыластарына бөлінді. Шетелдік мамандардың бір бөлігі Гитлердің билікке келуі неміс халқының жағдайын жақсартады деп үміттенді, екіншісі, керісінше, жағдайдың нашарлауынан және Германия мен КСРО қатынастарының асқынуынан қорықты.

Шетелдіктер арасында мәдени-бұқаралық жұмыстың рәсімді қойылымы келесі мысалмен дәлелденеді. СТЗ-де ХРККҰ зауыттық комитеті 1932 жылы 23 мамырда Халықаралық яхта клубында өнер топтары өнер көрсетіп, оркестр ойнауы керек болатын халықаралық кешті өткізетіндігін жариялады. Кешке шетелдік мамандар, үй шаруасындағы әйелдер келді, бірақ ол болған жоқ, өйткені бұл шараны ұйымдастырушылар ешқандай себепсіз келмеді. «Комиссия қаламады, кеш болмады. Сонымен, кейбір бейшара-өнер қызметкерлері шетелдік жұмысшыларға қызмет көрсетуге міндеттерін осылай түсінеді», - деп атап өтті СТЗ зауытының «Даешь Трактор» газеті.

Идеологиялық және саяси-тәрбие жұмысын қоюға әсер еткен тағы бір фактор шетелдіктердің партияға қатыстылығы болды.

Мәселен, 1932 жылғы 1 маусымдағы жағдай бойынша «Баррикада» зауытының шетелдіктерінің партиялық байланысы келесідей болды:

1. БК(б)П мүшелері мен кандидаттары – 20 адам.
2. Шетелдік компартиялардың мүшелері – 28 адам.
3. БЛКЖО мүшелері – 5 адам.
4. Австрия социал-демократиялық партиясының мүшелері – 35 адам.
5. Партиясыздар – 43 адам.

БМСБ мәліметтері бойынша, БК(б)П құрамына кірген және шетелдік компартияларда болған шетелдіктер ішінара социал-демократтар ортасынан шықты, жеке адамдар 20 жасқа дейінгі және одан жоғары социал-демократиялық партия қатарында болды, сондықтан компартияға кіргеннен кейін олар бірден қалыптасқан социал-демократиялық көзқарастардан бас тарта алмады. Сандық құрамы мен идеологиялық деңгейі бойынша социал-демократиялық топ жеткілікті тұрғыда күшті болды. Осыған байланысты БМСБ партиялық және қоғамдық ұйымдар тарапынан шетелдіктер арасында неғұрлым белсенді халықаралық және саяси-тәрбие жұмысын жүргізу міндетін бірнеше рет қойды [72, б. 125-126].

«Отбасылық фактор» шетелдік мамандардың өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болды, дегенмен асырауындағы адамдардың болуы (бірен-саран ғана шетелдіктердің әйелдері жұмысқа орналасты) отбасылардағы тұрғын үй-тұрмыстық және қаржылық мәселелерді күшейтіп қана қоймай, сонымен қатар колония ішінде ерекше психологиялық жағдай туғызды (мысалы, азық-түліктің тұрақты келмеуіне ызаланған америкалық Ф.Б. Хонейдің әйелі «129 америкалық әйелді ұйымдастырды және олар бірігіп зауыт директорына әртүрлі шағымдар айтып, жанжал шығарып тұрды»).

Шетелдік мамандар, әсіресе немістер, отбасылық өмірге өте байыпты қарады. Ажырасу, отбасылы неміс жұмысшыларының орыс әйелдерімен шиеленістері сирек болды, ал американдықтар неғұрлым либералды «моральдық құндылықтарды» ұстанды».

Шетелдік мамандардың әйелдері арасындағы жұмыс мәселесінде ГК бюросы қаулы етті:

«1. СТЗ, «Қызыл Октябрь» және «Баррикада» зауыттарындағы БК(б)П шетелдік мамандардың әйелдерін, олардың біліктілігі мен тілді білуін нақты есептеуге міндеттенсін.

2. Шетелдік мамандардың әйелдері арасында әйел делегат жиналыстарын, саяси үйірмелерді ұйымдастыру, техникалық оқу, орыс тілін үйрену арқылы жаппай жұмысты кеңінен қолдану негізінде олар өндіріске және зауыттардың белсенді өндірістік және қоғамдық өміріне тартылсын.

3. Жеке және жаппай саяси-тәрбие жұмысы үшін шетелдік мамандардың әйелдеріне туысқан ұлт және шет тілін білетін орыс коммунист әйелдерді жеке және топтық тіркеужаттықтырылсын.

4. Қорғанысқа жатпайтын маңызға ие кәсіпорындардағы жекелеген әйелдер бригадаларының көрсеткіштеріне назар аудармен бірге КСРО және капиталистік елдердегі жұмысшы әйелдер мен мамандардың әйелдерінің жағдайын салыстыра отырып өндірістік процеспен танысу үшін цехтарға экскурсиялар жүргізілсін.

5. Сонымен қатар, оларды әлеуметтік жарыстарға және екпінге тарта отырып, мамандарға (қоғамдық асханаларда, тігін шеберханаларында, балалар бөбектері мен бақтарында, мектептерде және т.б.) мәдени-тұрмыстық қызмет көрсету бойынша күнделікті тәжірибелік жұмысқа тартылсын.

6. Жаппай жұмыс шарттарының бірі шетелдіктердің әйелдерін кеңестердің, ерікті қоғамдардың ХРККҰ және басқалардың секцияларының жұмысына кеңінен тарту, оларға нақты тәжірибелік тапсырмалар беріп, олардың орындалуы жүйелі түрде тексерілсін».

1932 жылғы 5 тамыздағы «Баррикада» зауытының шетелдік мамандарының жұмыс жағдайы және саяси жағдайы туралы баяндамаға сәйкес, шетелдіктердің әйелдері арасында үш ай ішінде келесі тақырыптар бойынша іс-шаралар өткізілді:

- Кеңес Одағындағы пролетарлық әйелдердің рөлі;
- корреспонденттік бригада құру;
- шетелдік әйелдерді өндіріске тарту;
- балалар бөбектері мен балабақшаларды ашу үшін бригадалар құру;
- индустрияландыру қарызының маңызы және пролетарлық әйелдердің міндеттері;

- шетелдік әйелдер арасында индустрияландыру заемына тарту үшін бригада тағайындау (нәтижесінде 32 әйел 1860 рубльге қол қойды).

13 әйелден құралған белсенді әйелдер ұйымы (женактив), оның ішінде 7 әйел – шетелдік компартиялардың мүшелері болды.

Ересектермен салыстырғанда, шетелдік мамандардың балалары кеңестік өмірге тезірек еніп, орыс балалармен достасып, Кеңес Одағында бірнеше ай тұрғаннан кейін орыс тілінде еркін сөйлей бастады. 1930 жылдардың ортасында шетелдіктерді «бекіту» және реэмиграцияға жол бермеу саясаты жүргізілген кезде шетелдік жұмысшылардың балалары ата-аналарға қысым жасаудың маңызды құралы болды. Алайда, БЛКЖО шетелдіктерді ұйымдастырушы бөлімімен басқарылатын шетелдіктердің балалары арасындағы жұмыс «мүлдем қанағаттанарлықсыз болды: мектепке балалардың барлығы бара алмады, оқытатын бөлмелер нашар болды, оқулықтар болмады, пионер ұйымының жұмысы қарқынсыз болды».

Шетелдіктер арасындағы идеологиялық жұмыс жөніндегі орталық және жергілікті билік органдарының директивалары іс жүзінде толық жүзеге асырылмағанына, бірқатар елеулі кемшіліктердің бар болуына, мәдени тұрғыда қызмет көрсету «тасбақа жылдамдығымен жылжығанына» қарамастан, СТЗ және «Красный Октябрь» және «Баррикада» зауыттарында осы бағытта белгілі бір жетістіктер де орын алып отырды [21, б, 1-29]. Несиеге жазыла отырып, көптеген шетелдік мамандар мен жұмысшылар бір-бірін социалистік жарысқа шақырды: «Мен, Германиядан Кеңес Одағына келген үлгілеуші-слесарь Фолленбрух, Кеңес елінің социалистік құрылыс ісіне қолымнан келгенше көмек көрсеткім келеді. Мен бесжылдықтың төртінші аяқталу жылының заемына бір айлық табысым - 325 рубльге жазыламын. Неміс маманы, аспаптық цехтың инженер-дизайнері Паппені меннен үлгі алуға шақырамын. «Мен, неміс жұмысшысы, үлгілеуші-слесарь Квайзер, 350 рубльге (айлық табыс) заем алуға жазыламын және аспаптық цехында жұмыс істейтін неміс маманы инженер Горнды заем алуға шақырамын». Үй шаруасымен айналысатын 10 әйел - СТЗ неміс жұмысшыларының әйелдері бесжылдықтың төртінші аяқталу жылының 660 рубльдік заемына жазылды және шетелдік жұмысшылар мен мамандардың барлық үй шаруасындағы әйелдерін әлемдегі жалғыз пролетарлық мемлекеттің социалистік құрылысына үлес қосу үшін заемға жазылуға шақырады». 1932 жылы 26 шілдеде СТЗ-де 73 шетелдік маман жазылып, заемның жалпы сомасы 18 860 рубльді құрады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, үгіт-насихат жарияланымдарының нәтижесінде шетелдік мамандар мемлекеттік заем облигацияларына белсенді жазылды.

Қоғамдық белсенділіктің жоғары деңгейі әсіресе әртүрлі елдердің коммунистік партияларының мүшелеріне тән болды, олардың кейбіреулері кейіннен Кеңес азаматтығын алып, Кеңес Одағында қалды [21, б, 1-29]. Сондай-ақ, кеңес басшылығы шетелдіктерді қоғамдық қызметке тартуды олардың Кеңес Одағына бейімделу құралы ретінде қарастырып отырған уақытта, «көптеген шетелдік жұмысшылар, әсіресе бұрынғы неміс кәсіподақтары мен партия белсенділері Кеңес Одағындағы қоғамдық жұмыстарды өзінің қабілетін іске асыру тәсілі ретінде қарады».

Мысалы, 1931 жылы Магнитогорск қаласында әртүрлі – музыкалық, би, театр, кесу және тігу, әдеби – бағыттағы 40-тан астам түрлі үйірмелер жұмыс

істеді. ГКП мүшесі болып табылатын неміс жұмысшысы Верлер Пол, үйірмелер туралы өте жылы сөйледі: «...Үйірмелер үгіт-насихат, қысым болмайтын орын болды... мұнда барлығы өндірістік проблемалар туралы ұмытып, әрдайым жаңа нәрсе үйренетін сабақтардан ләззат алды...» [167, б. 18].

Сонымен, БМСБ мәліметтеріне сәйкес, немістер неғұрлым ұйымшыл және «барлық бастамаларға» дайын болды, партияның қазіргі саяси мәселелері мен жұмысына үлкен қызығушылық танытты, кәсіподаққа кірді: «46 немістің 36-сы одақ мүшелері болып табылады, біреуі – Диккоф, қалалық кеңестің мүшесі, оның жұмысына белсенді қатысады».

Неміс саяси эмигранты, Германия Компартиясының мүшесі Иоганн Фогельдің мысалы көрнекі және қызығарлық болып табылады. Ол, «саяси санасы мен жауапкершілігін» көрсете отырып, «Баррикады» зауытының зауыттық партия комитетіне өзінің сындарын қарша жаудырды. «Партияның бұрыннан келе жатқан мүшесі ретінде мен қалалық комитеттің назарына мынаны жеткізу қажет деп санаймын. «Баррикады» зауытындағы шетелдіктер арасындағы саяси жұмыс өте әлсіз, өйткені шетелдіктер көп нәрсеге наразылық білдіруде. 150 шетелдіктің арасында 34 коммунист бар, олар партияның директиваларын мүлдем білмейді және көбінесе партиясыз адамдарға ештеңе айтпақ тұрмақ, керісінше олардың ықпалына түсіп қалуда. ... әлеуметтік жарыс тәртібінде жалақының 25%-ын шегеру туралы мәселе пысықталуда, ал, коммунистер шегерімге наразылық білдіруде. Бәріне кінәлі зауыттық партия комитеті, себебі, біріншіден, парткомда бюрократтар мен оппортунистер (Гофман сияқты) немесе директиваларды түсінбейтін адамдар, тіпті осы директиваларға наразылық білдірушілер бар. Шетелдіктер арасында мәдени және саяси жұмыс жүргізілмейді, бұл туралы мен бюроға және партия ұжымының хатшысына хабарлаған едім, бірақ шаралар қабылданбады. Гофманның басшылығымен коммунистік шетелдіктер шамамен 50 отырыс өткізді, онда тек олардың жеке басының мәселелері (жалақы, тамақтану, тұрғын үй) қарастырылды, бірақ бірде-бір партиялық директива болмады. Гофман жолдасқа қатысты айтарым, ол әлсіз, ... шетелдіктер арасында ешқандай беделге ие емес. ...Гофман жолдастың әйелі шетелдіктерге арналған дүкеннен жібек куртканы ақысын төлемей алды. Гофман мұны білсе де, ешқандай шара қолданбады. ...Ол дүкеннен Гофман тапқаннан әлдеқайда көп сомаға тауар сатып алады. ...Енді Гофман жолдас, интуристер қоғамының директоры ретінде оған күн сайын таңғы сағат 7:30-ға дейін көлік беруді талап етіп, көлік оны 9:30-ға дейін үйінің маңында күтетін боды. Кешкісін де оған көлік беріледі. 24 наурызда Гофман жолдас 3-4 еркек, әйелдермен бірге үйіне күндізгі сағат 3:30-да оралды, онда көлік түнгі 1-ге дейін тұрды. Гофман жолдастың пәтерінде ішімдік ішіліп, шудан көршілері ұйықтай алмады».

Нәтижесінде БК(б)П ОК ұйымдастырған комиссия тексеру жүргізіп, Фогельдің мәлімдемесінде көрсетілген фактілерді растады. Кәсіподақ және комсомол ұйымдары 139 шетелдіктермен және олардың отбасыларымен ешқандай жұмыс жүргізбегені мойындалды. Гофманға оппортунизм үшін

айыпталды. Оның жұмысы барысында «шетелдіктер арасындағы жұмыстың саяси мәнін көмескіленіп», тек тұрмыстық мәселелер қаралған.

Шетелдіктермен жұмыс істеу бойынша ОК пен ГК бюросының көптеген қаулылары іс жүзінде тек ішінара орындалды. Шетелдік мамандардың кеңестік өмірге әлсіз интеграциясы партиялық және кәсіподақ ұйымдарының кемшіліктерімен де, шетелдіктердің кеңестік қоғамда «сіңгісі» келмеуімен де түсіндіріледі. Олардың көпшілігі Кеңес Одағында болуды уақытша құбылыс ретінде қарастырды және алғашқы мүмкіндіктің пайда болуымен отанына оралуды жоспарлады. Алайда, халықаралық аренадағы жағдайдың өзгеруіне, кеңес-герман қатынастарының нашарлауына байланысты, көптеген шетелдіктер үшін Кеңес Одағы «екінші Отанына» айналды, әртүрлі объективті және субъективті себептерге байланысты олар КСРО-дан кетпеді және кеңестік қоғамда «сіңіп» кетті [50, б. 4255-4258].

Шетелде мамандарды жалдау кезінде негізгі критерий біліктілік болғандықтан, келген шетелдіктердің массасы саяси бағдар мен мәдениетке қатысты өте әр текті болуы кездейсоқ емес. Коммунистік белсенділермен қатар, келгендердің арасында саясаттан тыс адамдар, негізінен жалақы мөлшеріне қызығушылық танытқандар көп болды. Тиімді бейімделу мақсатында кәсіпорындардың шаруашылық және қоғамдық ұйымдары бірден шетелдік кадрлар арасында әлеуметтік жұмысқа кірісті. Кеңес Одағына келген иммигранттар өздерін оқшауланбауы үшін оларды социализм құрылысының саналы және белсенді қатысушыларына айналдыруға тырысты. Шетелдік азаматтар өз тарапынан қоғамдық жұмыста ең алдымен өзінің қабілеттерін іске асыру және мансаптық өсу жолын көрді.

Шетелдіктердің саяси және еңбек белсенділігінің артуына партиялық және қоғамдық ұйымдар жүргізген идеялық-тәрбие жұмысы ықпал етті. Мұндай жұмыстың ең көп таралған түрі саяси үйірмелер болды. Шетелдік жұмысшылар кәсіпорындардың қоғамдық-саяси және өндірістік өміріне қатысты. Шетелдік кадрлар арасында жаппай саяси-тәрбие жұмысын Бүкілодақтық кәсіби одақтар Орталық кеңесінің шетелдік бюросы (КОБОК ШБ) жүргізді. Барлық кәсіпорындарда әлеуметтік-қоғамдық жұмыс деңгейі Үкіметтің талаптарына сәйкес келуі керек еді. Бірақ іс жүзінде бұл жұмыс әр жағдайда мүлдем басқа деңгейде жүргізілді.

Шетелдіктер арасында идеялық-тәрбие жұмысын тиімді жүргізудің бір мысалы М.В. Фрунзе атындағы Пенза велосипед зауыты бола алады. Коммунистік партиялардың мүшелері, коммунистік бағыттағы жастар ұйымдарының мүшелері, партиялық емес мүшелерден тұратын Велозаводдың шетелдік колониясына қоғамдық белсенділіктің жоғары деңгейі тән болды. Сауатты ұйымдастырылған саяси-тәрбие жұмысының нәтижесінде шетелдіктер арасында белсенділердің жекелеген топтары құрылды. Кеңестік саяси ұйымдарға мүшелік және қоғамдық жүктемелердің бар болуы белсенділердің айрықша белгілері болды. Велозаводтың шетелдік мамандары саяси үйірмелерге қатысып, газеттерде жұмыс істеді, коммунада және балалары оқыған мектепте қоғамдық жұмыстарға қатысты [97, б.138-139]. Шетелдік

жұмысшылардың БК(б)П-ге кіруін бекіту үшін жарғы бойынша парткомға белгілі бір құжаттарды, олардың ішінде арыз, өтініш және ұсыныс хаттарды ұсыну талап етілді. Ұсыныс хаттарын партия мүшелерімен, әдетте кеңес әріптестерімен жазылды және шетелдік кандидат туралы оң пікірді қамтуы тиіс болды. Архивтерде шетелдік жұмысшылардың партияға қабылдау туралы өтініштерінің үлгілері сақталған. Мысалы, Пенза велосипед зауытының БК(б)П ұяшықтарына кіруге Эцек Карлдың өтініші: «Мені Коммунистік [большевиктер] партиясы қатарына қабылдауыңызды сұраймын. Жұмысшының ұлымын, Австрия, Венадан келдім, мамандық берілетін қалалық мектепте 12 жыл оқыдым. Токарь және слесарь мектебі, кішігірім демалыстарды санамағанда 35 жыл бойы әрдайым жалдамалы жұмыстарды жасап келемін, өйткені мен өзімді саналы жұмысшы деп санаймын, сондықтан мен міндетті түрде Коммунистер (б) партиясына қатарында күресуім керек. 1931 жылғы 23 наурыз». Ал, сол азаматтың есеп карточкасынан біз өте қызықты ақпаратты аламыз. Карл Эцек Ресейге жұмыссыз қалуына байланысты келуге мәжбүр болған, сонымен қатар ол Австрия Социал-демократиялық партиясының қолдаған.

Дегенмен, басқа партиялар тиесілілік жиі кездесетін. Сонымен, БК(б)П кандидаттарына қабылдау туралы ұжымдық өтініштер-декларациялар бар. Осындай мәлімдемелерде шетелдік жұмысшылар партияға жүгінуден басқа, Австрия мен Германияның Социал – демократиялық партиясының барлық жұмысшыларын шақырды: “социал-демократтардың сатқындарымен және тұтастай алғанда барлық идеялық және ұйымдастырушылық байланыстарды үзіп, социализм ісіне шын жүректен беріліңіз, БК(б)П қатарына қосылыңыз”. Шетелдік жұмысшылар арасындағы саяси жұмыс өз нәтижесін берді. Бұрын Германия, Австрия, Чехословакия коммунистік партияларына жататын шетелдіктер БК(б)П мүшелігіне кірді [50, б. 4255-4258]. КОБОК ШБ құрылғанға дейін шетелдік жұмысшылар мен мамандар қоғамдық жұмыстарға және өндірістік жиналыстарға қатысуға өте аз тартылды. Сондай-ақ стахановшылар қатарындағы шетелдіктердің саны аз болды және олардың арасында жаппай саяси-тәрбие жұмысы сирек жүргізілді, өйткені шетелдіктер арасында жұмыс істеуге тиісті кадрлар жеткіліксіз болды. Шетелдік бюролардың қызметкерлері бірнеше тілді білуі және жеткілікті білімді болуы керек еді, өйткені оларға жергілікті жерлерде ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу міндеттері жүктелді [97, б. 139-144]. Білікті жұмыс күшін сақтауға мүдделі кеңес басшылығы Сталинградтағы өмір сүру жағдайлары шетелдік мамандар үшін ыңғайлы болуы үшін көп күш жұмсады деген қорытынды жасауға болады. Шетелдік мамандар арасындағы жұмыс туралы БК(б)П ОК қаулылары республикалық, аймақтық және облыстық ұйымдарды олармен жасалған шарттарды орындау бойынша кідіріссіз шаралар қабылдауға және «шетелдік жұмысшыларға қызмет көрсетудегі ақауларды жоюға» міндеттеді. Дегенмен Кеңес өкіметі кейбір жолдармен шетелдіктер үшін тұрғын үй мен азық-түлікпен және басқа қажеттіліктермен қамтамасыз етті, бірақ билік қабылдаған директивалардың толық орындалуына қол жеткізе алмады. Сірә,

бәрі жергілікті билікке байланысты болды, біреу шынымен көмектесті, басқалары олардың қажеттіліктерін жеткілікті түрде қанағаттандыра алмады немесе жай ғана қаламады. Ақиқатында, мұрағаттық материалға сенсек, шетелдік азаматтар үшін қажетті қамтамасыз ету өте жақсы болды. Мигранттар тарапынан көптеген шағымдар болды, ең алдымен оларды өз елдерінде үйреніп қалғандай, күнделікті өмір деңгейі, сондай-ақ қарапайым заттар мен жиһаздардың болмауы қанағаттандырмады. Шетелдіктердің санитарлық және тұрмыстық жағдайларға қатысты шағымдары жиі назардан тыс қалды. Осылайша, Кеңес Одағында әлеуметтік-тұрмыстық қиындықтарға тап болған көптеген шетелдіктер социалистік жүйеден қатты көңілі қалды, дегенмен кейбір жағдайларда шетелдік мамандар кеңестік әріптестеріне қарағанда тұрмыстық жағынан жақсы қамтамасыз етілді [97, б. 101-114]. Сондай-ақ, шетелдіктерге арналған клубтар, репрессияға дейінгі жылдарымәдени тұрғыдан көмек көрсеткенін атап өткен жөн. Шетелдіктер клубтарға демалу, жерлестікті ұйымдастыру, дағдылармен бөлісу немесе өз тілдерінде пәндерді оқу үшін барды. Сондай-ақ клубтарда орыс тілін үйретілді және коммунистік идеология оқытылды. Өкінішке орай, клубтар эмигранттарды үнемі бақылау арнасына айналды – онда олардың мінез-құлқы, әңгімелері, Кеңес Одағына деген көзқарасы бақыланды. Клуб басшылығына клуб мүшелері туралы әшкерелейтін материалдар жинау міндеті жүктелді. Мұндай материалдар Коминтерн арқылы ПХК-ге жеткізіліп, көбінесе кейін оларды қамауға алуға негіз болды.

3.3 Кеңес өкіметінің еуропалық мигранттарға қатысты қуғын-сүргін саясаты

1930 жылдары индустрияландыру қарқынын күшейту нәтижесінде Кеңес Одағы өзінің экономикалық және әскери әлеуетін нығайтып, қуатты әскери держава бола алды. Алайда кеңес мемлекеті үшін 1930 жылдардың екінші жартысында екі майданға – Азиядағы Жапонияға және Еуропадағы Германияға қарсы соғыс қаупі туындаған болатын.

Германияда фашистердің билікке келуі халықаралық қатынастардың даму векторын өзгертіп, жаңа соғысқа нақты қауіп төндірді. Германия Версаль келісімдерін бұзу, атап айтқанда, қайта қаруландыру және милитаризациялау және Еуропадағы қолданыстағы жағдайды өзгерту бойынша курсты дәйекті түрде жүргізді. 1935 жылы Германияның Қарулы күштерінің саны 500 мыңға жетті және осылайша Версаль келісінде белгіленген шектеулерден асып түсті. 1936 жылы 25 қазанда Италия мен Германия арасында әскери-саяси келісім жасалды, 1936 жылы 26 қазанда Жапония мен Германия «Антикоминтерн пактісіне» қол қойды. Өз кезегінде Франция мен Англия Германияны «тыныштандыру» саясатын жүргізді, бұған 1938 жылғы Мюнхен келісімдері дәлел болды. Германияның реваншистік жоспарлары айқын болса да, жетекші еуропалық державалар оған тиісті қарсылық танытпады.

Жалпы алғанда, 1934 жылы Кировты өлтіру репрессияның жаңа толқынына тудырған болатын. Сол күні КСРО ОАК Президиумының «Террористік актілерді дайындау немесе жасау жөніндегі істерді жүргізу

тәртібі туралы» қаулысы қабылданды, ол осы санаттағы істер бойынша айыпталушылардың құқықтарының заңды кепілдіктерін едәуір қысқартты [168, б. 459]. Тергеу мерзімі 10 күнге дейін қысқартылды, айыпталушыға айыптау қорытындысы 1 күн бұрын тапсырылды, сотта істер тараптардың қатысуынсыз (яғни прокурорсыз және адвокатсыз) қаралатын болды. Кассациялық шағымдануға және кешірім жасау туралы өтінішхаттар беруге жол берілмеді және ең қатаң жазалау шарасы дереу орындалуы тиіс болды. 1937 жылы 14 қыркүйекте осындай тәртіп зиянкестер мен диверсиялар бойынша да енгізілді. Мемлекеттік қылмыстар бойынша бас бостандығынан айырудың ең ұзақ мерзімі 10 жылдан 25 жылға дейін ұзартылды. Саяси айыптаулар бойынша жауапқа тартылған адамдардың істері соттан тыс тәртіпте жоғары жаза қолдану арқылы талқылана бастады. Мұндай істердің көптігін ескере отырып, Молотовтың ұсынысы бойынша жазалау тізімдер бойынша жүргізілді. Ерекше жиналыс заңда көзделген толық құрамда емес, «үштік», кейін «екілік» түрінде қолданыла бастады: ПХК наркомы (алдымен Ежов, содан кейін Берия) және КСРО прокуроры Вышинский. 1934 жылы 4 қарашада тағы бір қаулы қабылданып, ол саяси эмигранттарға қатысты болды: «Неміс тұрғындар арасындағы жұмыс туралы». Ол немістер арасында антисоветтік элементтер күшейе түскенін және сонымен бірге жергілікті партиялық ұйымдар мен ПХК органдары бұл фактілерге өте нашар назар аударатындығын, шын мәнінде, Кеңес өкіметіне тым болмағанда бейілдігі бұзылған немістерге немесе Кеңес Одағында тұратын басқа ұлттарға кеңестік халықаралық саясат бұл жеңілдіктерді талап етеді деп қате сеніп, жол беруге мүмкіндік беретінін атап өтті. Дөңгелек хатта ОК республикалық, жергілікті ұйымдардан үш ай ішінде партия мүшелерінің есебін ретке келтіруді, партиялық құжаттарға енгізілгендер туралы мәліметтердің дұрыстығын тексеруді және «БК(б)П қатарларын алаяқтардан және жаман элементтерден тазартуды» талап етті [48, б. 114].

Алайда, «халық жауларын», фашистер мен тыңшыларды іздеу бойынша жаппай истерияға қарамастан, Кеңес Одағының аумағында шетелдіктердің диверсиялық және зиянкестік әрекеттерін жүргізу жағдайлары орын алғанын атап өткен жөн. 1933 жылдың өзінде-ақ, БМСБ, КСРО қорғаныс кәсіпорындарында неміс барлау қызметі диверсиялық-барлау жұмыстарын жүргізгені туралы мәлім болған. Осы кәсіпорындарда жұмыс істеген шетелдік азаматтар Германияға әскери мақсаттағы маңызды материалдарды жолдап отырған [169].

1937 жылдың басында ПХК МҚББ шығарған және Германиядан келген саяси эмигранттарға қарсы алдағы қуғын-сүргін барысына үлкен әсер еткен екі маңызды директивалық хатты атауға болады. Олардың біріншісі (14 ақпандағы №12) – «КСРО аумағында гестапо тапсырмалары бойынша өткізілетін неміс троцкистерінің террористік, диверсиялық және тыңшылық қызметі туралы», екіншісі (1937 жылғы 2 сәуірдегі №26) – «германдық барлау органдары мен фашистік партияның арнайы мекемелерінің («Антикоминтерн» шетелдік және сыртқы саяси бөлімдері, күзет отрядтарының барлау қызметі және т.б.) КСР Одағының аумағындағы белсенділігінің артуы туралы». Оған қоса берілген

«Кеңес Одағындағы неміс фашистерінің қызметі туралы» көп беттік бағдарда неміс фашистерінің қызметі туралы «соғысқа дейінгі кезеңге тән», басқаша айтқанда, жалпы саяси жағдайды іс жүзінде «соғысқа дейінгі» деп бағалау сияқты қорқынышты сипаттама айтылды.

«Неміс операциясының» басталуы 1937 жылғы 20 шілдедегі БК(б)ПОК Саяси Бюросының отырысының хаттамасына қоса берілген Сталиннің «Біздің әскери, жартылай әскери және химиялық зауыттардағы, электр станциялары мен құрылыстардағы, барлық салалардағы барлық немістертұтқындалсын» делінген жазбасынан басталады. Ол шешімнің жобасын да өз қолымен жазды: Ежовқа қорғаныс зауыттарында жұмыс істейтін барлық немістерді дереу тұтқындауға және олардың бір бөлігін шетелге шығаруға, және бұл туралы Орталық Комитетке күнделікті есеп беруге бұйрық берілді.

ПХК-дің неміс операциясы бойынша №00439 – тиісті ұлтқа жататынөз азаматтарына да, шетелдіктерге де әсер ететін жаппай контингенттік (негізінен ұлттық) операциялардың бүкіл дәуірін ашқан жедел бұйрықты Ежов 25 шілдеде-ақ шығарды. Қорғаныс кәсіпорындары мен теміржолдарда «қоныстанған» германдық азаматтар бұл бұйрықта Германияның Бас штабы мен Гестапоның соғыс кезеңіне диверсиялық қызметке дайындалған, енгізілген агенттігі ретінде қарастырылды. Бес күн ішінде (29 шілдеден бастап) олардың барлығын, оның ішінде осы нысандардан жұмыстан босатылған адамдарды да тұтқындауға бұйрық берілді. Бірақ, Ежовтың бұйрығында, Сталиннің бастаңғы жазбасымен салыстырғанда, операцияның міндеті айтарлықтай тарылды: барлығы толық тұтқындалуы тиіс болмады. Міндетті есепке алу мен «меморандумдарды» (яғни, тұтқындау туралы шешімдерді- жергілікті жерлерде емес, Мәскеуде - қабылдауға негіз болып табылған әшкерелуші деректері бар құжаттама) жасауға тек Германия азаматтары, қай жерде жұмыс істесе де, сондай-ақ кеңес азаматтығын қабылдаған және бұрын қорғаныс объектілерінде жұмыс істеген бұрынғы неміс азаматтары жатқызылды.

Кеңес Одағындағы «тыңшылық-диверсиялық базаны» жоюдың жалпы міндеті тек неміс азаматтарын ғана емес, сонымен бірге қандай да бір жолмен шетелге байланысты басқа шетелдік азаматтар мен олардың бірлестіктерін репрессиялау мәселелеріне алып келеді. Ол жекелеген ұлттық «линиялар» бойынша операцияларға ішінара бөлінді, олардың арасында бастысы үшеу болды –Польшалық, Харбин (немесе «Харбин-Жапондық») және неміс.

«Польшалық» операция «неміс» операциясынан екі апта аралықтан кейін басталды. Тиісті бұйрық (№00485) 11 тамызда шығарылды, ал 15 тамызда «операцияның» өзі де басталды. Польшалық операциядағы құрбандардың саны тез арада мыңдаған адамға жетті, «қамауға алу мен ату қарқындылығы мұнда әр апта сайын артып келді». Мысал ретінде, 1935 жылғы 3 желтоқсанда БКСР ПХКхалық комиссары Леплевскийдің БК(б)П ОК хатшысы Гикалоға жазған хатын келтіруге болады: «ББКП-ына ыдырату және арандату жұмыстары үшін енгізілген польшалық саяси полициясының агенттігі саяси эмигранттардың кейпіне еніп Беларуссиядағы өзінің практикалық қызметіне нацдем элементтерімен байланысты бола отырып, белсенді контрреволюциялық жұмыс

пен тыңшылық жасау мақсатында жылдан жылға Кеңес Одағына енгізіліп келеді. Польшалықтардың осы арналар арқылы жүргізген жұмысы Кеңес Одағына қарсы бағытталған барлық белсенді қызметішінде маңызды орын алады, себебі тек 1935 ж. біз польшалық барлау органдарының, тікелей Польшадан жіберілген және тыңшылық және көтеріліс жұмыстарын жүргізгенін мойындаған 104 агентін ұстадық. ББКП және ББЖКО-да полицияның арандатуының ерекше мөлшерін, белсенді контрреволюциялық жұмысты жүргізу үшін польшалық агентураның саяси эмигранттар кейпінде Одаққа жаппай жіберілуін есепке ала отырып біз келесі жедел іс-шараларды жүргізудеміз: Беларуссия аумағында тұратын ББКП-нің бұрынғы мүшелері болып табылатын саяси эмигранттарды есепке алдық, және оларды белсенді түрде талдаудамыз. Айыптау материалы бар барлық адамдарды қамауға алудамыз. Бізге саяси эмигранттардың кейпіне еніп, польша барлау агенттері мен национал-демократ болып табылатын Беларусь Громадасының, «Змагання клубының», «Беларусь мектебінің серіктестігінің» және Батыс Беларуссияның басқа ұлтшыл ұйымдарының бұрынғы мүшелерін анықтап, қамауға алудамыз. Біз Польшадан біздің тарапқа өтіп жатқан ББКП-ынан ауысып жатқандардың барлығын тұтқындап жатырмыз. Сонымен қатар, Сіздің назарыңызға Минскідегі Саяси эмигранттар үйін жою туралы мәселені де жеткізу қажет деп санаймын» [170, б. 694-698].

«Үлкен Террор» басталғанға дейін шетелдіктерді тұтқындау тәртібі кеңес азаматтарын тұтқындау тәртібінен біршама өзгеше болды: мұндай қамауға алу немесе тінту үшін ішкі істер халық комиссарының немесе оның орынбасарының санкциясы қажет болды. Олар сондай-ақ істің сотқа қатыстылығын анықтап, оларды не сотқа, не трибуналға, не әскери коллегияға жіберіп тұрды. Егер әлеуметтік қорғау шарасы ретінде Ерекше кеңестің шешімі бойынша шетелге шығару көзделсе, онда оны тұтқындаусыз-ақ жүргізу дұрыс болып саналды.

Ал, «Үлкен Террорда» бұл ережелердің көбісі болмады: тұтқындаулар мен тінту кезінде Мәскеумен келісу қажет болмады. Кеңес азаматтарымен бірге ұжымдық тізімдер немесе «альбомдар» енгізілді: орталыққа жеке істер емес, «альбомдар», тіпті «альбомдар» емес, тұтқындалғандардың тізімдері жіберілуі керек еді, ал мұндай жұмыс көлемінде орталық нақты айыптау материалдарын сұратпады (тек шетелдік дипломаттарға қатысты «архаикалық» тәртіп өзгерген жоқ). Талданып жатқан контингентке, нақты жағдайда шетелдік азаматтарға және ең алдымен болашақ соғыста ең ықтимал қарсыластар ретінде қабылданған елдер – Германия, Польша, Италия және Жапония азаматтығына тиесілі болу-ақ әшкерелеуге жеткілікті және қажетті шарт болып табылды. Шетелге шығару әлі де қолданылды, бірақ 1937 жылдың жазынан бастап, әдетте, оған дейін тұтқындау орын алды.

Мысал ретінде, «Электр құрылғылары» зауытында құпия сызбаларды ұрлаған саяси эмигрант Зильбербергті тұтқындау туралы БМСБ төрағасы Ягоданың арнайы құпия қорытындысын келтіруге болады: «Осы жылдың 12 қазанында Ленинград қаласындағы «электр құрылғылары» зауытында құпия

сызбаның – жағалау қорғанысының артиллериялық атысын басқару схемасының жоғалуы анықталды. БМСБ-ның бұл фактіні жасырын тергеуі нәтижесінде сызбаны зауыт инженері Зильберберг Лев Николаевич иеленіп алғаны анықталды. 1 қарашада ол қамауға алынды, оның пәтерінде «электр құрылғылары» зауытында өндірісте тұрған әскери тапсырыстардың үш құпия сызбасы табылды. Тергеу мынаны анықтады: инженер Зильберберг, 1921-23 жылдары Анкерманда (Бессарабия) тұрған кезінде, барлау офицері Нерлер, сонымен қатар барлаудың тағы бір жасырын агенті Капелюшник арқылы румындық барлау қызметіне тартылады. 1923 жылы, Зильберберг барлау тапсырмасы бойынша тыңшылық жұмыстарын жүргізу үшін КСРО аумағына заңсыз көшіп, өзін саяси эмигрант ретінде таныстырды. Сол жылдың желтоқсанында Зильберберг барлау тапсырмасы бойынша ЖШҚӘ-ға өз еркімен қосылып, Киевтегі 6-шы байланыс полкіне қабылданды, содан кейін демобилизацияланып, 1931 жылы Ленинград қаласына көшіп, «электр құрылғылары» зауытына инженер ретінде кірді. 1931 жылдың аяғында Зильберберг, жоғарыда аталған, Кеңес Одағына көшіп келіп, Ленинград қаласындағы Коминтернатындағы әскери радио зауытына инженер болып жұмысқа орналасқан румындық барлаудың жасырын агенті Капелюшникпен байланыс орнатты. «Электр құрылғы» зауытындағы әскери тапсырыстар бойынша барлау жұмыстарын жүргізу үшін Зильберберг, зауыттың әскери-теңіз бөлімінің инженері Б.М. Дмитриевтііске тартты, ол бір жылдан астам уақыт бойы Зильбербергті «электр құрылғысы» зауытының әскери-теңіз бөліміне тапсырыстардың саны мен мақсаты туралы құпия сызбалармен, схемалармен, егжей-тегжейлі мәліметтермен қамтамасыз етті. Зильберберг тыңшылық мәліметтері мен материалдарды Капелюшникке беріп, ол бұл үшін ақша төлеп отырған. Коминтернатындағы радио зауытының арнайы конструкторлық бюросының меңгерушісі – инженер Капелюшник Ю.И. және «Электр құрылғы» зауытының әскери-теңіз бөлімінің қызметкері – инженер Дмитриев Б.М. қамауға алынды. Іс бойынша тергеу жалғасуда [170, б. 472-473].

Кеңес Одағында шетелдіктерге қарсы репрессиялар бірнеше бағытта дамыды. Бірінші және негізгісі – шетелдіктерді КСРО-дан мақсатты түрде әкімшілік «ығыстыру» (отанды «тазартудың» бір түрі), екіншісі – Кеңес Одағындағы шетелдік дипломатиялық өкілдіктерді нақты оқшаулау және үшіншісі – шетелдіктерді, атап айтқанда германиялық азаматтарды тұтқындау.

«Ығыстыруға» сигнал Ежовтың 1937 жылғы наурыздағы саяси бюроға жазған хаты болды, онда шетелдік (негізінен неміс) барлаушылардың Батыс Сібір өлкесінің кәсіпорындары мен мекемелерінде жұмыс істейтін неміс фирмаларының өкілдері мен бөтен мамандарды тыңшылық және диверсиялау үшін пайдалануы туралы айтылды. Саяси бюро «Батыс Сібір өлкесінде тұратын шетелдіктерге (тұруға ықтиярхатын ұзарту кезінде) Батыс Сібір өлкесінде одан әрі тұру құқығынан беруден бас тартылсын. Бұл іс-шара бірінші кезекте неміс, жапон және поляк субъектілеріне қатысты өткізілсін». Бірақ бір айдан кейін дәл осындай міндет барлық жергілікті ПХК-лер ПХК басқармаларына стратегиялық міндет ретінде белгіленді: «Алты ай ішінде барлық неміс азаматтығына

тиесілілерді және белгілі бір дәрежеде тыңшылық пен контрреволюциялық жұмыстарға күдікті барлық шетелдік азаматтыққа тиесілілерді КСРО шегінен шығаруға бағытталған жедел және профилактикалық шаралар жүзеге асырылсын» – деп қаулы етті. Германияның – КСРО-мен соғыс жағдайында болмаған елдің азаматтығына тиесілі барлығын шекарадан шығарып тастау туралы мәселені қоюдың өзі таңқаларлық [171].

1937 жылы Партия ОК-нің ақпандық-наурыздық Пленумында Сталин озбырлық пен жаппай қуғын-сүргінді ақтауға арналған тезис ұсынды: социализмге қарай жылжыған сайын таптық күрес күшейе түседі. Сталин мемлекеттік қауіпсіздік органдарына жеке бақылау орнатты. Ол Ежовқа, содан кейін Берияға тұтқындау туралы нұсқау тікелей өзі берді. Сонымен, бір тұтқындалушының айғақтарында ол былай деп жазды: «Ежов жолдас, мен мәтінде «ар.» деп белгілеген тұлғаларды, егер олар әлі қамауға алынбаған болса, дереу қамауға алуы тиіс. И. Сталин». ПХК 1937 жылғы 25 шілдедегі «Кеңес Одағына қарсы тыңшылық жасады деген күдікпен қуғын-сүргінге ұшыраған неміс азаматтығына тиесілілер бойынша операция туралы» бұйрық бойынша тыңшыларды анықтау және жүйелі түрде жою операциясын бастады. Таптық күреске барлық азаматтар қатысып, тыңшыларды, кеңес қоғамының жауларын анықтауға және ұстауға жан-жақты көмектесуі керек еді. Кеңес басшылығы: «барлық шенеуніктер мен азаматтар атына ордер жазылған қызметкерге істі табысты аяқтау үшін толық көмек көрсетуге міндетті» деп үндеді. Жоғары Кеңес басшылығының «ерекше саясаты» саяси эмигранттарға да қатысты болды. Неміс саяси эмигранттары ерекше бақылауда болған. Кеңес Одағында тұратын немесе уақытша тұратын әрбір шетелдікке «оперативтік материалдар» және «байланыстар картотекасы» енгізілді. Осындай құжаттардың негізінде шетелдіктің қайсыбірі кеңеске жақ немесе кеңеске қарсы көзқарасты ұстанатыны туралы үкім шығарылды. Бақылау шетелден келгендердің барлығына дерлік жүргізілді, жинақталған материал «оперативтік тергеу істеріне» жиналды.

Бақылауды, бір жағынан, барлау қызметтері, екінші жағынан, әр неміс эмигрантына тағайындалған мәлімдеушілер (мәлімдеуші аудармашылар, экскурсоводтар, жұмыстағы әріптестері және т.б. болуы мүмкін) жүргізді, олардың міндеті саяси эмигранттардың әр қадамы туралы есептер жазу болды. Мұндай істер қарапайым неміс саяси эмигранттарға да, ең сенімді коммунистер мен интернационалистерге де басталды.

Көптеген неміс эмигранттарына «жеңіліс сипатындағы фашистік үгіт-насихат» және «эмигранттар ортасындағы контрреволюциялық іс-шаралар» бойынша айып тағылды. ПХК-нің барлық «жазбаларында» шетелдік агенттіктің басты кездесетін жерлері ретінде Мәскеу театрлары, және, әрине, Большой театры, Мейерхольд атындағы театр көрсетілді.

Сталиндік басшылық батысқа және әсіресе батыстағы Кеңес Одағына жанашырларға Кеңес мемлекетінің демократиясына күмәндануға мүмкіндік беретін бұрын-соңды болмаған қадамға бара жатқанын түсінді. Бірақ бұл шаралар Еуропадағы жанашыр күштердің алдында КСРО беделінің

ықтимал бұзылуына қарамастан, «өзгеше ойлайтындардан» арылуға мүмкіндік берді. Тазарту саяси эмигранттар арасында алауыздыққа әкелді. Кеңес басшылығы жүргізген саяси эмигранттарға қатысты «ерекше линия» Кеңес Одағындақалған немістердің көңіл-күйінің күрт өзгеруіне әкелді [48, б. 112-124].

Соғысқа дейінгі кезеңде мемлекеттік қауіпсіздік органдарының қарсы барлау қызметінің негізгі бағыттары ресми тасаланып әрекет еткен неміс барлаушылары мен агенттерінің диверсиялық қызметін анықтау және жолын кесу, неміс барлау резидентурасына ену, елшілік пен консулдықтардың жекелеген өкілдерін талдау, кеңес азаматтарының арасынан неміс барлау қызметтерінің агенттерін анықтау және Германия бойынша барлау ақпаратын алу болды. 1933-1935 жылдары мемлекеттік қауіпсіздік органдарының қарсы барлау жұмыстарын ұйымдастырудағы басымдықтар күрт өзгереді. Германия әлеуетті қарсыластың және болашақ агрессордың орнын алады. 1934 жылдың тамызында мемлекеттік қауіпсіздік органдары қызметкерлерінің алдында өткен жедел кеңесте Ішкі Істер Халық Комиссары Г. Ягода қызметтің негізгі бағыты ретінде фашистік ұйымдарын іске алуды атап өтті. Бұл ұйымдарды құрушылар, ең алдымен, Германияның Кеңес Одағындағы ресми өкілдері болғандығы анық болды. Осыған байланысты Украинаның Ішкі Істер Халық Комиссары В. Балицкийдің Одесса, Киев және Харьковтағы Германия консулдықтары бойынша жұмыс жағдайы туралы 1934 жылы наурызда Сталинге баяндаған хабарламасы үлкен қызығушылық тудырады. Неміс консулдықтарының қызметіне назар аудару Николаев қаласында орналасқан «Им. Марти» кеме жасау зауытындағы төтенше оқиғаға байланысты болды. 1933 жылы қазанда 12 сүңгуір қайық салынған жолдарда өрт болып, 2 сүңгуір қайыққа қатты зақым келді. Осы кезде мемлекеттік қауіпсіздік органдары нан экспорттаумен айналысатын «Контроль-Ко» неміс фирмасының қызметкерлерін іске алған болатын. БМСБ арнайы хабарламаларында өкілдері барлау жұмыстарымен айналысқанына байланысты бұл фирмамен серіктестікті тоқтату ұсынылды». «Им. Марти» зауытында осы фирмада қызмет еткен отандастарымен байланыста болған неміс мамандары жұмыс істеді. Нәтижесінде өрт неміс мамандарының диверсиялық қызметінің нәтижесі ретінде танытылды. Мәселе ОК Саяси Бюросының БК(б)П отырысында қаралып, онда «Контроль-Ко»-мен серіктестікті тоқтату туралы шешім қабылданды. Саяси Бюроның тағы бір отырысында «Им. Марти» зауыт инженерлерінің неміс азаматтығына тиесілілерін тұтқындауға рұқсат етілді. Бұл іс бойынша Киев консулы Генке, Одесса консулы Рот және Харьковтағы Эрт іске алынған кезде бүлікші ұяшық анықталды. Тұтқындалған неміс азаматтығына тиесілі инженерлер Г. Карл, И. Верман, сондай-ақ «Контроль-Ко» өкілі И.Алайда өрт фактісі, зауытта неміс инженерлерінің жұмыс істеуі этникалық тұрғыда неміс мамандарымен байланысқа түскен кеңес азаматтарын жаппай тұтқындауға әкелді [172, б.123-126].

Шамасы шетелдіктерді 1937 жылдың көктемі мен жазында тұруға рұқсатын ұзартудан бас тарту арқылы «ығыстыру», орын алған күнде де, тым

белсенді болмады, және негізінен шекара маңындағы немесе режимдік аймақтарға қатысты болды. Бірақ тамыз айында басталған жаппай операциялар дәуірі шетелдіктер мәселесін бірден алдыңғы қатарға шығарды. Тамыз айының соңына қарай ІХК-нің «Шетелдіктер туралы» (22.08.1937 ж. №68) қысқаша және сыйымды циркуляры әзірленді, ол: «Кеңес Одағындатұратын шетелдіктердің басым көпшілігі тыңшылық пен диверсияның ұйымдастырушылық бастамасы болып табылады» деп қатаң белгіледі. Осылайша, ол шетелдіктерді біртұтас «дұшпандық» категория ретінде танытып, «үлкен террордың» барысына қатты әсер етті. Ол сондай-ақ оларды «ығыстыруға яғни, жарамдылық мерзімі аяқталғаннан кейін тұруға ықтиярхатты ұзартудан бас тарту, оларға шығу визаларын беру тактикасын анықтады. Бұл, ең алдымен, Германия, Польша, Жапония, Италия, Австрия, Аргентина, Бельгия, Болгария, Венгрия, Голландия, Дания, Куба, Латвия, Литва, Маньчжоу, Мексика, Румыния, Финляндия, Швейцария, Эстония, Югославия азаматтығына тиесілілерге, олардан кейін (әшкерелеуші деректер болған жағдайда) - Англия, Франция, АҚШ, Испания, Түркия, Чехословакия, Иран, Ауғанстан, Қытай және Греция азаматтығына тиесілілерге қатысты болды.

1937 жылдың жазынан бастап шетелдіктерді шетелге шығару тәжірибесі де өзгерді: оған дейін, әдетте, сенімді болу үшін олар қамауға алынды. Тұтқындалған неміс азаматтарының басым көпшілігі шығарылып жіберілді.

Алайда, 1937-1938 жылдардағы неміс, поляк және барлық шетелдік операциялардың негізгі мақсаты шетелдік емес, күдіктің әртүрлі «түстерімен» таңбаланған «шетелдік» ұлтқа жататын өзіміздің азаматтар болды. Мұндай таңбаланған «түстің» «дұрыс емес» ұлтпен үйлесуі, қамауға алу үшін жеткілікті болды, бірақ көбінесе бұл тіркесім әкімшілік қуғын-сүргінге-жұмыстан шығаруға және кейіннен елден шығаруға әкелді.

Этникалық негізде әкімшілік қудалаудың мысалдары қорғаныс өнеркәсібі кәсіпорындарынан жұмыстан, сондай-ақ армиядан жаппай «этникалық» тұрғыда шығару болды. Осылайша, Қорғаныс Халық Комиссары Ворошиловтың 1938 жылғы 24 маусымдағы «200ш» Директивасына сәйкес, Қызыл Армиядан барлық «Кеңес Одағының құрамына кірмейтін ұлттардың», соның ішінде немістердің, сондай-ақ шетелде туылғандардың немесе тұратындардың, сондай-ақ сол жерде туыстары бар әскери қызметшілер босатылуы тиіс болды.

Кеңес азаматтығына өткен «бұрын шетел азаматтығына тиесілілер» контингенті ерекше және өте қызықты мәселе болып табылады. Н. Охотин мен А. Рогинский атап өткендей, әртүрлі контексттерде олар шетел азаматтары ретінде де, кеңес азаматтары ретінде де, азаматтығы жоқ адамдар ретінде де (немесе «азаматтықтан тыс адамдар») пайда болуы мүмкін. Сонымен, саяси эмигранттардың тергеу істерінде олардың барлығы кеңес азаматтары ретінде көрсетіледі, ал, шын мәнінде мүлдем олай емес еді [171].

Жаппай қамауға алу үрей, күмән мен алаңдаушылық тудырды. Бастапқыда эмигранттардың тұтқындауға деген көзқарасы өте тыныш болды,

кеңестік үгіт-насихаттың қарқынды болуының нәтижесінде олар ПХК тұтқындаған әрбір адамды тыңшы ретінде қарастырды. ХРККҰ ОК материалдарында: «өткен жылы (1937 ж.) тұтқындалған немістердің туыстары фашистер мен тыңшылар ретінде қаралды.» Алайда, 1938 жылдың ортасынан бастап, Пауль Шербер, Вилли Клейст, Ганс Гаусланден, Вальтер Диттбендер сияқты танымал ГКП қайраткерлер немесе жақын туыстарының бірі қамауға алынған кезде, көптеген адамдарда «тазалаудың» дұрыстығына деген сенім теңселіп қалды. Эмигранттар арасында сенімсіздік, сатқындық атмосферасы басым болды, сөз тасу толқыны тарады.

КИАК жанындағы неміс өкілі Дитрихтің 1938 жылғы 29 сәуірде ГКП ОК-іне жіберген есебінде: «жолдастарды кеңес органдарының іс-шараларының әділдігіне сендіру үшін көп күш қажет. Бірақ жалпы әңгімелер партияға, сондай-ақ Кеңес өкіметі органдарына деген сенімнің төмендегенін көрсетеді.» [173, п. 11]. Аймақтық партия комитеттерінің басшылығы тыңшыларды айқындау бойынша өз міндеттерін жақсы орындады, саяси эмигранттар мұқият бақылауда болды.

ГКП ОК-іне, КИАК жанындағы неміс өкілдігіне арналған ақпарат материалдарында: «шетелде тұратын әрбір неміс азаматы гестапо агенті болып табылады деп айтсақ, ешқандай жағдайда асыра сілтеу болмайды ...».

1938 жылы 28 сәуірде КИАК неміс өкілдігінде ПХК қамауға алған 842 неміс болды, бірақ бұл неміс өкілдігінде тіркелген қамауға алынғандардың бір бөлігі ғана. Тұтқындалған немістердің нақты саны, әрине, көп. 1937 жылдың қазанынан 1938 жылдың наурыз айының соңына дейін барлығы 470 адам қамауға алынды, тек наурыз айында ғана 100 адам қамауға алынды. 1938 жылы 9 наурызда Мәскеудегі Саяси эмигранттар үйінде соңғы 4 ер политэмигрант қамауға алынды. Провинцияда, мысалы, Энгельсте бірде-бір неміс бостандықта қалған жоқ. Ленинградта 1937 жылдың басында 103 неміс болды, ал 1938 жылы ақпанда тек 12 адам қалды [173, п. 7]. Қанша адам қамауға алынғанын және қанша уақыт қамауға алынғанын партияға мүшелік жарналарды енгізу арқылы бағалауға болады: «бұл сандар партияның мүшелік жарналарын төлеуде де көрінеді. 1937 жылдың басында ГКП-нің 1.300 мүшесі неміс өкілдігіне мүшелік жарналарды төлегенімен, қазіргі уақытта мүшелік жарналарды төлеген 378 мүше ғана қалды, олардың 17-сі осы жылы әлі төлемеген және біз олар туралы ештеңе білмейтіндіктен, олардың бар-жоғы белгісіз. Бұған тағы үш жолдас қосу керек: Берта Келле, Щюц Элиза және Эрих Вундерзе 1937 жылдың аяғынан бастап мүшелік жарналарды төлемеді. Мүшелік жарналар сомасы 1937 жылдың басында 10.000 рубльден 3.000 рубльге дейін төмендеді. 783 рубль 40 тиын, ақпанда - 4.226 рубль 75 тиын, Наурызда - 3.377, 65 рубль және Сәуірде - 3.916, 10 рубль» [173, п. 8]. 1938 жылдың сәуіріне қарай ГКП мүшелерінің 70% - дан астамы ПХК-мен қамауға алынды деп айтуға болады.

Денгель жолдасқа ГКП ОК-іне ақпаратқа арналған материалдарда: «Егер қамауға алу 1938 жылғы наурыздағыдай көлемде жалғасатын болса, онда үш ай ішінде КПП-ның бірде-бір мүшесі қалмайды.» делінген [173, п. 109-110]. 1937-1938 жылдары электр зауытында шетелдіктер де, көптеген кеңес

қызметкерлері де жапатармағай қамауға алынды. Алайда, қуғын-сүргіннің ең үлкен деңгейі, Электрзауыт шетелдіктерінің көпшілігін құрайтын ұлты бойынша немістерге қатысты болды. Темір тордың артына Вилли Кох, Ганс Ольрих, Франц Гайслер және басқа да көптеген шетелдік жұмысшылар түсті. Тергеу ешнәрсе дәлелдей алмаса да, Кох, Ольрих және Железняк 1937 жылы 29 желтоқсанда ІХК АҚБ-мен революцияға қарсы қызметі үшін әрқайсысы 10 жылдан лагерьлерге жөнелтілді. Сол 1938 жылдың наурызында Ганс Ольрих арктикалық Норильскіде, ал, Кох пен Железняк ІХК-нің Қарағанды лагерьінде жаза мерзімдерін өтеп жүрген кездерінде, олардың досы Франц Гайслер – Кеңес Одағына 1925 жылы келген, «вольфрам» операциясына қатысушылардың зауытта қалған соңғысы – тыңшылық жасады деген күдікпен электр зауытында қамауға алынды. Қамауға алынған кезде Гайслер электр комбинатының түтік зауытының механикалық цехының шебері болып жұмыс істеген және Швейцар есімімен өмір сүрген. 1938 жылы 17 мамырда КСРО ІХК комиссиясы оны атуға үкім шығарды. 1938 жылы 28 мамырда үкім орындалды. Оның әйелі Эмми жас балаларымен алыс Қарағандыға жер аударылды. Вилли Кох 1947 жылы 10 жылдық лагерь мерзімін өтегеннен кейін Батыс Қазақстанға қоныс аударып, Теректі МТС-да токарь болып жұмыс істеді. Алайда, 1949 жылы қаңтарда Кох контрреволюциялық іс-қимыл жасады деген айыппен қайтадан қамауға алынып, Орал қаласындағы түрмеге жеткізілді [78, б. 504-555].

1936-1938 жылдары Свердлов облысында (қазіргі күнгі шекарада) Германиядан келген 21 саяси эмигрант қамауға алынды. Оның 13-і қамауға алынғанға дейін Свердловскіде, үшеуі Төменгі Тагилде, тағы үшеуі Надеждинскіде тұрып, жұмыс істеген. Бұрын облыс орталығында тұратын екі саяси эмигрант Свердлов облысы бойынша ІХК басқармасының өтініші бойынша Севастополь мен Сталинода (Донецк) қамауға алынды. Тергеу жүргізу үшін олар Свердловск қаласына жеткізілді. Тұтқындалған ГКП мүшелерінің мұрағаттық-тергеу істерінің материалдары, олардың 11-і сол уақытқа дейін кеңес азаматтығын қабылдағанын, 4-і Германия азаматтығын сақтағанын, 6-ы Кеңес Одағындатұруға рұқсаты бар азаматтығы жоқ адамдар екенін куәландырады. Саяси эмигранттарға шығарылған үкімдерді талдау ең көп зардаптыкеңес азаматтығын алған немесе Кеңес Одағындатұруға ықтиярхат алған адамдар шеккенін көрсетеді. Алғаш тұтқындалған неміс коммунистері Кеңес Одағына кеңес шекарасын заңсыз өту нәтижесінде келген қашқындар болды. Кеңес шекарашылары Герберт Бауманды, Иоганес Бергнерді, Герберт Веберді, Генрих Гейлингті, Фриц Клеберді және Ганс Сайлерді ұстап алды. Шекарадан өтудің және Кеңес Одағындатұруға рұқсат алудың барлық жағдайларын анықтағаннан кейін Бауман Нижний Тагилге жіберілді. Тұтқындауға дейін ол «Уралвагонстрой» трестінде жүргізуші болып жұмыс істеді. И. Бергнер де Кеңес Одағына Швеция мен Финляндия арқылы заңсыз келді. Тұру үшін ол Надеждинскіге жіберіліп, құрылыс кеңсесінде жұмысшы болып жұмыс істей бастады. Көп ұзамай ол Отанына оралу үшін Германия Елшілігімен байланысуға тырысты, бірақ Надеждинский зауыты стансасында ұсталып, Нижний Тагилдегі түрмеге жабылды. Оның кінәсін дәлелдейтін

Надеждинский зауыты стансасынан Мәскеуге дейінгі теміржол билеті, сондай-ақ кеңес астанасындағы Германия елшілігінің мекен-жайы болды. Г. Бауман сияқты, И. Бергнер де 1926 жылғы РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-Бабының 10-тармағына (антисоветтік үгіт және насихат) сәйкес сегіз жылдық түзеу-еңбек лагерлеріне сотталды. Алайда көп ұзамай Германия елшілігі оны босату және Германияға оралу туралы өтініш білдірді. Осы негізде 1941 жылғы 7 маусымдағы КСРО ІХК арнайы жиналысының шешімімен И. Бергнер түрмеден босатылды және жағымсыз шетелдік ретінде КСРО-дан шығарылды. Бранденбург қаласының тумасы Г. Вебердің жолы тіпті болмады. Кеңес Одағына қашқаннан кейін ол Свердловскіде тұрды, содан кейін Севастопольге көшіп, шұжық зауытында етті сүйектен ажыратушы болып жұмыс істеді. 1937 жылы сәуірде Вебер антисоветтік үгіт-насихат жүргізді деп айыпталды, сол жылы 10 қыркүйекте ең қатаң жазалау шарасына үкім шығарылып, келесі күні ол атылды.

Кеңес Одағында неміс саяси эмигранттары болып эмиграцияға дейін Германияда тұрақты тұратын, Германия азаматтығы бар және саяси себептермен Кеңес Одағына тұруға келген адамдар саналды. 1937 жылдың басында Германиядан келген саяси эмигранттардың саны Кеңес Одағындашамамен 4 мың адамды құрады. Заңды мәртебесі бойынша саяси эмигранттардың ортасы әр текті болды. Олардың кейбіреулері кеңес азаматтығын алды, басқалары неміс азаматтығын қалдырды, ал басқалары азаматтығы жоқ болып шықты және Кеңес Одағында болу үшін тұруға ықтиярхат алды. 1930 жылдары Кеңес Одағындаболған жаппай саяси қуғын-сүргін саяси эмигранттардың едәуір бөлігіне де әсер етті. Саяси иммигрант Э. Борхерт 1907 жылы Эрфуртта дүниеге келген және ГКП мүшесі болған. 1930 жылы ол Дессаудағы Сәулет және өнер институтын бітірді және сол жылы келісім бойынша КСРО ХШЖК-ге жұмысқа келді. КСРО ОАК Президиумының 1938 жылғы 9 маусымдағы қаулысымен оны Кеңес азаматтығына қабылдау туралы өтініш қанағаттандырылды. Кеңес Одағында өмір сүрген Э.Борхерт көп сурет салған. Істе Мәскеу мұражайыжаңа батыс өнерін – оның «Стачка» атты акварельін сатып алғаны туралы анықтама сақталған. 1941 жылғы 25 маусымда Борхерт ЖШҚӘ-ға жұмылдырылып, Каменск-Орал қаласындағы № 671 құрылыс батальонына жіберілді. Содан кейін ол Орал алюминий зауытының клубына ауыстырылып, онда суретші болып жұмыс істеді. 1941 жылы қыркүйекте еңбек әскеріне шақырылғаннан кейін жаңа батыс өнері мұражайында антифашистік көрме ашылды. Оның экспонаттарының арасында суретші Э.В.Борхерттің он сия суреті де болды. 1942 жылы қарашада ІХК Свердлов облысы бойынша басқармасының Каменск аудандық филиалы Э. Борхертті Германияның пайдасына қашуға дайындық және тыңшылық жасады деген айыппен қамауға алды. Ал 1944 жылдың қаңтарында КСРО ІХК жанындағы Ерекше кеңеспен 58 баптың 1, 9-11 тармақтары (диверсия, антисоветтік үгіт, антисоветтік топтарға қатысу) бойынша ГУЛАГ-ге 20 жылға сотталды. КСРО ІХК Қарағанды лагерінде жазасын өтеген ол, сол жылдың қыркүйегінде қайтыс болды. Орал әскери округінің әскери трибуналының 1962

жылғы 6 шілдедегі анықтамасымен КСРО ІХК жанындағы Ерекше жиналыстың қаулысы жойылды және Э. Борхерттің ісі оның әрекеттерінде қылмыс құрамының болмауына байланысты тоқтатылды [90, б. 51-63].

Саяси эмигранттар кеңестік жүйенің, кеңестік саясаттың тұтқынына түсті, оқшауланды, бақылауда болды, қоғамға «сіңіп» кетті. Есептерде: «Көптеген тұтқындау оларды шошытып, тұнжыратып жіберген делінген. Біреуі екіншісімен кездескенде: «сен әлі тірісің бе?» деп сұрайды. «Біздің бюроға жолдастар мүшелік жарналарды төлеу үшін келгенде, олар: «Сіздердің картотекаңыз кішірейіп бара жатыр ма? Тағы қанша қалды–он шақты ма?» «Енді күніне 2 рет қабылдайсыздар ма? Сіздердің осы күнге дейін мүлдем жабылмағаныңызға таң қаламыз» дейді. (Саяси эмигранттар кеңес жүйесінің тұтқынына түсті). КИАК кадрлар бөлімінің меңгерушісі Белов баяндамасында былай деп жазды: «Барлық жерде дерлік шетелдіктер мен шетелдік тектес адамдар жұмыстан шығарылады. Маркс-Энгельс-Ленин институтында жақында барлық шетелдік қызметкерлер жұмыстан шығарылды. Әлемдік экономика және әлемдік саясат институтында жақында 20-дан астам адам қысқартылды, олардың көпшілігі шетелдіктер немесе шетелде туылған азаматтар. Шетелдіктерді зауыттарда да жұмыстан шығарады... Кеңес азаматтығын көптен бері қабылдаған және БК(б)П-ге ауыстырылған адамдар бұрынғы шетелдіктер болғандықтан жұмыстан шығарылатыны туралы хабарламалар бар... Бір Мәскеудің өзінде жұмыссыз неміс эмигранттар саны мынадай: КИАК аппаратынан босатылған және жұмыс таба алмаған - 20 адам, басқа халықаралық ұйымдардан босатылған - 20 адам, зауыттар мен шаруашылық ұйымдардан босатылған - 15-20 адам. Сонымен қатар, саяси эмигранттар үйінде бір жыл бойы жұмыс іздеп жүрген және оны таба алмаған 90-ға жуық неміс саяси эмигранттар тұрады» [174, п. 43-44]. Мұндай жазаның бәріне де келуі мүмкін екенін түсіну жақын арада келді. Барлығы тұтқындауға дайындалып жатты, қамауға алудың әділдігі-әділ еместігі туралы айтылмады, олар жай ғана тұтқындауды күтіп, қорқып отырды: «осы жылдың наурыз айының ортасында саяси эмигранттардың үйінде тұратын кейбір жолдастар чемодандарын дайындап, қамауға алуды қорқыныш пен үрейге толы күтті» [173, п. 106-111]. «Тыңшылар мен фашистер» деп жарияланғандар және қамауға алынғандар ұзақ жауап алуды күтті. Әрбір қамауға алынған адамға сауалнама жүргізілді. «Тегі, Аты, Әкесінің аты. Туған күні. Туған жері. Тұрғылықты жері. Кәсібі және мамандығы. Қызмет орны және лауазымы немесе кәсібі. Паспорт және т.б.». Сауалнамада Кеңес Одағындағы өмір кезеңіне қатысты, антисоветтік қызметке қатысты тармақтар болды: «Ақ және басқа әскерлердегі қызмет, Кеңес өкіметі кезіндегі бандалар мен көтерілістерге қатысу (қашан және кім ретінде); Кеңес өкіметі кезінде қандай қуғын-сүргінге ұшырады: соттылық, қамауға алу және т.б. (қашан, қандай орган және не үшін)». Сауалнаманы толтырғаннан кейін қамауға алынғандар ұмыт қалды, олар жоғалып кетіп, олар туралы ешкім білмеді. Сыртқы әлеммен жалғыз байланыс ІХК қызметкерлерінің көптеген жауап алулары болды. Ханс Хауска: «Барлық әңгімелер орыс тілінде болды. Менің аудармашы туралы өтінішім қабылданбады. Тергеуші өзімен бірге сөздік

алып келіп жүрді. Ол маған неміс тілін білетінін айтты, бірақ оның сөздік қоры бірнеше сөз тіркестерін құрайтыны белгілі болды, атап айтқанда «Германия Компартиясы» және тіпті өрескел боқауыз сөздер». Жауап алу кезінде жазықсыздардан жаулар, тыңшылар, контрреволюционерлер, «таптық дұшпандық элементтер» жасалды. Жауап алу туралы Х. Хауска былай жазған: «Адамдар Лубянкаға жеткізілгеннен кейін бірден жауап алуға жіберіліп, тым көп сұраққоймастан таяқтың астына алынды». Көптеген адамдар үшін қамау уақыты қысқа болды. Олар ұзақ жауап алудан «құтылды», олардың кінәсі «алдын-ала дәлелденген» болды. «... күн сайын және түн сайын бірнеше адам «заттарымен бірге» шақырылды. Олардың арасында мүлдем жауап алынбағандар көп болды және тек бірнешеуі ғана бірнеше күн «тергеуде» болды. Таганрог түрмесіндегі барлық жағдайлардың 99%-ы бойынша «үкім» осылай шығарылды».

Тұтқындар кімді және қаншалықты сотталғанын, кез-келген тәсілдерді қолдана отырып, біліп отырды: «Бұл үкімдер бізге камераларда жария етілмегенімен – қамауға алынғандарды жай ғана «заттарымен бірге» алып кетті – дегенмен, моншадағы немесе дәретханадағы жазулардың арқасында біз камерада бірге отырғандардың алған мерзімдері туралы біліп отырдық. «Ол кезден орта 10 жыл, кейбір жағдайларда 8 жыл, ал «сәтті жағдайларда» 5 жыл болды». Шетелдік азаматтарды алдында не күтуі мүмкін екенін Ханс Хауске өзінің «Бастан өткеннің хроникасында» былай деп сипаттады: «Кейбір білгіштер, Ерекше кеңес мені шет мемлекеттің азаматы ретінде КСРО-дан шығарылуым ғана тиістігін айтты», Үнемі жауап алу, белгісіздік, ең жаманын күту, өмір сүрудің ең нашар шарттары «адамды бірнеше күнде дерлік хайуандық күйге түсірді». Хауске Х. былай есіне алады: «Сіз біртіндеп ақымақ болып, қандай да бір тұңғыыққа түсіп кетесіз. Таза іш киім болған жоқ. Барлық жерде қандала толы болды. Бәріміздің сақал-мұртымыз тым өсіп кететін, сақалдарымызды айына бір рет машинкамен кесіп отыратын. Оны кеспей-ақ, жай ғана жұлып алатын.

Бостандықта қалғандар да түрлі сынақтардан өтті. Халық жауларымен сөйлесуге тыйым салынды, күйеулері қамауға алынғаннан кейін әйелдері баспана мен жұмыстан айырылды, партиядан тұрған болса, содан да шығарылды. ХРККҰ-да қолдау табу әрекеттері нәтижесіз болды. Оларды Коминтерн ғимаратына кіргізбеді. Неміс өкілдерінің бюросында тұтқындалған әйелдердің торығу көріністері жиі кездесетін. Үмітсіздіктен, абыржудан, жалғыздықтан көптеген әйелдер өз-өзіне қол жұмсауға тырысты.

1938 жылдың күзінде бірнеше апта бойы тұтқындаулардың ерекше кең толқыны орын алды. ... Кеңес Одағында тұратын шетелдік коммунистер де талқандалды. Коминтерн аппаратында бірнеше айдың ішінде барлық буржуазиялық үкіметтер 20 жыл ішінде тұтқындалғаннан гөрі көбірек қайраткер қамауға алынды». Шынында да, жаппай жұмыстан босатуға байланысты көптеген Коминтерн қызметкерлері қамауға алу қарсаңында істерде болған жоқ. В. Леонхард бала кезінде нацистер билікке келгеннен кейін анасымен Кеңес Одағына келді. Ол халықаралық балалар үйінде тәрбиеленді, институтта

оқыды, содан кейін Коминтерн мектебінде оқыды, «Еркін Германия» ұлттық комитетінде қызмет етті. Ол анасын тұтқындалуын, адал коммунистерге қарсы жаппай қуғын-сүргінді, Қазақстанға жер аударуды көрді. 107-сінің тіпті азаматтығы жоқ. Сталиндік террор нәтижесінде ГКП үлкен шығынға ұшырады. Эмигранттардың көпшілігінде біртіндеп көңілсіздік пайды болды, партия саясатының әділдігі туралы иллюзиялары құлдырады. Саяси эмигрант мәртебесінің сенімі жойылды. Саяси эмигрант Фр. Хубер 1939 жылы 23 сәуірде жазған хатында саяси эмигранттың бұдан былай дауысы жоқ екенін атап өтті. Хат Саяси эмигранттар ортасындағы атмосфераны бағалауға мүмкіндік береді: «...Қазір неміс эмигранттары ...толығымен «жекеленіп» кеткен. Әркім, ұсталған адаммен таныстығы үшін тұтқындалудан немесе қандай бір жолмен өз-өзін жаман жақтан көрсетуден қорықанынан өзі үшін төрт қабырғадан шықпайды.» [175, п. 3-4]. Аймақтық партия комитеттерінің басшылығы тыңшыларды анықтау бойынша өз міндеттерін өте дұрыс орындады, Саяси эмигранттар мұқият бақылауда болды. ГКПОК-іне, КИАК жанындағы неміс өкілдігіне ақпаратқа арналған материалдарда: ««шетелде тұратын әрбір неміс азаматы гестапо агенті болып табылады деп айтсақ, ешқандай жағдайда асыра сілтеу болмайды ...» деп белгіленді. 1938 жылы 28 сәуірде КИАК неміс өкілдігінде ПХК 842 немісті қамауға алды, бірақ бұл неміс өкілдігінде тіркелген қамауға алынғандардың бір бөлігі ғана. Тұтқындалған немістердің нақты саны, әрине, көп. 1937 жылдың қазанынан 1938 жылдың наурыз айының соңына дейін барлығы 470 адам қамауға алынды, тек наурыз айының өзінде ғана 100 адам қамауға алынды [173, п. 6]. Қанша адам қамауға алынғанын және қанша уақыт қамауға алынғанын партияға мүшелік жарналарды енгізу арқылы бағалауға болады: «Бұл сандар партияның мүшелік жарналарын төлеуде де көрсетіледі. 1937 жылдың басында ГКП-нің 1.300 мүшесі неміс өкілдігіне мүшелік жарналарды төлеген болса, қазіргі уақытта мүшелік жарналарды төлейтін 378 мүше ғана қалды, олардың 17-сі осы жылы әлі төлемеген және біз олар туралы ештеңе білмейтіндіктен, олардың бар-жоғы белгісіз. Мүшелік жарналар сомасы 1937 жылдың басында 10.000 рубльден 3.000 рубльге дейін төмендеді [173, п. 8]. 1937 жылы 15 қыркүйекте Коминтерн кадрлар бөлімі өз басшылығына мынадай ұсыныс жасады:

1. ...барлық саяси эмиграцияны мұқият тексеріп, әрбір саяси эмигрантты одан әрі пайдалану туралы түпкілікті шешім шығару қажет. Кеңес Одағындақалуға шешім қабылдағандарға кеңес азаматтығын дереу рәсімдеу ұсынылады. Шетелге жіберетін адамдар туралы, егер олар кеңес азаматтығын қабылдаған болса, дереу кеңес азаматтығынан шығу туралы өтініш жасалуы керек;

2. БК(б)П-ға өтінішпен жүгіну қажет: а) тұруға рұқсат етілетін орындардың тізбесін және саяси сенімсіз эмигранттарға жұмыс істеуге рұқсат етілетін кәсіпорындардың немесе шаруашылық салаларының тізбесін белгілеу; б) шетелдіктер мен саяси сенімсіз адамдарды жұмысқа жіберудің белгілі бір тәртібін белгілеу, оларды саяси сенімге қабылдауға міндеттеме в) ПХК органдарына Кеңес Одағындақалған барлық шетелдіктер қайда тұруға құқығы

бар екенін көрсете отырып, тиісті құжаттарды алуы керек екендігі туралы нұсқаулар беру; г) ПХК органдары тұтқындаған адамдардың отбасы мүшелерін тұрғылықты жері және жұмысқа жіберу тәртібі туралы тиісті органдарға арнайы нұсқау беру» [174, п. 47]. Соғыс қаупінің артуы аясында сол кезеңде елдің аса маңызды өнеркәсіптік кәсіпорындарында жұмыс істеген шетелдік мамандарға мұқият назар аударылды, оларға Сталинград зауыттары да кірді: СТЗ, «Красный Октябрь» және «Баррикады». Германияны кеңес басшылығы болашақ соғыста қарсылас ретінде қарастырғандықтан, ең алдымен немістер мемлекеттік қауіпсіздік органдарының назарын аударды [48, б. 112-124]. 1930 жылдардағы көрнекі процестердің тарихы аз зерттелген болып қала береді. 1937 жылғы аймақтарда көрнекі процестер сирек болған жоқ және 1937-1938 жылдардағы жаппай операциялардың бір бөлігі болды. 1937 жылғы 3 тамызда БК(б)П ОК көрнекі сот процестерін ұйымдастыру туралы директива шығарады: «БК(б)П ОК-і Обкомдарды, өңіркомдарды ұлттық коммунистік партия орталық комитеттерін халық жаулары – аудандық партиялық, кеңестік және жер органдарына еніп алған ауыл шаруашылығы зиянкестеріне қатысты әр облыста аудандар бойынша 2-3 ашық демонстрациялық процесс ұйымдастыруға, сот процестерінің барысын жергілікті баспада кеңінен көрсетуге міндеттейді.

Шынында да, ауыл шаруашылығына зиян келтірді, партиялық және кеңестік органдарды теріс пайдаланды деген айыптаулар аймақтық немесе аудандық ауқымдағы көптеген көрме процестерінің негізі болып табылады. Кисель қаласында «диверсанттар» мен «тыңшыларға» ашық сот жүргізу бастамасы ПХК Свердловск басқармасының басшылығынан келді. Көрсетілім процесс әдемі және жауды сөзсіз жеңуді көрсетуі тиіс еді. 1938 жылдың қаңтарында Шахов басшыларға: «1937 жылдың желтоқсанында және 1938 жылдың қаңтарында ПХК Кизелов қалалық бөлімі 1009 адамды қамауға алды. Нәтижесінде анықталғандай, олардың барлығы Винтер Ф.П. басшылығымен Неміс барлау агенттігі құрған Кизелов көмір бассейнінде жұмыс істейтін контрреволюциялық тыңшылық диверсиялық ұйымның қатысушылары» болып табылады. Бұл процесте Германияның Рур көмір бассейнінен Оралдың көмір өнеркәсібінде жұмыс істеуге келген «неміс тыңшыларына» ерекше рөл берілді, Фриц Балтес. Ол жауап алу хаттамасында былай хабарлады: «1930 жылдың мамырынан бастап 1931 жылы менің Кеңес Одағына кетуіме дейін мен жұмыссыз болдым. Жұмыссыздықтың салдарынан мен Кеңес Одағында жұмыс істеу үшін Берлиндегі орыс сауда өкілдігінде шарт жасасуды шештім».

1930 жылдардың басында Эссен газеттері КСРО-да, «Союзуголь» трестінде жұмыс істеуге шақырылған хабарландыруларға толы болды: жұмысшыларға керемет жалақы және басқа да игіліктер уәде етілді, сондықтан жұмыссыздық жағдайында көптеген кеншілер келісімшарттар жасасып, Кеңес Одағына ақша табуға жіберілді. 1934 жылғы 25 қарашада Балтес Берлиннен Сібірдің Анжеро-Судженск қаласына барды, онда ол 4 ай бойы забойшы болып жұмыс істеді. Содан кейін ол Кизельге көшіп, сол жерде Калинин атындағы шахтада забойшы болып жұмысқа орналасты, ал 1935 жылдан бастап 1937 жылдың басына дейін Надеждинск қаласындағы металл фабрикасында

калыптаушы болып жұмыс істеді. 1937 жылы қаңтарда ол қайтадан Калинин атындағы шахтаға, басқа лауазымға – онбасы ретінде оралды. Оның Надеждинскиге кенеттен кетуіне қатысты ПХК қызметкерлері мүлдем басқа пікірде болды: «Антисоветтік көзқарас болғандықтан, Балтес өндірісте жүйелі түрде жұмыстан қалып жүрді, ол үшін оған бірнеше рет тәртіптік жаза қолданылды – сөгіс және еңбек тәртібін бұзушы ретінде жұмыстан босату. Нәтижесінде Балтес Кизелов ауданында ұзақ уақыт жұмыс істемеді және тек 1937 жылы оралды. Ақпарат берушілердің айтуынша, Кеңес Одағындағы өмір сүру жағдайлары туралы сөйлескенде, Балтес: «Мен Ресейде жағдай соншалықты жаман екенін білмедім, егер мен бұл жерде орын алған аштық туралы білсем, Германиядан келмес едім, үйде жұмыссыз жатар едім, темекі шегетін едім, сонда да мен мұндағыға қарағанда әлдеқайда жақсы өмір сүрер едім. Бізде ешқашан аш күйінде өмір сүрмеген, және мұндағыдай аштан өлу болмаған. Германиядағы жұмысшы күніне 8 марка алады, сол ақшаға ол мыналарды сатып ала алады: 500 гр. май, 3 кг ақ ұн, бір килограмм ет, 500 гр. қант, жарты килограмм шұжық, барлығы үшін тек 2-3 марка жұмсайды, ал Кеңес Одағындағы жұмысшы бір күндік табысына тіршілік ету үшін бірнеше килограмм қара наннан басқа ештеңе сатып ала алмайды. Неміс жұмысшысы неғұрлым мәдениетті және тоқ жүреді, ал, кеңестік жұмысшы үнемі аш жүреді». Франц Винтерге қатысты: ол да Балтес сияқты газеттегі хабарландыруды оқып, ақша табу үшін Кеңес Одағына шешім қабылдайды. Винтер бірден Кизельге барып, онда алдымен техникалық инспектор, содан кейін Володарский шахтасының желдету меңгерушісі болып жұмыс істеді. Осы уақыт ішінде ол Германияға үш рет барып келіп, онысы әрине күдік туғызды, әсіресе осындай келулердің бірінен кейін ол Кеңес Одағына жалған төлқұжатпен оралды: «Мен ешқандай жалған құжат жасаған жоқпын, бірақ мен төлқұжатты бір адамнан алдым, оның фамилиясын білмеймін және оған өз паспортымды жапсырдым және Кеңес Одағына келдім».

Көп ұзамай Винтер Володарский атындағы шахтаның желдету меңгерушісінің орнынан айырылды, бәлкім, кеңес азаматтығының болмауына байланысты, тұруға рұқсат алу үшін құжаттар тапсырды, бірақ ол мұнан кейін Кизел қаласында жұмыс таба алмады. Мәскеуге – «Союзуголь» трестіне жүгінгеннен кейін-Винтер Калинин қаласына, «Кировуголь» трестінің № 2 шахтасының ауыспалы технигіретінде жұмысқа жіберілді, онда 1937 жылы 15 қыркүйекте оны ПХК қамауға алынды. 10 Қарашада Винтер Кизел түрмесіне ауыстырылды. Кагнер текті Калининдік чекист, Кизелдегі Близняк сияқты сұрақ алу кезінде еш ерекшеленбеді: «Калининде жауап алу кезінде мені еврей тергеушісі қатты азаптады. Осылайша менің сегіз тісім қағылды. Соққылардың салдарынан сол құлағымдағы жарғағым жарылып кетті, сондықтан мен бүгін бұл құлақпен енді естімеймін». Процесті дайындау. Тергеушілер Шахов, Годенко және Ерман әлдеқайда тәжірибелі болды және физикалық әсер ету шараларын қолданбады. Олар тексерілген, бұрыннан қолданылған әдіске – жұмысқа камерашілік агенттерді –«наседкаларды» қолдануға жүгінді. Камерашілік агентке келесі міндеттер қойылды: «1. Камерадағы нақты

тұтқындардың көңіл-күйі мен мінез-құлқына қызығушылық таныту. 2. Олардың іс бойынша өтіп жатқан басқа тұтқындармен қарым-қатынасы. 3. Олардың арасында тергеу барысында берген айғақтарын олар алдағы сот процесінде толық растағаны туралы әңгімелер жүргізу. 4. Егер олар әбіржесе, сотта өз айғақтарын растау қажеттілігіне көндіріп, олардың назарын көңілді әңгімелерге және шахмат, домино және т.б.ойнауға аудару. 5. Барлығы туралы Ерман мен Годенкоға есеп беру”. Айыпталушылардың барлығы дерлік процестен кейін босатылатынына толық сенімді болды. Айыпталушылар орналасқан камера, камерадан гөрі кеңестік жақсы курортқа ұқсады: «камера үш адамға арналған, 35-40 текше метр, жылы және таза». Әрқайсысында сейсептері бар төсек болды. Камерадағы еденді тұтқын-әйелдер жуып, түскі асты буфет қызметкерлері алып жүрді. Күшейтілген тағам – жақсы ет сорпасы, ет котлеттері, ақ нан, сүт. Ыдыс-аяқ пен ас құралдары берілді: табақтар, шанышқылар, стакандар. Сәлемдемелерге, азық-түлік сатып алуға, отбасылармен кездесуге шектеусіз мөлшерде рұқсат етілді. Бос уақытты өткізуге де мүмкіндіктер болды: айыпталушылар домино, шахмат және тіпті ойын карталарын қолдана алды. Балтес пен Смирнов ұсталған №6 камерада «ерекше жағдайлар» жасалды: барлығында сейсептері мен төсек-орындары, екі тағамнан тұратын түскі ас болды, ал процесс барысында сүт берілді. Балтестің пен Смирновпен бір камерада отырған Рачев өзінің айғақтарында «бір рет тіпті бүкіл камераны моншаға апарып, онда бізге ситро берілді» деді.

Процесс алдында Ф. Балтеске тергеуші Годенко костюм, көйлек және 1940 жылы Шаховтан жауап алған тергеуші айтқандай, «еш қажетсіз керек-жарақ болып табылатын галстук» сатып алып берді. Балтестің костюмді қалай төлейтінін сұрағанда, тергеуші Годенко бұл сома Балтес жұмыс істеген кезде жалақысынан ұсталады деп жауап берді. Сондай-ақ, Винтерге 800 рубльге костюм сатып алынды. Процесс алдында айыпталушылар процеске арналған сөйлеу жазбаларын құрастырып, тергеушілерге түзетуге берді. Процеске шамамен бір ай қалғанда айыпталушылардың сөйлейтін сөздерін дайындау басталды: әрқайсысына сотта қалай сөйлеу керектігін үйретті: барлық айғақтар, соңғы сөз және т.б. процестің аяқталуы қарсаңында тергеуші Ерман камераға кіріп, прокурордың ең жоғары жазаны талап еткенсөзінен қорықпауға көндірді. Алайда, прокурордың соңғы сөзінен кейін бұл ойын немесе театр қойылымы емес екені белгілі болды. «Балтес прокурор ең жоғары жазаны талап ететінін және неге лайық болса, соны алатынын айтты. Смирнов үнсіз қалды. Түні бойы Смирнов ұйықтамай, төсекте жатып темекі шегіп шықты». Ф. Винтер көніккен сияқты болды және тағдырдың еркіне сүйенді: «Тергеу кезінде неге қол қойдым, соны сот алдында да толығымен айтамын, өтірік айтудың мағынасы жоқ. Мені атудан басқа маған ештеңе істей алмайды». 26 қаңтарда Винтер мен Балтестің тағдыры БК(б)П ОК саяси бюросының Кизелдегі айыпталушыларды жазалау шаралары туралы қаулысымен шешіліп, қаулының мәтіні А.Я. Вышинскийдің И.В. Сталин мен В.М. Молотовқа жазған жоғарыда аталған жазбасымен бірдей болды. Шынында да, 1938 жылы 16 ақпанда Винтер мен Балтес ату жазасына кесілді. Осы уақытта олар Свердловск

қаласының сотталушылары үшін түрмеде отырды, бірақ үкімді орындау кезінде ПХК қызметкерлері асықпағаны анық. Себебі, шетелдік азаматтыққа тиесілілерге қатысты жоғары жаза қолдану тәжірибесі ерекше іс болды және, әдетте, Сыртқы Істер Халық Комиссариатының рұқсаты қажет болды.

В.П. Потемкиннің СІХК бойынша орынбасары Литвиновтың 1938 жылғы 21 ақпандағы, В.М. Молотовқа Ф. Балтес пен Ф. Винтерге қатысты жоғары жаза қолдану мүмкіндігі туралы хатында былай делінген: «Сіздің осы жылғы 20 ақпандағы М-778 Орал округінің әскери трибуналымен атуға сотталған неміс азаматтары Винтер мен Балтеске жоғары жаза қолдану мүмкіндігі туралы өтінішіңіз бойынша СІХК пікірі төмендегідей: Осы уақытқа дейін сотталған неміс азаматтарына жоғары жаза қолдану жағдайы болмағанын ескере отырып және Германияда тұратын өз азаматтарымызға қарсы репрессияның алдын алу үшін СІХК Винтер мен Балтестке тағайындалған ең жоғарғы жазалау шарасын 20 жылға бас бостандығынан айырумен ауыстыруға болады деп санайды». Бір аптадан кейін, 23 ақпанда, Винтер мен Балтеске ең жоғарғы жазалау шарасы 25 жылдық түзету-еңбек лагерлеріне өзгертілгендігі туралы хабарланды. 1940 жылы маусымда Ф. Балтес босатылып, Рур көмір бассейнінің «Генерал Блюменталь I/II» шахталарының біріне жұмысқа орналасты. 1975 жылы ол қайтыс болып, Бохуме қаласында жерленді. Кизелдегі ашық сот процесінің айқын мәні – бұл процесс жаппай операциялардың бір бөлігі, оның алдыңғы жағы, «суреті» бола тұрып, жұртшылыққа «тыңшылық ұйымдардың, диверсанттардың, зиянкестердің» бар болуын көрсетті. Сонымен қатар, оның тікелей ұйымдастырушыларының прагматикалық мақсаттары – ПХК иерархиялық баспалдақтарымен жылдам көтерілу, жоғары лауазымға ие болу мүмкіндігі де көзделді. Процесті дайындау және жүргізу үшін құралдардың кең, яғни, зорлық-зомбылық пен қоқан-лоққылардан бастап сендіру мен пара беруге дейінгі арсеналын пайдаланудемонстрациялық процестің сәтсіздікке ұшырау мүмкіндігін жоққа шығарды [18, б. 544-551].

Немістерді қудалауды жаппай құбылыс ретінде алғаш рет ресми түрде ТАСС ақпарат агенттігі жариялады. Оның 1937 жылғы 1 наурыздағы хабарламасында 1936 жылдың қарашасында Мәскеу мен Ленинградта революцияға қарсы қызметі мен тыңшылығы үшін осы елдің азаматтары қамауға алынғаны айтылған. Германия елшілігі мен елші граф фон Шуленбургтің өзі қамауға алынғандарды босатуға тырысты. Толық ақпараттың жоқтығына қарамастан, олар Германия азаматтарын ұстау және қамауға алу жағдайларының есебін жүргізді. Сонымен, № 1 елшілік тізімге 1936 жылдың 13 қазанынан бастап қамауға алынған 67 адам енгізілді. 1937 жылдың 12 мамырына дейін бұл адамдар негізінен Украинада, Орталық Ресейде, Оралда және Сібірде тұрды және барлығына саяси айып тағылды.

Елшілік қызметкерлерінің барлық күш-жігеріне қарамастан, неміс тарапы дәл деректерге қол жеткізе алмады. 1935 жылға қарай Кеңес Одағында кемінде 6 мың Үшінші Рейх азаматы болды. Германияда Гитлердің билікке келуіне және Кеңес Одағында кең ауқымды қуғын-сүргіннің басталуына байланысты немістердің басым көпшілігі КСРО-дан асығыс кетті. Нәтижесінде «үлкен

террордың» басталуына қарай Кеңес Одағында 1 мыңнан астам неміс азаматы қалды. 1937 жылдың шілдесіне қарай олардың 130-ы қамауға алынды. Тұтқындалған отбасылардың жағдайы да қайғылы болды.

Германия елшілігінің мәліметі бойынша, 1937 жылдың қыркүйегіне дейін 360 неміс түрмеде отырды, ал 1937 жылы дипломаттар неміс азаматтарын тұтқындау мен ұстаудың 730 жағдайын анықтады, олардың шамамен 70%-ын; кеңес кәсіпорындарымен алдын-ала келісімшарт жасасқан мамандар мен білікті жұмысшылар құрады.

Елшілік қамауға алынған шетелдік азаматтардың нақты саны жоғарыда келтірілген ресми сандардан 40-50% жоғары болды деп мәлімдеді. Елшіліктің мәліметінше, қамауға алу 1939 жылдың ортасына дейін жалғасты. 1938 жылы 445 Германия азаматы, 1939 жылы 235 адам ұсталды. Германия өкіметі өз азаматтарын КСРО аумағынан шығару үшін акция өткізді. Бірнеше көлік ұйымдастырылып, Кеңес Одағының әртүрлі жерлерінен немістер Отанына жіберілді. Қоныс аударушылардың ілгерілеуін бақылау жүргізілген Варшавадан келген хабарламада олар Киевтен, Одессадан және Харьковтан Польша аумағы арқылы жөнелтілгені айтылды.

Ұлттық операциялар бүкіл елде жүргізілді. Кеңес азаматтығын алған шетелдіктер, олардың отбасы мүшелері, тергеушілермен тығыз байланыста болған кеңес азаматтары да тергеуге алынды. Шетелдік азаматтарға тыңшылық күдіктерімен шектелмей, әртүрлі айыптар да тағылды. Швеция Кеңес Одағында төрт дипломатиялық миссия арқылы ұсынылды: Мәскеудегі елшілік, Ленинград пен Владивостоктағы консулдықтар және 1935 жылы жабылған Архангельск вице-консулдығы. Алайда, 1937 жылдың жазында ПХК Архангельск облысы бойынша басқармасы «тыңшылық ұясы» деп жарияланған Норвегия консулдығымен байланысты «адамдарды тәркілеу» операциясын жүргізді. Операция барысында 54 адам қамауға алынды, консулдық жабылды, ал Ресейде өскен консул Арнольд Виклюнд КСРО-дан кетуге мәжбүр болды.

Осы уақытта Швед дипломаттары Кеңес өкіметі тарапынан бұрын-соңды болмаған қысымға тап болды. Жаңадан тағайындалған дипломаттарға виза беруден бас тарту практикасы қолданылды, дипломатиялық поштаға қол сұқпау принципі бұзылды, Швед өкілдіктерінде техникалық персонал лауазымдарын атқарған кеңес азаматтары қамауға алынды. Сонымен қатар, ПХК тыңдау аппаратурасын орнату мақсатында дипломаттардың үй-жайлары мен пәтерлерін жасырын бұзуды жүзеге асырды. Кеңес өкіметінің таңқаларлық қадамдарын Мәскеу дипломатиялық корпусы белсенді түрде талқылады. Бейресми кездесулер барысында Мәскеудегі Швеция, Ұлыбритания Греция, Иран, Латвия, Литва, Германия, Польша, Чехословакия, Франция және Жапония дипломаттары ықтимал қарсы шараларды талқылады. Польша елшісі өзара қарым-қатынас қағидатын басшылыққа алып, жауап ретінде кеңес азаматтарын батыс елдерінен қайтарыпжіберуді ұсынды. Алайда, бұл шара Швеция жағдайында тиімді болуы екіталай еді, өйткені оның аумағында кеңес азаматтарының саны аз болды. 1938 ж 26 мамырда Швеция елшісі Вильгельм Винтер Сыртқы істер министрі Рикард Сандлерге атын «Кеңес Одағындағы

басқа халықтарға дұшпандық» деп аударуға болатын жөнелтілім жіберді. Онда ПХК-нің ирандық, латыш және неміс операциялары туралы хабарланды. Тұтқындалғандардың арасында Кеңес Одағына «достас» елдерінің өкілдері бар екендігі ерекше атап өтілді. Сондай-ақ, ПХК операцияларының бірі грек операциясы болды: «...көптеген ауылдар күйреп, онда бірде-бір грек қалмады». 1938 ж. 8 маусымында елдің ең ірі газеттері Dagens Nyheter «қазір Кеңес Одағында жүзеге асырылып жатқан көптеген қуғын-сүргіндердің ішінде шетелдіктерге қарсы науқан ең көп болып табылады, дипломатиялық өкілдіктердің наразылықтары еленбейді» деп хабарлады. Егжей-тегжейлі айтпай-ақ, газет тұтқындалғандардың арасында швед азаматтары да бар екенін атап өтті.

Кеңестік Карелияда Ұлттық операциялардың негізгі бағыты Финляндияның Кеңес Одағына жақындығымен және Карелия АССР-нде финдік иммигранттардың санының едәуір болуымен анықталды. 1930 жылдардың ортасында Кеңестік Карелиядағы үлесі 3%-дан әрең асқан финдер. республикадағы Үлкен Террор құрбандарының 41%-ын құрады. Алайда, Финляндияның Карелиядағы ПХК операциясының құрбандарының арасында Швеция азаматтары, ең алдымен фин тілі – ана тілі болып табылатындардың бар болғаны анық. Карелиядағы ұлттық операциялардың негізгі мақсаты финдік қашқындар мен саяси эмигранттар болды. Биліктің «Финдер» ұғымына тек Финляндия азаматтығы барлар ғана кірмеді.

1938 жылы 23 наурызда Карелия АССР-нің ПХК-і республиканың Прионежский ауданындағы Пай (фин тілінде Pajusuo) ауылының Лососинский орман пунктінің ағаш кесушісі Эйно Петрович Хейккинен атты азаматты тұтқындады. Эйно Хейккиненді 1938 жылғы 21 қыркүйекте Карелия АССР-нің ПХК арнайы үштігі сотсыз және адвокатсыз 58-б-11-бап бойынша соттады. Ол 1938 жылы 28 қыркүйекте Петрозаводск маңында атылды. ПХК анықтамасы негізінде құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық базаларында ол Финляндиядан келген фин ретінде өтеді. Алайда, Швецияның СІМ-інің дереккөздеріне сәйкес, Эйно Хейккинен (Eino Heikkinen) Швеция азаматы болған. Ол бірнеше рет Швецияның Ленинградтағы консулдығына КСРО-дан кету туралы өтініш білдірді. 1938 жылдың басында оның шығу құжаттары дайын болған, бірақ көп ұзамай Эйно Хейккинен ПХК-імен тұтқындалып, атылған.

Азаматтығы мен этникалық шығу тегі жағдайының шатасуына Кеңестік Карелиядағы көптеген Швед иммигранттарының өмірбаяндарының күрделі траекториялары мен тағдырларының тәлкектері ықпал етті. Мысал ретінде 1930 жылдардағы Петрозаводскідегі Швед эмигранттарының өмірі туралы қызықты естеліктердің авторы Сигне Каскеланың (Signe Kaskela, сондай — ақ Signe Nuvönen және Signe Nurmi аттарымен де белгілі) тағдырын келтірейік. Фин тілінде сөйлейтін Сигне Каскела 1913 жылы Аргентинада, швед эмигранттары жанұясында дүниеге келген. Петрозаводскіде ол екінші некесімен Эйно Нурмимен (Eino Nurmi) тұрмыс құрады. Финляндиядан келген финн Эйно Нурми 1907 жылы Хельсинкиде дүниеге келген. Ол және оның әпкесі Эльза

(Elsa Nurmi) кеңес азаматтығын қабылдайды және Анохин атындағы Петрозавод баспаханасында жұмыс істейді. Сигне, Эйно және Эльза Карелия астанасының финдік мәдени өміріне белсенді қатысады. Сигне мен Эйноның үйленуі қайғылы түрде қысқа болады. Үйлену тойынан елу күн өткен соң, Эйно тұтқындалып, 1938 жылы қыркүйекте Петрозаводскіде атылды.

Хельмина Яако (Helmina Jaako) 1887 жылы Швецияның солтүстігіндегі Норботтен провинциясында, фин азшылығының дәстүрлі тұрғылықты жерінде дүниеге келген. XX ғасырдың басында ол отбасымен бірге Бразилияға қоныс аударады. Бірнеше жылдан кейін Хельмина күйеуі Карл Оскармен бірге Еуропаға оралып, Норвегияға қоныстанады. Ресейдегі Қазан төңкерісі әлемдегі алғашқы пролетарлық мемлекеттің құрылысына үміт берді. Ерлі-зайыптылардың екеуі де коммунистік қозғалыстың белсенді қатысушылары болды, сондықтан 1932 жылы олар басқа шведтермен бір уақытта Петрозаводскіге көшеді. Фин тілін меңгерген олар карело-фин автономиясының саяси өміріне белсенді қатысады. Алайда, көптеген басқа саяси эмигранттардан айырмашылығы, Хельмина мен Карл Оскар Швеция азаматтығын сақтап қалады, бұл оларды үлкен террор кезінде құтқарған болуы мүмкін. Жаңа швед төлқұжаттарын рәсімдегеннен кейін олар 1940 жылы отанына орала алды.

Әрине, Швед дипломаттарының КСРО-дан шығарылатын адамдарға қатысты әрекеттерін тоталитарлық Германия дипломаттарымен салыстыру дұрыс емес. Алайда, өкінішке орай, Дания немесе Норвегия сияқты елдердің дипломатиялық миссияларының осы жағы туралы бізде арнайы зерттеулер жоқ.

1937 жылдың жазы мен 1938 жылдың күзі аралығында ПХК қызметкерлері Швеция азаматтарын жергілікті жерлерде шақыру операциясын жүргізіп, олардың тұруға рұқсаты жойылғанын және олар КСРО-дан шығарылғанын хабарлады. Бұл ретте, әдетте, елден кету үшін өте қысқа, үш апталық мерзім берілді. Биліктің бұл талабы заңсыз да, шындыққа жанаспайтын да болды. Сол кезде Кеңес Одағында елді Швециямен байланыстыратын екі көлік бағыты болды. Швецияның Vikingaland компаниясының ұшағы Мәскеу-Рига-Стокгольм бағыты бойынша ұшты. Тағы бір көлік Ленинград-Хельсинки тікелей халықаралық пойызы болды. Алайда жіберілген Швеция азаматтары билеттерді өздері сатып ала алмады. Халықаралық рейстер мен пойыздарға билеттер Кеңес Одағында тек валютада сатылды. Сонымен бірге заңды валюта айырбастау пункттері болған жоқ. Сондықтан паспорттары бар Швеция азаматтары да жол билеттерін сатып алу үшін елшілікке жүгінуге мәжбүр болды. Көптеген отбасылар Швеция мемлекетінен жолға қарызға ақша алды. Швеция елшілігінің Финляндияның СІМ-імен келісімі нәтижесінде, мұқтаж жолаушылар шекара бақылауынан өткеннен кейін Финляндия билігінен фин маркаларында ақшалай көмек алды. КСРО-дан көлік ұйымдастырудан басқа, дипломаттар басқа да бірқатар шұғыл мәселелерді шешуге мәжбүр болды. Көптеген кеңестік шведтердің төлқұжаттарының жарамдылық мерзімдері өтіп кеткен болды. Кейбіреулер Швеция азаматтығынан айырылып, оны қалпына келтіруге өтініш білдірді. Бұл жағдайда Швед дипломаттары жеке тұлғаны

сәйкестендіру және оның Швециямен «байланысы» процедурасын жүргізіп, жергілікті биліктен сұрап, Швед туыстарының кепілдіктерін жинады.

Көптеген адресаттар Ресейде бірнеше буын ұрпақтары өмір сүріп келді. Бірқатар істер дипломаттардың көмек сұраған Швеция азаматы тарихи Отанымен «байланысын үзді», «швед тілін білмейді» және «ешқашан Швецияда болған емес» деген стандартты белгілерімен қатар жүрді. Ресей азаматтығына ауысып алып (1922 жылдан кейін – кеңес) және кейін Швеция азаматтығын қалпына келтіруді сұрағандар да болды. Тәуекел тобында швед азаматтарының «орыс» әйелдері мен ересек балалары да болды. Олардың барлығы КСРО-дан шығарылғанға дейін елшілік Швеция азаматтығын шұғыл түрде рәсімдеді. Алайда бұған дейін мұндай азаматтар кеңес азаматтығынан шығуы керек еді. Бұл мәселені Швеция елшілігі СІХК-пен хат алмасу барысында бірнеше рет көтерді. Сонымен қатар, Швеция елшілігінің шағын ғана штаты басқа да күтпеген мәселелерді шешуге мәжбүр болды. Мәскеуден алыс қалаларда (мысалы, Баку) тұратын шведтердің астанада тұрақтау мүмкіндігі болмады. Сондықтан оларды КСРО-дан қайту жолында елшіліктің қызмет көрсету орындарына уақытша орналастыру туралы шешім қабылданды. Репрессиядан қорқып, адамдар елшілік ғимаратынан өз бетінше кетіп, Ленинград станциясына барудан бас тартты. Нәтижесінде Швед дипломаттары азаматтарды қызметтік көліктерімен тікелей пойыз платформасына жеткізуге мәжбүр болды. Нәтижесінде елшіліктің барлық дерлік аппараты Швед азаматтарын әкету операцияларына тартылды. Швеция елшісі Вильгельм Уинтер жұмысының максималды түрде көп болуына байланысты Швецияның СІМ-інен 1938 жылғы жылдық есепті жіберуді кейінге қалдыруды сұрады—бұл Швецияның дипломатиялық тәжірибесінде болмаған жағдай.

Швеция азаматтығын сақтағандардың көпшілігі Отанына аман-есен оралды. Олардың арасында 1930 жылдардың басында УССР-дің Херсон облысындағы Швед компартиясы атындағы колхозды басқарған коммунистер де болды.

Оның мүшелері Эдвин Блум, Карл Туре Грес және Сигфрид Хольмстрем екені белгілі. 1931 жылы Коминтерн тапсырмасы бойынша олар отбасыларымен бірге Швеция Компартиясы атындағы колхозды басқаруға Украинаға келді. Алайда, 1933 жылғы жаппай аштықтан кейін барлық швед коммунистері Херсон облысындағы Швед колхозынан кетті. Олардың екеуі — Карл Андерсон және Уго Альберт Лауенштейн тұтқындалды, бірақ Швецияның дипломатиялық араласуынан кейін отанына қайтарылды. Эдвин Блум мен Сигфрид Хольмстрем Кеңес Одағында қалуға шешім қабылдады және отбасыларымен бірге Карелияға көшті. Сәті түсіп, Блум 1937 жылы Швецияға аман-есен орала алды [176, б. 178-195].

Кеңес Одағына келген венгрлер мемлекеттік қауіпсіздік органдарының назарында, тергеуде болды, көпшілігі заңсыз сотталып, кейіннен ақталды. Оралда тұратын венгрлердің барлығы дерлік (108 адам) Австрия-Венгрия аумағында дүниеге келген. Венгрлердің жас құрамы шамамен бірдей болды: көпшілігі 1879-1899 жылдар аралығында дүниеге келген. Олар Кеңес Одағына

заңсыз енген қашқындар немесе келісім бойынша КСР Одағына жұмыс істеуге келген мамандар болды. Олардың көбісі Венгрия Коммунистік партиясының мүшелері болды және Венгрия Кеңес Республикасы жеңілгеннен кейін КСР Одағына Саяси эмигранттар ретінде келді. Саяси эмигранттар ретінде Кеңес Одағына венгрлер басқа елдерден де келді. Иосиф Новицкий 1904-1906 жылдары Венгрия социал-демократиялық партиясының, 1917-1922 жылдары АҚШ жұмысшы партиясының, ал Кеңес Одағына қоныс аударғаннан кейін БК(б)П мүшесі болды. 1930 жылдардың басында көптеген шетелдіктер КСР Одағына заңсыз кіруге тырысты. Венгрлердің арасында мұндай он адам болды. Батыстағы Ұлы депрессия жағдайында олардың басты мақсаты Кеңес Одағына жұмысқа орналасу деп саналды. Әрине, саяси себептер де болды. Кейбіреулері елге туристер ретінде келіп, қалып қалды.

Өкінішке орай, 1937 жылы 12 венгр, оның 4-і желтоқсанда қамауға алынды. Енді айыпталушыларға 58-б «Тыңшылық» бабы тағыла бастады. 58-баптың әртүрлі тармақтары бойынша айыпталушылар ең жоғары жазаға тартыла бастады. 1937 жылы тұтқындалған венгрлердің арасында КСРО азаматтары, Будапешттің тумалары И.С. Вейс пен А.С. Молнарға ең қатаң жазалау шарасы үкім етілді. 1937 жылы желтоқсанда эстондықтарға, литвалықтарға және финдерге «латыш линиясы» бойынша қуғын-сүргіннің таралуы туралы директива шықты. 1938 жылы қаңтарда болгарларға, македондықтарға, ауғандықтарға қарсы операциясы басталды. Бұл жағдайда КСРО Одағының неміс, поляк және фин халқы ерекше зардап шекті. Осы тұрғыда венгрлер «сәттірек» болды. Свердлов облысында үлкен террор кезінде қамауға алынған 102 венгрдің 55-і босатылды, яғни жартысынан көбі; ең жоғары жазаға 24 адам (қамауға алынғандардың төрттен бір бөлігі) сотталды, бұл басқа саяси қуғын-сүргінге ұшыраған халықтармен салыстырғанда айтарлықтай төмен болды.

Свердлов облысындағы болгар саяси эмигранттарының көпшілігі 1937 жылы олар мекендеген Нижний Тагил мен Надеждинскіде басталған бір «эмигрант ісі» аясында қамауға алынды. Тергеу аңызына сәйкес, Надеждинский ауданында Болгар барлау қызметі «контрреволюциялық тыңшылық-диверсиялық және террористік ұйым» құры, оған Болгар саяси эмигранттары кірген. Бұл топтың жетекшісі осы рөлге ең қолайлы болып табылған болгар генералының ұлы Г. Готиевский тағайындалады. Саяси эмигранттардың әрқайсысы «өз» ортасында жұмыс істейді. Медициналық студенттер арасында Лазар Димитров «Варна қаласында фашистер жиналысында естіген фашистік офицердің контрреволюциялық жала жабу сөзін таратқан, контрреволюционерлер Троцкий, Зиновьев және Каменевті мадақтаған. Ал, «Партия мен Кеңес өкіметінің саясатына қарсы контрреволюциялық үгіт-насихатты» болгар қашқыны Георгий Иванов жүргізген. Бұл топқа болгар саяси эмигранттары ғана емес, сол кезде Свердлов облысында болған кеңестік болгарлар да «енгізілді». «Қашқындар бойынша операция» 1937 жылы тамызда басталды, шамамен 60-80 адам қамауға алынды. Тергеу әдеттегідей жүріп жатты, бірақ кейін Мәскеуден «тергеу қарқынының әлсіздігі туралы» бұйрық

келді. Осыдан кейін оның бағыты өзгерді. «Тергеушілер айыпталушыдан тек шекарадан өту материалдарын мойындауды талап етті. Қамауға алынған адаммен әңгімелесіп, қажетті деректерді қағазға түсірді, кейін айыпталушы болмаған кезде жауап алу хаттамасын жасап, айыпталушыға қол қоюға берілді. Қашқындар бір-бірін ұйымға жалдаушылар деп атады. Болгар саяси эмигранттарына арналған үкімдер әртүрлі болды. Мысалы, Г. Дубов тергеу барысында БКП төрағасы В. Коларовтан сипаттама ала алды, ол оны «табанды, адал және шыншыл партияшы» деп атады. 1939 жылы қаңтарда тергеу «дәлелденбегендіктен» тоқтатылды, ал Дубовтың өзі қамаудан босатылды. И. Добрев, К. Милев немесе Ф. Яни сияқты кейбіреулері, жазасын лагерьде өтеді, бірақ, соның ішінде «эмигранттар ісі» бойынша тұтқындалғандардың көпшілігі 1938 жылдың ақпан-наурыз айларында атылды.

Егер шетелдік субъектілерді соттау тәртібі туралы айтатын болсақ, онда оның жалпыға бірдей қабылданғаннан өзгеше екенін атап өткен жөн. Ол ПХК орталық және жергілікті органдарының жұмысының бірнеше кезеңдерінен тұрды. Тергеу процесінде басқармаларда атыс пен лагерьге қамауды қоса алғанда, жазаға байланысты ұсыныстармен қорытындылар жасалды. Содан кейін олар арнайы тізімге («альбом») енгізілді, оған ПХК Басқарма бастығы, прокурор қол қойды және Мәскеуге Орталық аппаратқа қарауға жіберілді. Әрбір жеке жағдай бойынша түпкілікті шешімді Ішкі істер халық комиссары Н.И. Ежов пен КСРО прокуроры А.Я. Вышинский шығарды. Үкімдер «альбомдардың» ПХК жергілікті басқармасына оралғаннан кейін орындалды.

Осылайша, шетелдік жұмысшыларды кеңес қоғамына тез интеграциялаудың бір жолы ретінде билік оларды қоғамдық-саяси қызметке белсенді тарту деп санайтыны анықталды. Мұндай тәсіл коммунистік белсенділерден де, саясаттан тыс шетелдік жұмысшылардан да түсіністік тапты, олардың көпшілігі қоғамдық жұмыста ең алдымен өзін-өзі жүзеге асыру және мансаптық өсу жолын көрді. Қоғамдық қызметтің әртүрлі формалары шетелдіктердің қызығушылығын тудырды. Партиялық және қоғамдық ұйымдар шетелдік жұмысшылардың өнертапқыштар мен рационализаторлар қозғалысына қатысуын күшейтті, шетелдік жұмысшылар қоғамдық-саяси жұмысқа тартылды. Өз отандарында әр түрлі марксистік ұйымдардың, коммунистік және социал-демократиялық партиялардың мүшелері болған иммигранттардың көпшілігі БК(б)П қатарына қосылды, тіпті кеңес азаматтығын алды. [48, б. 112-124]

Сондай-ақ, Даниялық Сигрид Огордтың да өмірін көрсету керек, ол 1924 жылы дипломат болып табылатын кеңес азаматымен некені ресми түрде рәсімдей алады. Күйеуі 1937 жылы қамауға алынып, атылғаннан кейін, ол Отан сатқынының әйелі ретінде ТЕМЛАГ-қа 1946 жылға дейін түрмеге жабылады. Босап шыққаннан кейін, ол Гостелерадионың даниялық секторында жұмыс істейді [177, б. 617-640].

Көптеген қуғын-сүргінге ұшыраған шетелдік азаматтардың тағдыры Қазақстан аумағында орналасқан лагерьлермен байланысты. Қарағанды лагері (Карлаг) 1930 жылы Қарағанды облысының үш ауданының аумағында

құрылды. Лагерьдің әкімшілік-шаруашылық орталығы Долинка ауылында орналасқан. Карлаг ауыл шаруашылығына мамандандырылған НКВД жүйесіндегі ең үлкен лагерь болды. Степлаг 1948 жылы Жезқазған облысының аумағында орналасқан жекелеген лагерьлерден ұйымдастырылды, содан кейін лагерь желісі Екібастұз бен Балқашқа дейін кеңейді. Егер Карлаг патша заманындағы Ресейдің еңбек колонияларының жобасы бойынша ұйымдастырылса, онда Степлаг Германиядағы фашистік концлагерьлердің үлгісінде ұйымдастырылды. Атбасардан алыс емес жерде Ертіс жағасында Отан сатқындар әйелдерінің Ақмола лагері (АЛЖИР) болған. Бұл лагерьлерде кеңес азаматтарымен бірге шетелдіктер де болды. Степлагтың бұрынғы тұтқындарының бірі Б.Ермаков лагерьде Германиядан келген профессор Карл Фридрихпен кездесуі туралы айтады (тегі белгісіз). Профессор 1945 жылға дейін Берлинде тұрып, жұмыс істеді, Атом физикасымен айналысты. Ол Германия берілгеннен кейін қамауға алынып, Мәскеуге жіберілді. Ол Дубнада кеңес ғалымдарымен бірге бес жыл жұмыс істеді және 1950 жылы қайтадан қамауға алынып, он жылға сотталып, Степлагқа жіберілді.

Н. Боровски, Германия Компартиясының ардагері (ол "Спартак" тобының мүшесі болған), Ленин еңбектерінің неміс тіліне аудармашысы, 1938 жылы тұтқындалып, Қазақстанға жер аударылды. Е. Колбе нацистер тұтқындаған алғашқы коммунистердің қатарында болды. Босатылғаннан кейін ол КСРО-ға қоныс аударды, онда 1938 жылы НКВД органдары тұтқындады, 10 жылға сотталды және Қарағанды лагеріне жіберілді. Қазақстандық лагерьлер мен елді мекендерге ф.Ленц, М. Менцель, Л. Раутенберг және кеңес органдары соттаған басқа да неміс эмигранттар қамауда болған. [34, б. 30-36]

Осылайша, жүргізілген зерттеу негізінде 1930 жылдары КСРО-да «кеңестік шетелдіктер» деп аталатын шетелдіктердің белгілі бір тобының – 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың аяғында Кеңес Одағына әртүрлі объективті және субъективті жағдайларға байланысты Отанына оралудың мүмкін еместігі немесе оны қаламауы олардың кеңес қоғамына «сіңіп» кетуіне себеп болған саяси немесе экономикалық иммигранттар ретінде келген шетелдік азаматтардың құрылуы туралы қорытынды жасауға болады: біреулері кеңес азаматтығын қабылдап, Кеңес Одағындасаналы түрде қалды, ал біреулері жаппай қуғын-сүргін кезеңінде қамауға алынып, түрмеге жабылды немесе ең жоғары – ату жазасына кесілді [97, б. 154]. Жалпы 1939 жылы ПХҚ түрмелері мен лагерьлерінде 5487 шетелдік тұтқынболды. Оның ішінде Германия азаматтарының саны-91, Австрия – 32, Италия -155, Румыния - 149, Финляндия 141, Франция - 4, Чехословакия- 21, Венгрия - 10,

Контингент динамикасының өзі ақ қызығушылық тудырады. Соғысқа дейінгі жағдаймен салыстырғанда, соғыстың соңына қарай аймаққа жіберілген шетелдіктер санының едәуір өсуі байқалды, 1950 жылға қарай олардың саны 30 мыңға жетті, бірақ дәл 1950 жылы 5 жылдық жазасын өтеу мерзімі аяқтала бастаған кезде олардың саны екі есеге азайды.

1939 жылғы мәліметтерде немістердің саныныңөте аздығыжәне поляктардың мүлдем болмауы назар аударады: олар түрмелерде ұсталған болуы

мүмкін. Лагерьлердің ішінде Қытай азаматтары («Харбин» орыстары болуы әбден мүмкін) мен Иран ерекшеленеді, олардың үлесі 1945 жылға қарай айтарлықтай төмендейді, бірақ кейінірек, 1951 жылға қарай қайтадан өседі. Осы уақыт ішінде басым көпшілігі КСРО соғысқан елдердің азаматтарына - аймақтағы барлық шетелдіктердің жартысынан көбін құрайтын Германия, сондай-ақ Румыния мен Венгрияға ауысады (Италия туралы бұлай айту мүмкін емес). 1950 жылы оларға Жапония қосылды, бірақ бұл елдердің өздерінің үлестері айтарлықтай төмендеді (Венгрия Германиядан кейінгі екінші елге айналды, ГУЛАГ-дағы азаматтарының саны бойынша Румыниядан әлдеқайда асып түсті); екінші маңызды тенденция поляк азаматтарының үлесінің пайда болуы және біртіндеп өсуі болды.

1953 жылы ақпанда (яғни дәл Сталин қайтыс болар алдында) ИМ және МҚК «Германия мен Австриядағы кеңестік оккупация күштері топтарының әскери трибуналдары соттаған немістерді, австриялықтарды және басқа шетелдіктерді ұстау үшін арнайы лагерьлер ұйымдастыру туралы» қаулы шығарды. Осы мақсаттар үшін ИМ төрт лагерь бөлімшесін - екеуін Мордовия АССР-нде, біреуін Иркутск облысында және біреуін Қазақстанда дайындап, оларды ауыстыру жөніндегі жұмысты 6 ай мерзімде аяқтайды деп болжанған. МҚК бұдан былай сотталған немістерді ГДР-ден КСРО аумағына тек ерекше ауыр жағдайларда (тыңшылық, террор, диверсия және т.б.) әкетуге міндеттеніп, оларды тек арнайы лагерь бөлімшелерінде орналастырды. Жаза мерзімі аяқталғанға дейін бір жыл бұрын сотталғандар КСРО-дан ИМ-нің ГДР-дегі немесе Австрияның кеңестік оккупация аймағындағы түрмелерге тасымалданды [171].

Күтпеген нацистермен келісімге бұрылыс көптеген коммунистер үшін ауыр болды. Неміс коммунистерінің жетекшілерінің бірі К.Арендт сол кезде «біздің функционерлеріміздің бірі Берлинде болғанын» еске алды. Ол таң қалды. Ол пактіні Берлиндегі кәсіпорындардың бірінің партия ұяшығы басшылығының өкілімен кездесу кезінде білді, не болғанын сұрады (мұны қалай түсіну керек?). Нұсқаушы оған ойлану керек деп жауап берді. Алайда, бұл күні ол қолайлы түсініктеме таба алмады» [179, п. 61]. В. Леонхард естеліктерінде былай деп жазды: «Біз кез келген нәрсені күттік, бірақ мұны емес. Біз баспасөзді мұқият қадағалап, келіссөздердің қиындығына қарамастан, көп ұзамай Англиямен және Франциямен фашистік агрессорға қарсы одақ туралы келісім жасаларына сенімді болдық». 1 қыркүйекке қарай Коминтерн басшылығы дәйекті позицияны түпкілікті әзірлемеді. Коминтерн басшылары неміс фашизмін басты қауіп ретінде қарастыруды жалғастырды және гитлерлік Германия құлдыққа алған елдерге қатысты ұлттық азаттық ұраны ұсынылды. 1939 жылғы 9 қыркүйектегі отырыста барлық компартиялар үшін ортақ нұсқау қабылданды. Директиваларда басталған соғыс империалистік, әділетсіз деп айтылды. Капиталистік мемлекеттердің фашистік және демократиялық мемлекеттерге бөлінуі бұрынғы мағынасын жоғалтты. Германияға қолданылатын «фашизм» термині сол кезеңде жарияланған Коминтерн құжаттарынан жоғалып кетті. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы соққы жалпы

империализмге қарсы бағытталды, ағылшын-француз империализмінің ерекше қауіпті ілігіне баса назар аударылды. Бірыңғай майдан мен Халықтық майдан ұрандарының орнына төменнен бірыңғай Халықтық майдан ұраны ұсынылды. Бұрмаланған саяси жағдайбағалары Коминтерн 1939 жылдың желтоқсан айының соңында жасаған «Германияның КП саяси платформасында» қамтылды. Неміс коммунистері нацистік режимге емес, белгілі бір дәрежеде ағылшын - француз блогына бағытталған Германиядағы әлеуметтік-саяси топтарға қарсы күрестің нүктесін бағыттауға шақырылды. Негізгі міндеттер келесідей болды: «соғысты тоқтату үшін күресті ұйымдастыру, неміс халқының Кеңес Одағымен достығын тереңдету, ағылшын және француз империалистерінің әскери жоспарын бұзу, Германиядағы жұмысшы бұқараның саяси және ұйымдастырушылық күшін нығайту» [180, п. 54]. Неміс әскерлері батысқа шабуыл жасаған кезде, Коминтернде «Германия коммунистері соңғы оқиғалар туралы» атты арнайы құжат жасалған кезде Кеңес Одағының германшыл бейтараптығы қиын жағдайға тап болды.

Ағылшын және француз коммунистері «өздерінің» капиталистері мен қанаушыларына қарсы күрес жүргізетіндігі сияқты неміс коммунистері де өздерінің «меншікті» капиталистері мен қанаушылары соғысының империалистік мақсаттарына қарсы күресіп жатқандығы, баса айтылды. Коминтерн жұмысшыларды Германияның да, Англияның да, Францияның да әскери күштеріне қарсы тұруға қайтадан бағыттады. Құжатта Германиядағы нацистік және фашистік режим туралы бірде бір ескеру болмаған, фашистік агрессия туралы ештеңе айтылмаған. Нацистік агрессорларға деген осындай жұмсақ көзқарас Сталиндік басшылықтың қазіргі жағдайды Мәскеу мен Берлин арасындағы ынтымақтастықты сақтау және кеңейту кезінде өзінетіімді пайдалану туралы есептерімен түсіндірілді. Кеңес Одағындағы саяси эмиграция шабуыл жасамау туралы келісім кеңестік сыртқы саяси бағыттың біртіндеп өзгеруін білдіретінін түсінді. Кеңес Одағының «Гитлер өкіметімен ортақ мүдделері болуының мүмкіндігі және Гитлерге қарсы бағытталған кез-келген держава топтарына қатысуға неге тыйым салынғаны түсініксіз болды».

В. Леонхард былай деп жазды: «Біз найзағай шапқандай болып, абдырап, үнсіз отырдық». Бұл факт КСРО сыртқы саяси бағытының өзгеруін ғана емес, сонымен бірге ішкі саяси жағдайдың өзгеруін де білдірді. «Фашист» сөзі кеңестік баспасөзден біржола жоғалып кетті. 1939 жылдың тамызында фашизмге қарсы басылымдардың көрмесін өткізген Мәскеудегі шетел әдебиеті кітапханасында нацистік газеттер пайда болды. Бір жылдан кейін кеңестік баспасөзде гитлершілер Германияның негізгі ұлттық социалистік жұмысшы партиясы ретінде құрметпен жазыла бастады. Үгітшілер өте қиын жағдайға тап болды, олар фашистік Германияны Кеңес Одағының басты сыртқы жауы деп санайтын қарапайым адамдарға сыртқы саяси бағыттың күрт өзгеруін түсіндіре алмады, өйткені олар мұндай әрекеттердің шынайы себептерін өздері түсінбеді. В.Леонхард үгіт-насихат мазмұнын өзгерткені туралы былай деп жазды: «мені әсіресе маңызды өзгерістерге ұшыраған Тарихты оқыту курсы қызықтырды. Бір жыл бұрын А. Невскийдің 1242 жылы сәуірде Пейпс көліндегі шайқаста неміс

рыцарлық орденін жеңуі орыс тарихындағы маңызды оқиға болып саналды. Енді Германиямен жасалған пактіден кейін бұл шайқас тек айтылмады. Бірақ 1701 жылы Пруссия мемлекетінің құрылуына ықпал еткен және осылайша Пруссия мен Ресей арасындағы тығыз ынтымақтастықтың негізін қалаған ұлы Петрдің сыртқы саясатының тарихи маңыздылығына баса назар аударылды. Антифашистік жазушылар (эмигранттар) жазған көптеген антифашистік романдар сөрелерден жоғалып кетті. 1939 жылы 23 тамызда кеңестік кинотеатрлардың экрандарынан сол кездегі белгілі антифашистік фильмдер алынып тасталды. ПХК-нің немістерді жаппай тұтқындауы, олар туралы және олардың отбасылары туралы ақпараттың болмауы КИАК неміс бөлімінің кадрлар бөлімінің толық ұйымсыздандырылуына әкелді. Саяси иммигранттардың оқшауланған орындары көптеген жолдастардың өздерін кеңес қоғамынан әдейі оқшаулап, орыс тілін үйренбеуіне әкелді. Бұл өз кезегінде жағымсыз салдарға әкелді [180, п. 62]. Бұл факт тек бір жағдайды көрсетті - неміс саяси эмигранттары толық оқшауланған күйде қалды және оның келесі себептері болды: 1 - интеграциялауға деген ұмтылыстың болмауы (бұл орыс тілін білмегендіктің дәлелі); 2 –«оқшауланған орындар». Егер бұрын оқшаулану мәселесі соншалықты маңызды болмаса, соңғы үш жылда неміс шетелдік колониясының құрамының өзгеруімен бұл мәселе ең маңыздылардың біріне айналды. 1939 жылдан бастап колонияларда тек егде жастағы адамдар, тұтқындалғандардың әйелдері, балалар және ақырында «ПХК-ден босатылған жолдастар», яғни ашуланған, туыстары мен жақындарынан айырылған, партия мен Коминтерн тастап кеткен және алданған адамдар, солардың «қасиеттілігіне» сенімін жоғалтқан адамдар өмір сүрді. Осыған байланысты Кеңес Одағында қамауға алынған Саяси эмигранттар мен Белоомутта (Мәскеу облысы) жұмыс істейтін әйелдердің жағдайын тағы бір тексеру туралы есеп өте айқын мысал болып табылады. Мәселен, осы ақпаратта өтілді: «Белоомут–Коломна маңында және одан Ока өзенімен бөлінген ең жақын теміржол станциясынан 8 км қашықтықта орналасқан 15000 халқы бар орын. Бұл жерде екі ірі кәсіпорын орналасқан (800 неміс әйелдері мен басқа да эмигранттар жұмыс істеген тігін фабрикасы, бірдей персоналы бар былғары бұйымдар фабрикасы және бір артель). Ең үлкен кемшілік–әйелдермен саяси жұмыстың жоқтығы. Олар кәсіподақ пен саяси өмірге толық қатыспайды. Олар тек зауыттық жиналыстар мен шеберханалар жиналыстарына қатысады. Олардың бірнешеуінде ғана неміс әдебиеті бар. Олар газет оқымайды. Орыс тілін аз ғана бөлігі ғана біледі. Мерзімді әдебиеттермен (неміс газеттері, журналдары) үнемі қамтамасыз етуді және жергілікті баспаханаларда шығарылатын жаңа өнімдермен үнемі толықтырылып отыратын саяси әдебиеттерді бір реттік жеткізуді ұйымдастыру қажет болар еді [181, п. 41]. Неміс шетелдік колонияларындағы жағдайды сипаттайтын баяндамаларда әрдайым осындай күрделі жағдайды түзетуге бағытталған нақты ұсыныстар болған. Саяси эмигранттар ортасында ГКП мүшелерінің құрамын мұқият зерттеп, БК(б)П кандидаттарының тізімін жасау немесе «Германиядан келген жолдастарды» неміс колонияларына шақыру, олармен кездесулер ұйымдастыру ұсынылды.

Неміс саяси эмигранттарының кеңестік шындыққа интеграциялануына қол жеткізу, ГКП, БК(б)П, Коминтерн жоғалған мінсіз беделін қалпына келтіру маңызды болды. Осыған байланысты ХРККҰ жұмысы қайта қаралды. Мәселен мыналар атап өтілді: «Ұзақ уақыт бойы ХРККҰ-мен бірлесіп, бас тарту немесе эмигранттарды қолдау мәселелерінде бюрократияны әлсіретуге әрекет жасалуда». Саяси эмигранттардың жаңа санаттары пайда болды, бірақ олармен жұмыс істеуге қатысты шешімдер болмады. Атап айтқанда, «соңғы уақытта ПХК-ден шығарылған, тек жеке тексеру үшін қамауға алынған жолдастардың белгілі бір саны бар. Олардың қамауға алынған кезде ешқандай жұмысы болмаған бір бөлігі, күнкөріс қаражатынан және, әдетте, төзімді киімдерден айырылды. Мұндай шайып тағылмаған жолдастарға ХРККҰ тікелей көмектесуі тиіс. Қазіргі уақытта бұл жолдастарға деген көзқарас мейірімсіз» [181, п. 81-82].

ХРККҰ жұмысындағы анықталған олқылықтарға қарамастан, олар ешқашан жойылған жоқ. В.Ульбрихттің 1941 жылғы 27 қаңтардағы «саяси эмигранттардың жағдайы туралы» жазбасында: «ХРККҰ басшылығының қолайсыз әдістерінен және саяси эмигранттармен қарым-қатынастағы көптеген қателіктерден туындаған ХРККҰ басшылығына қарсылық анық көрініп тұр». Неміс шетелдік колониясының құрамы өзгерді, ал, материалдық жағдайы мен тұрмыстық жағдайлары адам төзгісіз болды: «неміс саяси эмигранттары арасындағы жағдай әсіресе қиын, өйткені бізде егде жастағы жұмысшылар мен әйелдер салыстырмалы түрде көп, олар тек ішінара еңбекке қабілетті. Сонымен қатар, мұнда көптеген тұтқындалғандардың әйелдері бар болуын да қоса айту керек. Олардың арасында жақсы жолдастар бар. Бірақ, бұл әйелдер 10 жыл бойы күйеулерімен ешқандай байланысы болмаса да ХРККҰ оларға және олардың балаларына көмектесуден бас тартады. Кейбір балалардың қиын жағдайы ерекше наразылық тудырды. ХРККҰ басшылығы жұмысқа орналасуға, материалдық көмек көрсетуге және белгілі бір дәрежеде саяси эмигранттардың саяси дамуына жауапты деп шешім қабылдануы тиіс» [181, п. 34]. Соңғы екі жылдағы оқиғаларға байланысты шетелдік колония кеңестік қоғамнан толығымен оқшауланған болып шықты, бұл саяси эмигранттардың саяси көңіл-күйін көрсетті, сондықтан ХРККҰ-ға келесі міндеттер қойылды: «ХРККҰ БК(б)П партиялық комитеттерімен бірге кәсіпорындар мен жергілікті жерлерде саяси эмигранттардың кеңестік өмірмен тығыз байланыста болуына және кәсіпорындардағы қоғамдық жұмыстарға қатысуына ықпал етуі тиіс. Қазірдің өзінде басталған консультацияларды кеңейту керек, сонымен қатар провинцияда тұратын жолдастарға көбірек оқу материалдарын жіберу керек.» Саяси эмигранттардың саяси дамуын, олардың қоғамдық өмірге қатысуын «уақытша комиссия» талдауы тиіс болды, оның құрамына бір ХРККҰ өкілі, КОБОК бір өкілі, КИАК кадрлар бөлімінің бір өкілі, тиісті мәселелермен айналысатын партия өкілі кіруі қажет болды [181, п. 35]. В. Ульбрихттің жазбасына ХРККҰ жұмысына қатысты кейбір ұсыныстар енгізілді: «ХРККҰ саяси эмигранттардың өтініштерін мүмкіндігінше өз бетінше қарауы керек. Күмәнді жағдайларда ол саяси эмигранттарды Коминтерн-ге жіберместен, өзі

КИАК кадрлар бөлімінен немесе партия өкілінен ақпарат алуы керек... партия өкілдері қабылдау сағаттарында ХРККҰ қызметкерлеріне кеңес беретін адамдарды тағайындауы керек, сонымен қатар провинциядан келген жазбаша өтініштерді қарауға қатысуы керек». В. Ульбрихттің ұсыныстары жұмысқа орналасу мәселелеріне де қатысты болды. Кейбір жағдайларда жұмысқа орналасу бірнеше аптаға созылғаны атап өтілді, сондықтан КОБОК жанынан арнайы комиссия құру ұсынылды, ол ХРККҰ-мен бірге эмигранттарды жұмысқа орналастыру үшін толық жауапкершілікті өз мойнына алады. Сонымен бірге, саяси эмигранттардың провинцияға барудан бас тартуының жағдайларының жиілігін көрсетті, «...өйткені оларға өмір сүру жағдайлары қиын болып табылатын шағын жерлерде жұмыс берілді және тілдік қиындықтарға байланысты олар сол жерде оқшауланып қалды». Жастарға ерекше көңіл бөлінді. Комсомолдың қызметін шетелдік жастар арасында жандандыру қажет болды: «комсомолға қайсы саяси эмигрант жастары кәсіпорындарда жұмыс істейтіні немесе комсомолдың дамуына жауапты мектептерде оқитыны туралы хабарлау керек... бұл жастарды өз елдеріне қатысты мәселелер бойынша олармен арнайы оқу жүргізу үшін біріктіру қажет» [181, п. 36]. Мұқият қадағалауды қажет ететін және өзінің «антисоветтік көңіл-күйімен» ерекшеленетін ерекше топ – қамауға алынған саяси эмигранттардың әйелдер тобы болды. Жоғары басшылық неміс саяси эмигранттарының КСРО-дан жиі кетуінің алдын алмаса, оның Кеңес Одағы үшін нәтижелері мен салдары қандай болатыны туралы тіпті жақсы білді: «Бұрынғы коммунистер КСРО-дан Германияға оралуды жөн көретіндігін көрсету үшін қайтару үгіт-насихатын Германияда агенттер Кеңеске қарсы үгіт-насихат жүргізу үшін жүргізіп жатқаны анық. Сонымен бірге, олар тұтқындалғандардың әйелдерінің Германияға оралып, тұтқындалғандардың жағдайына қатысты Кеңес одағы туралы барлық қорқынышты оқиғаларды айтуын қалайды» [181, п. 1]. Қалыптасқан жағдайдан мынадай тұжырымдар жасалды: «біз әрбір жеке жағдайда кіруге рұқсат беру немесе бермеу туралы шешім қабылдау қажет деп санаймыз». Хатта: «Қамауға алынғандардың әйелдері мен балаларының арасында қиын жағдайға қарамастан өзін жақсы коммунист ретінде көрсеткен және ГКП мүшелері болып табылатын әйелдер бар. Біздің ойымызша, қазіргідей – мұндай әйелдер мен балаларды, бұрын тұтқындалғандарға үйленгені немесе олармен біраз уақыт байланысы болғаны үшін итермелеу – емес, эмигранттарға қарағандай қарау керек» [48, б. 112-124].

1941-1944 жылдардағы мемлекеттік қорғаныс комитетінің қаулыларында, Қырым аумағынан бірқатар ұлттарды (немістер, румындар, Қырым татарлары, болгарлар, армяндар, грек, түрік, иран және басқа да «шетелдік азаматтыққа тиесілілерді») шығаруға қатысты материалдарда, БК(б)П ОК Саяси Бюросының және БК(б)П Қырым обкомының құжаттарында, аумағында Қырымнан қоныс аударушылар орналасқан Орталық Азия одақтас республикаларының мемлекеттік және партиялық органдарының қаулыларында италиялықтар туралы айтылмайды.

Өткен ғасырдың 1920 жылдарының соңында, италиялық коммунистер болып табылатын қоныс аударушылар, Н. Сакко мен Б. Ванцетти атындағы ұлттық колхоздың ұйымдастырушылары болып, олардың қаражаты есебінен италиялық бастауыш колхоздамектеп пен клуб жұмыс істеді. 1929 жылы Керчьте 774 италиялық, ал Қырымда 1500-ге дейін италиялық азаматтар өмір сүрді.

КСРО Одағында өмір сүрген италиялықтарды мәжбүрлеп көшіру ішінара 1942 және 1944 жылдары Қырым АССР аумағынан жүзеге асырылды. Бес ай (1942 ж. мамырына дейін) ішінде Керчьтен, негізінен италиялықтар аумағынан—Сакко және Ванцетти атындағы колхоздан отбасы мүшелерімен бірге 700-ге жуық адамде шығарылды.

Көшіру науқаны, П.М. Полян мен Н.Л. Поболь жазғандай екі кезеңде жүзеге асырылды: 1942 жылдың 28-29 қаңтары мен 9-10 ақпаны аралығында. Бұл әрекетті іске асыруға Қызыл Әскердің Керчь түбегін уақытша босатуы мүмкіндік берді.

Бірінші акция кезінде италиялықтардың едәуір бөлігі қоныс аударды. Қоныс аударудың екінші кезеңінде арнайы қоныс аударушылар контингенті екі вагонға орналастырылған 70 адамды құрады. Мәселен, 1942 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша 1942 жылғы 5 тамыздағы КСРО ПХК арнайы қоныстар бөлімінің бастығы мемлекеттік қауіпсіздік майоры Иванов қол қойған арнайы контингенттерді көшіру туралы анықтамада Қырым АССР бойынша 5-тармақта: «1942 жылғы ақпан-наурызда Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарына 442 италиялық қоныс аударды». Арнайы қонысаударушылардың әрқайсысы өздерімен бірге 16 кг жүк алуға құқылы болды. Жалпы басшылық КСРО ПХК-ға да, әскери қолбасшылыққа да жүктелді. Атап айтқанда, әскери операцияны Қара теңіз және Азов флоттарының әскери құрамалары Закавказье майданының 44-ші дивизиясының қатысуымен жүргізді [182, п. 132].

Сол кездегі құжаттарда да, ғылыми зерттеулерде де италиялықтарды көшірудің негізделген себептері берілмеген. Алайда, көптеген ілеспе құжаттардың негізінде бұл акция шетелдік азаматтыққа тиесілілігіне және олардан шекара аумақтарын «тазарту» қажеттілігі, сондай-ақ мемлекеттері 1941-1945 жылдардағы соғыста фашизм жағында болған этникалық қауымдастықтардың тумаларына байланысты болды деген қорытынды жасауға болады.

Айтпақшы, италиялықтар, венгрлер, македондықтар, сербтер және басқа да көптеген этникалық қауымдастықтар КСРО ПХК құжаттарында «басқалар» белгісімен қаралды. Соңғы уақытта италиялықтармен бірге КСРО одағының аумағында қуғын-сүргінге ұшыраған венгрлерге, чехтарға, шведтерге, норвегиялықтарға, словактарға деген қызығушылық арта түсті.

Қоныс аудару 1942 жылы Қамыс-Бұрын порты (Аршинцево кенті) арқылы жүзеге асырылды. Содан кейін қоныс аударушылар Новороссийск (Краснодар өлкесі) портына жеткізілді. Жеткізу, әдетте КСРО ПХК құжаттарында жазылатындай, «көп шектен шықпастан» қауіпсіз өтті. Бір

жарым апта бойы қоныс аударушылар Новороссийскіде одан әрі жөнелтуді күтті.

Әрі қарай жол «жануарларға арналған вагондарында» теміржолмен жалғасты және ұзақ уақытқа созылды. Баратын жері – Әзірбайжан, Баку қаласы. Алайда, Баку осы мәжбүрлі «саяхаттың» аралық, ауыстырып тиеу пункті болып табылатындығы анықталды. Қоныс аударушыларды су арқылы Каспий теңізінің қарама-қарсы жағалауындағы Красноводск пен Карталы қалаларына жеткізу керек еді. Қоныс аударушылардың жағдайы қиын болды. Жол бойы олар азық-түлікті қолдарынан келгенше өздері тауып келді.

Қоныс аудару науқаны кезінде ерекше жаңалықтар байқалмады. Кейбір авторлар қоныс аударуды ұйымдастырған кезде келесі ереже ескерілгеніне ерекше назар аударады: егер италиялықтың әйелінің ұлты орыс болса, онда арнайы қоныс аударуға әкесі мен баласы жіберілді. Әйелі орнында қалу құқығын алды. Алайда мұндай әйелдер болған жоқ. Олар күйеулерімен және балаларымен бірге жолға шықты.

Көбінесе Бакуге барар жолдағы аялдамаларда балалар вагондардың төбесіндегі терезелерден өтіп, есіктерін ашты. Бұл жолды біршама жеңілдетіп, жарқыратты.

Сол кездері Қырымда болған оқиғалардың егжей-тегжейін білу, этникалық азшылықтар неге мәжбүрлі түрде қоныс аударуға ұшырады және бұл шара республикада және ішінара Мариупольде (Украина КСР) тұратын италиялықтардың шағын қауымдастығына неге әсер етпеген сұраққа жауап бере білу қаншалықты маңызды екендігі ішінара атап өтілді.

Уақыт шеңберімен шектелген бағдарламада КСР Одағындағы италиялықтардың тағдырының эволюциясына қатысты осындай күрделі мәселені қамту екіталай екені анық.

Италия сол кездегі фашистік Германияның саясатының одақтасы және адал қорғаушысы болды және Берлин-Рим-Токио осі мемлекеттерінің саясатын белсенді қолдады. Италиялықтар Германияның одақтасы болған және фашизмді қолдаған елдерге жататын этникалық азшылықтар тобына кірді. Ел басшылығы халықтар үшін осындай қиын шешімдер қабылдай отырып, осы жағдайға негізделгені сөзсіз.

1942 жылы 14 қазанда Мемлекеттік Қорғаныс комитеті И.Сталин қол қойған «МҚК № 1123 сс және № 1281 сс қаулыларының КСРО-мен соғысып жатқан басқа ұлт азаматтарына тарауы туралы» №2409 сс қаулы шығарды. Осы нормативтік-құқықтық актінің негізінде, мысалы, КСРО ІХК жұмыс бағандарына 17-50 жас аралығындағы еңбекке жарамды ер немістерді ғана емес, басқа ұлттардың азаматтарын да жұмылдыруға рұқсат етілді. Атап айтқанда, олардың тізімінде КСРО одағымен соғысып жатқан елдердің азаматтары – румындар, венгрлер, италиялықтар, финдер болды. Осыған байланысты қаулыда: «ІХК осы қаулыға сәйкес жұмылдыру жүргізсін және жұмылдырылғандарды ІХК-нің жұмыс колонналарына жіберсін» деп жазылды [183, п. 24].

Фашистік Германияның Кеңес Одағына шабуылынан кейін, 1941 жылдың маусым айының бірнеше күнінде елдің халық шаруашылығынан жұмылдыру арқылы бес миллионнан астам адам белсенді Қызыл Армия қатарына шақырылды. Қарқынды ритмде жұмыс істейтін өнеркәсіптік кәсіпорындар мен елдің құрылыс объектілері өз жұмысшыларының едәуір бөлігінен, соның ішінде білікті жұмысшыларынан айырылды.

Кеңес экономикасының барлық салаларында, ең алдымен, Ұлы Отан соғысы аяқталғанға дейін шешілмеген қорғаныс өнеркәсібінде жұмыс күшіне айтарлықтай қажеттілік туындады. Бұл ретте одақтас халық комиссариаттарының еңбек ресурстарына қажеттілігі әскери экономиканың белгілі бір кезеңдегі бірінші кезектегі міндеттеріне және Кеңес Одағының халық шаруашылығының белгілі бір саласына жіберілуі мүмкін қызметкерлер контингентінің болуына негізделе отырып қанағаттандырылды. Атап айтқанда, 1942 жылдың қаңтар-ақпан айларында Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1942 жылғы 10 қаңтардағы № 1123 сс «17 жастан 50 жасқа дейінгі әскерге шақырылушы немістерді пайдалану тәртібі туралы» және 1942 жылғы 14 ақпандағы № 1281 сс «Облыстарда, өлкелерде, автономды одақтас республикаларда тұрақты тұратын әскерге шақыру жасындағы 17 жастан 50 жасқа дейінгі ер немістерді жұмылдыру туралы» қаулылары негізінде» қаулыларындасоғыстың барлық кезеңінде кеңес экономикасында жұмыс істеу үшін неміс ұлтының адамдарын, ер адамдарды тарту басталды.

1942 жылы қазанда МҚК № 2383 сс «Немістерді халық шаруашылығына қосымша жұмылдыру туралы» қаулысы негізінде неміс ұлтының адамдарын қосымша жұмылдыру жүргізілді.

Атап айтқанда, 17-50 жас аралығындағы еңбекке жарамды ер немістерді КСРО ІХК жұмыс колонналарына жұмылдыру туралы МҚК 1942 жылғы 10 қаңтардағы № 1123 сс және 1942 жылғы 14 ақпандағы № 1281 сс қаулыларының күші енді Кеңес Одағымен соғысып жатқан басқа ұлтқа тиесілі азаматтарға – румындар, венгрлер, италиялықтар, финдерге де тиесілігі көрсетілді.

Жоғарыда аталған ұлттарға жататын барлық адамдар кеңестік неміс жұмыс колонналарына қосылды және КСРО ІХК түзеу-еңбек лагерлеріне «жұмылдырылған немістер» санатына кірді.

1942 жылы Қырым аумағынан осындай алыс жерлерге Керчь қаласының маңында тұратын италиялықтар – 700 адам жол тартты.

1942 жылғы қарашада әскери комитет арқылы италиялық ер адамдар еңбек армиясына жұмылдырылды. 1946 жылдың шілдесіне дейін олар күзетілуде болды және Челябині металлургиялық комбинатының құрылысында жұмыс істеді.

Кез-келген мемлекет ритомсация (жауап беру қажеттілігі) принципіне сүйене отырып және тылда КСРО Одағында баламалы күшке айналған халықтың топтарының (контингенттерінің) болу факторын ескере отырып, өз тылының беріктігіне қамқорлық жасауға құқылы болуы жалпыға мәлім.

Демек, осы этникалық азшылықтарға, атап айтқанда кеңестік италиялықтарға қатысты тиісті беталыс саясатының қалыптасуы осы себепті

болды. Яғни, бұл жағдайда «сенімсіздік» үшін алдын-ала айыптау принципін қолдануға жүгінді. Ол Үкімет пен этникалық қауымдастықтар арасындағы қатынастарды құруда басым болды. Мәселе Италияның немесе фашистік Германияның пайдасына тыңшылық туралы болған жоқ, тәжірибе тылдағы жағдайды тұрақтандыруға, мемлекеттегі тылдың беріктігін нығайтуға бағытталған шараларды қабылдауға келді.

Бір сөзбен айтқанда, бұл ыңғайлы болды. КСРО өкіметі елдің қауіп төндіретін кез-келген аймағындағы, тіпті Қырым түбегі жататын шекаралас аймақтардағы күштердің арақатынасы осындай жағдайда тұрақты болады деп сенді.

Әрине, этникалық азшылыққа Қырым АССР аумағынан, ішінара Абхазия АССР-нан қоныс аударған италиялықтар да кірді. Сухумиден италиялықтар басқалармен бірге (немістер, парсылар) 1941 жылы қоныс аударды және «сенімсіздер» ретінде қарастырылды.

1944 жылы 13 сәуірде КСР Одағының ПХК және № 00419-00137 «Қырым АССР аумағын антисоветтік элементтерден тазарту жөніндегі іс-шаралар туралы» бірлескен қаулысын қабылдады. Осыған байланысты нұсқауларды орындау үшін түрлі шаралар қабылданды.

Қуғын-сүргінге ұшырағандардың қатарында құрамы аз, әртүрлі себептермен Кеңес Одағына тұруға келген көптеген этникалық қауымдастықтар болды. Олардың қатарында италиялықтар, ирандықтар, словендер, венгрлер, хорваттар, русиндер, қытайлар, жапондар, шведтер, норвегиялықтар және басқалар бар. Олар сондай-ақ мәжбүрлі қоныс аудару жағдайларын бастан өткеруге мәжбүр болды.

Бұл процестерді зерттеу Қырым татарларының қонысын аударғанға дейінгі 1941-1943 жылдары әр уақытта жүргізілген неміс, итальян, венгр және румын ұлтының азаматтарын Қырым АССР-інде мәжбүрлеп көшіру шараларын жүргізу кезінде бұл операциялар туралы айтылмағанын көрсетеді. Сонымен бірге жергілікті өзін-өзі басқару органдары, КСРО ПХК құрылымдары осындай іс-әрекеттерде тәжірибе жинады.

КСРО Министрлер Кеңесі арнайы қоныстанған басқа ұлттардың саны туралы 1949 жылғы 31 желтоқсандағы анықтама қоса берілген № 2238-523с Қаулысында, немістермен, Кавказ, Қырым қоныс аударушыларымен бірге, бірақ осы контингенттердің отбасыларының құрамына кірмейтіндер туралы хабарлады [185, п. 26].

Немістермен бірге 1721 адам (оның ішінде орыстар – 662, украиндар – 355, поляктар – 124, латыштар – 104, литвалықтар – 111, финдер – 58, австриялықтар – 34, эстондықтар-33, «басқалары – 240 (гректер, татарлар, еврейлер, даниялықтар, мадьярлар, шведтер, француздар, бельгиялықтар, голландтар, словактар, италиялықтар, болгарлар, мордва, чехтар)» қоныса аударды.

Қырымнан негізгі контингенті 3 628 адам, оның ішінде орыстар – 1 280, немістер – 427, сығандар – 1 109, түріктер – 272, украиндар – 257, басқалары – 283 (караимдер, италиялықтар, финдер, румындар, ирандықтар, черкестер,

еврейлер, ингуштар, әзірбайжандар, чехтар, болгарлар, кабардиндер, венгрлер, хорваттар) көшірілді.

Анықтамада: «1944 жылы Отан соғысы кезінде Қырымнан Қырым татарларымен, армяндармен, болгарлармен және гректермен бірге, қоныс аударуы Үкіметтің шешімдерімен қарастырылмаған басқа ұлттар: орыстар, армяндар, сығандар және т.б. елдің шалғай аудандарына қоныс аударды» делінген [182, п. 288].

КСРО ішкі істер министрлігінің мәліметі бойынша, 1953 жылдың қаңтарында армян ұлтының 20 238 азаматы арнайы қоныста қалды, оның ішінде Қырым АССР аумағынан мәжбүрлеп көшіріліген армяндар саны – 8 570 адам.

Олар Ашхабад темір жолының Сталинабад станциясына (Түрікмен КСР) бет алды. Чкалов облысы бойынша ПХК басқармасының арнайы қоныстар бөлімінің бастығы Дмитренко 1944 жылғы шілдеде В. Чернышовқа былай деп баяндады: 1944 жылғы 21 шілдеде болгарлар, гректер мен армяндардан Башқұрт АССР-іне – 5 727 адам, Марий АССР-іне – 581 адам, Қазақ КСР-інің Гурьев облысына – 4 289 адам, Кемеров облысына – 6 791 адам, Молотовская облысына – 10 023 адам, Киров облысына – 550 адам, Свердлов облысына – 10 348 адам келді».

1953 жылы Кеңес Одағында болгар ұлтының 12 465 азаматы есептелініп, олар Қазақ КСР-де де өмір сүрді. Мұнда италиялықтар мен басқа да ұлттық азшылықтардың өкілдері де қоныстанды [186, б. 41-49].

Немістер Қырымнан 1941 жылдың тамызында, фашистік әскерлер түбекке алғаш жақындаған кезде депортацияланғанын нақтылаймыз. Ал қырым татарлары, гректер, поляктар, болгарлар, румындар және басқалары 1944 жылы мамырда Қырым түбегінің екінші жолы азат етілуінен кейін көшірілді. Қырым татарлары (жер аударылған халықтардың ішіндегі ең көбі) Қырымнан 1944 жылғы 18 мамырда қуылды және дәл осы күн Украинада ресми түрде жер аударылғандарды еске алу күні ретінде атап өтіледі. Тек италиялықтар, кейінірек көрсетілгендей, 1942 жылдың қаңтар-наурыз айларында көшірілді. Нәтижесінде Қырым толығымен дерлік орыстандырылды. Хрущев 1956 жылы ақпанда КОКП XX съезіне жасаған баяндамасында депортацияны халықтардың қорқынышты әрі, сұмдық геноциді деп атады және украиндар бұл тағдырдан тым көп болғандықтан және оларды жіберетін орын болмағандықтан ғана құтылғанын айтты. Керчь қаласын немістер 1941 жылы 16 қарашада алып, сол жылы 30 желтоқсанда Кеңес әскерлері 6-7 апталық оккупациядан кейін қайтарып алды. Қаңтар айының соңында (әр түрлі мәліметтер бойынша, 28, 29 немесе 30-да – бірақ көбінесе 29-да айтылады) италиялықтарды депортациялау басталды. Ал, ақпан айында тек бірнеше отбасы ғана көшірілді (Мария Ненноның естеліктерін қараңыз). Керчь 1942 жылдың 19 мамырынан бастап 1944 жылдың 11 сәуіріне дейінгі екінші неміс оккупациясынан аман қалды, бірақ италиялықтар қаланы бірінші рет босатқан кезде жер аударды. Депортация кезінде, ПХК, қаланы бірінші рет басып алған кезде немістер жасаған италиялық отбасылар тізімін пайдаланған деседі (олар көбінесе қара

италиялықтарды еврейлер деп қателескен). Жер аударылғандарға бір адамға небәрі сегіз килограмм затты әкетуге рұқсат етілді. Депортация туралы кімге бір жарым сағат, кімге екі сағат бұрын хабарланды. Адамдарды жануарларды тасымалдауға арналған вагондарда екі айға жуық, 29 қаңтардан бастап наурыздың аяғына дейін алып жүрді. Жолда көптеген адамдар аурудан, аштықтан және суықтан қайтыс болды. Мәйіттер пойызөтетін станцияларда қалдырылып отырды. Жол ұзақ уақытқа созылды, өйткені бұл пойыз жай ғана дөңгелектері бар түрме болды және басқа составтардың барлығын өткізіп жіберетін болды. Сондықтан көшу кезінде вагондар көбінесе даланың бір жерінде тұрды. Дене қажеттіліктері үшін күніне бір рет қана шығуға рұқсат етілді, ал қардың ақтығы қараңғылыққа үйренген адамдардың көздерін шағылдырды. Тірі қалғандардың көпшілігі әлі күнге дейін, 65 жыл өтсе де депортация туралы естеріне түсіргісі келмейді. Аударылған жерлерінде италиялықтар ПХК-нің тұрақты бақылауында болды. Тұрғылықты жерін, тіпті сол жерде, өз бетінше өзгертуге тыйым салынды. Бұл қашу әрекеті ретінде қарастырылып, бұзушылар жазаға тартылды. Егер біреу далада жоғалып кетсе және денесі табылмаса, онда олар жоғалған адамды қашқын ретінде іздеді. Көптеген қашу әрекеттері сәтсіз, біреуі ғана сәтті болған көрінеді. Қазақстанға барар жолда екі ұлынан айырылған бір италиялық әйел соңғы қызымен бірге, шамасы құжаттарын ауыстырып алып, қашыпүлгереді. ПХК оларды бірнеше жыл бойы іздеді. Бұл әңгіме Паолина Еванджелиста туралы болуы мүмкін (оның естеліктерін қараңыз). Депортацияда болған кезде көптеген италиялықтар еңбек армиясында ауыр жұмыс істеуге мәжбүр болды. Бұл 14 жастан асқан, негізінен «күдікті» топтардан шыққан еңбекке қабілетті ерлер мен әйелдер тартылған мәжбүрлі жұмыстар болды: кулактар отбасыларының мүшелері, кейбір ұлттық азшылықтардың қоныс аударған немесе әлі қоныс аудармаған өкілдері (соның ішінде италиялықтар, немістер және басқалар).

Билікке ауыр жұмыс үшін ақысыз жұмыс күші қажет болған кезде олар әскери комиссариат арқылы әскерге шақырылушылар ретінде қабылданды: жүк тиеу-түсіру, траншеяларды қазу және т.б. Өмір сүру шарттары лагерьлердегіге ұқсас болды: адамдар жабық казармаларда өмір сүрді, қарулы айдауылдардың бақылауымен жұмыс істеді және ешқандай құқықтары болмады. Белгілі бір (кейде ойдан шығарылған) қылмысы үшін және белгілі бір мерзімге (көбінесе сотсыз) сотталған тұтқындардан айырмашылығы, «еңбек әскердегілер» ресми түрде айыпталмады немесе сотталмады және олардың жұмыс мерзімі белгіленбеді. Олар қажет болғанша жұмыс істеді, әдетте бірнеше айдан бір жылға дейін. Содан кейін олар қайтадан жіберіліп, отбасыларымен бірге бақылауда өмір сүруге қалдырылды. Қажет болса, оларды қайтадан жұмысқа алуға мүмкін болды. Сергей Паскуалович Де Мартино бұл туралы өзінің ішінара жарияланған «Исповедь с расшитым ртом (баламасы - Тігісі сөгілген ауыздан шыққан ақиқат)» атты естеліктерінде былай деп жазды: «Кейін (депортацияда) мені әскери комиссариатқа шақыру қағазымен шақырып, Қарағанды қаласының еңбек армиясына жіберді. Шлак-карьерде, көмір тиеп жұмыс істедім. Бізді, еңбек әскерінде болғандардың барлығын: немістер,

поляктар, италиялықтарды жұмысқа айдауылап аратын.. Жасына, отбасылық жағдайына, біліміне және Кеңес Одағынан басқа Отанымыз болмағанына қарамастан бізге сенім болған жоқ. Құжаттарда ұлтын көрсететін бір ғана сөз сенімсіздікке, отанға опасыздық жасауы мүмкін деген күдікке себеп болды..». Кейін бір күні еңбек армиясының екі тұтқыны Сергейдің: «немістердің ұшақтары жақсы» деп айтқанын жеткізген. Нәтижесінде ол сотталып, он жылға бас бостандығынан және 5 жыл құқықтарынан айырылады, тек 1975 жылы ақталады. Оның екі ағасы Франческо мен Джузеппе лагерьде қайтыс болады [153, б. 12-15].

Кейбір шетелдіктер халықаралық бригадаларға еріктілер ретінде тіркелу арқылы қашып, жаңа мақсат табуға тырысты. Бірақ баруға сұрағандардың рұқсат барлығына берілмеді және рұқсат етіліп, өздерін барғандардың барлығы құтқара алмады. Отелло Гаджи, Италияда отыз жылға сотталған анархист, 1935 жылы кеңестік түрме камерасынан Испанияға кетуге рұқсат сұрады. Оның талабы қанағаттандырылмаған күйі қалды. 1920 жылдары Қызыл Армияға кірген бұрынғы Fiat жұмысшысы Примо Гибелли мен Миланнан келген Коммунистік Металлург Уго Читтерио мен Наталья Премоли бара алды. Бірақ егер біріншісіне Мадридтің аспанында өліп, Ленин орденіне ие болу бақыты бұйырса, екіншілері қайтып оралғаннан кейін қамауға алынды. Читтерио Сібір еңбек лагерінде қайтыс болды. Испаниядағы саяси комиссар дәрежесіне дейін көтерілген және шайқаста жараланған Премоли қамауға алынғаннан кейін көп ұзамай іш сүзегінен қайтыс болды [104, б. 38-59]. «Үлкен террор» кезінде Кеңес Одағына саяси эмигрант немесе шақырылған маман ретінде келген көптеген шетелдік азаматтар Кеңес Одағының азаматтарымен тең дәрежеде қуғын-сүргінге ұшыраған деп қорытындылауға болады. Жоқ дегенде қуғын-сүргінге дейінгі кезеңде, КСРО азаматтарымен салыстырғанда шетелдік азаматтарға қатысты шаралар ерекшеленді. Әдетте жауап алу үшін әдеттегі қамауға алынды, онда олар ары кетсе қысқа мерзімге бас бостандығынан айырылды немесе депортацияланды.

Қуғын-сүргін кезінде ПХК бұл ережелерді ғана емес, сонымен бірге қамауға алу, жауап алу және үкім шығару тәртібін де сақтамады. Әдетте, барлық шетелдіктер, тіпті басқа елдердің коммунистері де ордерсіз қамауға алынды. ПХК қатаң жауап алуды жүзеге асырды және олардың контрреволюциялық әрекеттерге қатысы бар болуын «дәлелдеу» үшін бопсалауға да барды. Сотты тиісті түрде өткізбестен бірден атуға үкім шығарылды, олар дереу орындалды немесе ГУЛАГ-та ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылды. Қуғын-сүргін кезінде көптеген шетелдіктер қамауға алынатын уақытын күтті, ПХК-ге тартылған деп қорқып, бір-бірімен сөйлесуді қойды, тайсалмастан Кеңес өкіметі заңға қайшы келетінін және әділетсіз үкім шығаратынын дәлелдеуге тырысты. ГУЛАГ-та жазасын өтегендер өздері үйренбеген ауыр жұмыстармен айналысты. Олардың кейбіреулері партияға хаттар жазып, кешірім сұрады немесе мұнан да көп пайда әкелетін жұмыс беруін сұрады.

Ең алдымен, соққы немістерге қатысты болды. 1945 жылдың өзінде ақ КСРО азаматтығын алмаған немістердің жартысынан көбі жазасын өтеп жатты (әскери тұтқынмен шатастырылмасын).

Қуғын-сүргіннен кейін,көптеген шетелдік коммунистер атылған немесе ГУЛАГ-қа жіберілгеннен кейін, бауырлас мемлекеттердің партияларының жұмыс істеуі қиын болды. Біріншіден, партия мүшелерінің саны айтарлықтай азайды. Екіншіден, олардың үгіт-насихатына ешкім дерлік сенбеді, өйткені олар мұны өздері бастан өткерді немесе олар не болғанын жақсы білді. Репрессия шетелдік коммунистерді, ең алдымен, коммунистік идеологияның өзіне деген сенімінен айырды. Бұл алдыңғы тарауда олардың көпшілігі 1930 жылдары КСРО азаматтығын қабылдағаны туралы айтпаған күннің өзінде. Репрессия шетелдіктерге ең қатты әсер еткен нәрсе болды. Олар зауыттардың қақпасында қарулы күзетшілер жүргізген қорлап тінтуге және тіпті,батыста дәстүрлі түрде «бос»болып табылатын шахталардыңтүбінде күзетшілердің тұруына наразы болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыста 1920-1940 жылдары Кеңес Одағына қоныс аударған және еңбек иммигранттардың көші-қонының күрделі саяси және экономикалық процесі зерттелді.

1917 жылдан XX ғасырдың 40-жылдарына дейінгі әр түрлі кезеңдерде еуропалықтардың Кеңес Одағына жаппай саяси және еңбек эмиграциясы байқалды. Атап айтқанда, олар Германиядан, Австриядан, Испаниядан, Чехословакиядан және т.б. көшіп келіп жатты. Мұның себебі олар келген елдегі әртүрлі саяси және экономикалық оқиғалар, атап айтқанда коммунистер жүзеге асыруға тырысқан революцияның сәтсіздігі және жұмыссыздықты тудырған экономикалық дағдарыс Кеңес Одағында бірқатар көші-қон процестерін тудырды, онда «бауырлас компартиялардың» мүшелері қуғын-сүргіннен қашып, жұмыссыздар жұмысшы табыс көздерін іздеді.

Кеңес Одағы саяси эмиграцияны қабылдаған елдердің көшбасшыларының бірі болды. Көптеген еуропалық мемлекеттермен салыстырғанда, КСРО олардың елде ресми мәртебесін қабылдау және белгілеу үшін заңнамалық-құқықтық базаға ие болды. Саяси эмиграция мәселелерімен ресми түрде айналысқан ұйым революция күрескерлеріне көмек көрсетудің халықаралық ұйымы болды. 1930 жылдардың орта тұсында ресми негізде иммигранттар 2 бөлікке бөлінген жағдай туындады: кеңес азаматтығын қабылдаған көпшілік (негізінен мәжбүрлеп) және шетелдік азаматтар болып қала беруді шешкен күрт азайып бара жатқан азшылық. Осы себепті, бұл жағдайда азаматтықтың ресми белгісі маңызды рөл атқармады деп санауға болады: шетелдік колония жаппай қуғын-сүргін басталғанға дейін біртұтас әлеуметтік организм ретінде жұмысын жалғастырды.

Өкінішке орай, 1930 жылдардың екінші жартысында саяси эмигранттарға тағылған мемлекеттік айыптаулар кеңес азаматтарына тағылған айыптаулардан ерекшеленбеді: шетелдік барлау үшін жұмыс, фашистік қызмет. Осы кезеңде саяси эмигранттардың саны күрт төмендеді, өйткені олардың көпшілігі Кеңес азаматтығын іс жүзінде мәжбүрлі түрде қабылдады, тіпті олар азаматтығын сақтап қалғандармен бірге ГУЛАГ-та ең жоғары жаза немесе бас бостандығынан айырылды.

Жүргізілген зерттеу бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

Кеңес Өкіметі революциядан кейінгі кезеңде шын мәнінде саяси мигранттарға заңды көмек көрсетті. КСРО Конституциясы мен заңдары өз мемлекеттерінде қудаланған шетелдіктерге баспана беру құқығын берді. Бұдан әрі шығарылған заңдар саяси эмигранттардың қызметі мен тұруын, сондай-ақ оларға көмек көрсетуді реттеді. Кеңес Өкіметі иммигранттардың қызметін реттеу бойынша жеткілікті мөлшерде директивалар мен қаулылар мақұлдады.

Алайда, егер басында заңдар саяси босқындарға қолдау көрсетсе, кейін біртіндеп белгілі бір дәрежеде тек сөз жүзінде қала берді. Саяси

иммигранттардың арасында жергілікті билік олардың жайлы өмір сүруі үшін тиісті көмек немесе жәрдем көрсетпеді деген шағымдар болды.

Кеңес Одағына қатысты өздерінің мақсаттары мен көзқарастары бар мигранттардың көптігін ескере отырып, үкімет Кеңес Одағы үшін пайдалы иммигранттарды іріктеу арқылы таңдамалы түрде қабылдады, сонымен қатар мигранттарды қаржыландыру проблемалары да болды. Бұл сол кездегі көші-қон туралы заңдарды өзгерту немесе толықтыру қажеттілігін тудырды, бұл өз кезегінде болашақта мигранттардың Кеңес Одағына баруын қиындатып қана қоймай, Кеңес Одағының аумағында жайлы өмір сүруін қиындатты. Олардың келу кезіндегі, нәтижесінде олардың кете бастауына алып келген көңілсіздіктерін ескере отырып, оларды орналасу орындарында мүмкіндігінше ұстау қажеттігі туындады. 1936 жылдан бастап Кеңес өкіметі саяси эмигранттардың мүдделері мен тілектерін мүлдем ескерместен, азаматтықты қабылдауды талап етті. Тұрақсыз, құбылмалы иммиграциялық саясат мигранттардың өміріне әсер еткені сөзсіз.

Көптеген Еуропа мемлекеттерінде коммунистер ұйымдастырған революциялар сәтсіз аяқталды және Коммунистік партияның көптеген мүшелері өлім жазасына немесе түрмеге жабылды, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жұмыссыздықтың пайызы жоғары болды, бұл өмір сүру деңгейіне әсер етті, өз елінің саяси және экономикалық бағыттарына, елдегі отбасылық, еңбек қатынастарына қатысты саясаты қанағаттандырмады, нәсілшілдікке, нацизмге және ар-намыс пен қадір-қасиетке нұқсан келтірудің басқа түрлеріне қатысты қабылданған шаралардың болмауы немесе оның жеткіліксіз болуы.

1920-1930 жылдары Кеңес Одағында саяси эмигранттардың жаппай ағымына қарамастан, Кеңес Одағына иммигранттардың ең көп санаты, ең алдымен, экономикалық тұрғыда болды. Кеңес Одағына қоныс аудару туралы шешімге әр түрлі факторлар әсер етті, бірақ, әрине, экономикалық (әлемдік экономикалық жағдайдың нашарлауы және сәйкесінше жұмыссыздықтың жоғары деңгейі) және саяси («ел басшылығының бағытымен келіспеушілік, оппозицияны басуға немесе оны заңдастыруға тыйым салуға реакция, полицияның қудалауы және түрмеге қамау қаупі») анықтаушы фактор болып табылды. Алайда, иммиграцияны экономикалық және саяси деп бөлу өте шартты екенін атап өткен жөн, өйткені экономикалық себептер саяси себептермен тығыз байланысты болды.

1920-1930 жылдары Кеңес Одағында саяси эмигранттардың жаппай ағымына қарамастан, Кеңес Одағына иммигранттардың ең көп санаты, ең алдымен, экономикалық болды. Кеңес Одағына қоныс аудару туралы шешімге әр түрлі факторлар әсер етті, бірақ анықтаушылар, әрине, экономикалық болды (әлемдік экономикалық жағдайдың нашарлауы және сәйкесінше жұмыссыздықтың жоғары деңгейі). Алайда, иммиграцияны экономикалық және саяси деп бөлу өте шартты екенін атап өткен жөн, өйткені экономикалық себептер саяси себептермен тығыз байланысты болды.

КСРО заңы басында барлық иммигранттарға Кеңес Одағына кіру құқығын алуға, сондай-ақ әртүрлі салаларда: партиялық жұмыстарда, мемлекеттік мекемелерде, Мопрада және Коминтернде, зауыттар мен зауыттарда, ауыл шаруашылығы саласында еңбек қызметін жүргізуге мүмкіндік берді.

Алайда, 1930 жылдардан бастап Кеңес Одағының билігі шетелдіктерді әр түрлі себептермен, ең алдымен олар келген мемлекеттің саясаты мен оның КСРО-мен қарым-қатынасы бойынша мұқият іріктеуді бастады. Сондай-ақ, кейбір жағдайларда жалған мамандар алдап өздерін «инженер» ретінде көрсетіп, жоғары лауазымдарға орналасып, жұмыста өздерінің шорқақтықтарын көрсеткен себебінен де орын алды.

Революциядан кейін техникалық мамандардың жетіспеушілігіне және КСРО оларды шетелден белсенді түрде тартқанына қарамастан артықшылық саяси иммигранттарға берілді, себебі тез арада орын алуы мүмкін әлемдік революцияға үміттенді. Дегенмен, экономикаға бет бұру елде индустрияландыру туралы хабарландырудан кейін басталды. Барлық мигранттарға арналған жалпы заң да, жеке адамдар санатына арналған заң да бір-біріне кедергі келтірмеді, сондықтан бір заң мигранттарды басқалардан ерекшелендірмеді деп айтуға болады.

Қысқаша айтқанда, 1930 жылдардағы иммиграциялық саясат партиялық-мемлекеттік органдар тарапынан бағытталған, сыртқы саяси жағдайларға және ішкі саяси жағдайға байланысты болды. Нацистік диктатура орнағаннан кейінгі алғашқы жылдар өте жұмсақ иммиграциялық саясатпен ерекшеленді, нәтижесінде саяси эмигранттардың Кеңес Одағына жаппай кіруі орын алды. Жұмсақтық кеңес басшылығының эмигранттардың кеңес азаматтығын қабылдауы немесе бұрынғы азаматтығын сақтау мәселесіне төзімділікпен қарауында да көрінді. Бір жағынан, Кеңестік-германдық қатынастардың нашарлауы және ішкі саяси мазмұндағы оқиғалар иммиграциялық саясатты саяси эмигранттардың пайдасына емес, кейбір түзетулерге әкеледі, оны селективті деп сипаттауға болады. Шамамен Кеңес Одағында 1937 жылға қарай 8745 иммигрант болды, олардың шамамен 2045-і неміс болса, сонымен қатар испандықтар, поляктар, италиялықтар, чехтар, румындар, финдер, шведтер және т.б. да болды.

1920-1930 жылдары өндірістік-техникалық саладағы КСРО халықаралық байланыстарының ауқымы жан-жақты сипатқа ие болды: Кеңес Одағына шетелдік мамандар мен білікті жұмысшылар шақырылды, ұйымдармен ғылыми ынтымақтастық және кәсіпорындарымызды қайта жабдықтауға, импорттық құралдарды, жекелеген машиналарды сатып алуға Техникалық жәрдемдесу туралы келіссөздер жүргізілді. Осылайша, 1920 жылдардың ортасынан бастап шетелдік жұмысшылар мен мамандардың едәуір бөлігі өнеркәсіп саласында жұмыс істеді.

Білікті жұмыс күшін сақтауға мүдделі кеңес басшылығы Сталинградтағы өмір сүру жағдайлары шетелдік мамандар үшін ыңғайлы болуы үшін көп күш жұмсады деген қорытынды жасауға болады. Шетелдік мамандар арасындағы

жұмыс туралы БК(б)П ОК қаулылары республикалық, аймақтық және облыстық ұйымдарды олармен жасалған шарттарды орындау бойынша кідіріссіз шаралар қабылдауға және «шетелдік жұмысшыларға қызмет көрсетудегі ақауларды жоюға» міндеттеді. Дегенмен Кеңес өкіметі кейбір жолдармен шетелдіктер үшін тұрғын үй мен азық-түлікпен және басқа қажеттіліктермен қамтамасыз етті, бірақ билік қабылдаған директивалардың толық орындалуына қол жеткізе алмады. Сірә, бәрі жергілікті билікке байланысты болды, біреу шынымен көмектесті, басқалары олардың қажеттіліктерін жеткілікті түрде қанағаттандыра алмады немесе жай ғана қаламады. Ақиқатында, мұрағаттық материалға сенсек, шетелдік азаматтар үшін қажетті қамтамасыз ету өте жақсы болды. Мигранттар тарапынан көптеген шағымдар болды, ең алдымен оларды өз елдерінде үйреніп қалғандай, күнделікті өмір деңгейі, сондай-ақ қарапайым заттар мен жиһаздардың болмауы қанағаттандырмады. Шетелдіктердің санитарлық және тұрмыстық жағдайларға қатысты шағымдары жиі назардан тыс қалды. Осылайша, Кеңес Одағында әлеуметтік-тұрмыстық қиындықтарға тап болған көптеген шетелдіктер социалистік жүйеден қатты көңілі қалды, дегенмен кейбір жағдайларда шетелдік мамандар кеңестік әріптестеріне қарағанда тұрмыстық жағынан жақсы қамтамасыз етілді.

Сондай-ақ, шетелдіктерге арналған клубтар, репрессияға дейінгі жылдары мәдени тұрғыдан көмек көрсеткенін атап өткен жөн. Шетелдіктер клубтарға демалу, жерлестікті ұйымдастыру, дағдылармен бөлісу немесе өз тілдерінде пәндерді оқу үшін барды. Сондай-ақ клубтарда орыс тілін үйретілді және коммунистік идеология оқытылды. Өкінішке орай, клубтар эмигранттарды үнемі бақылау арнасына айналды – онда олардың мінез-құлқы, әңгімелері, Кеңес Одағына деген көзқарасы бақыланды. Клуб басшылығына клуб мүшелері туралы әшкерелейтін материалдар жинау міндеті жүктелді. Мұндай материалдар Коминтерн арқылы ПХК-ге жеткізіліп, көбінесе кейін оларды қамауға алуға негіз болды.

«Үлкен террор» кезінде Кеңес Одағына саяси эмигрант немесе шақырылған маман ретінде келген көптеген шетелдік азаматтар Кеңес Одағының азаматтарымен тең дәрежеде қуғын-сүргінге ұшыраған деп қорытындылауға болады. Жоқ дегенде қуғын-сүргінге дейінгі кезеңде, КСРО азаматтарымен салыстырғанда шетелдік азаматтарға қатысты шаралар ерекшеленді. Әдетте жауап алу үшін әдеттегі қамауға алынды, онда олар ары кетсе қысқа мерзімге бас бостандығынан айырылды немесе депортацияланды.

Бірте-бірте саяси эмигранттар, қоғамның артықшылықты, әлеуметтік маңызды бөлігінен Кеңес мемлекеті күннен күнге азайған сенім білдірген адамдар тобына айнала бастады. Олар тыңшылық жасады деп күдікке іліне бастады, олардан, арандатушылықтың алдын алу үшін ашылуы тиіс «жау агенттерін» көрді. 1930 жылдардың екінші жартысында «саяси эмигрант» сөзінің өзі қандай да бір түрде жағымсыз мағынаға ие болды.

Қуғын-сүргін кезінде ПХК бұл ережелерді ғана емес, сонымен бірге қамауға алу, жауап алу және үкім шығару тәртібін де сақтамады. Әдетте,

барлық шетелдіктер, тіпті басқа елдердің коммунистері де ордерсіз қамауға алынды. ПХК қатаң жауап алуды жүзеге асырды және олардың контрреволюциялық әрекеттерге қатысы бар болуын «дәлелдеу» үшін бопсалауға да барды. Сотты тиісті түрде өткізбестен бірден атуға үкім шығарылды, олар дереу орындалды немесе ГУЛАГ-та ұзақ мерзімге бас бостандығынан айырылды. Қуғын-сүргін кезінде көптеген шетелдіктер қамауға алынатын уақытын күтті, ПХК-ге тартылған деп қорқып, бір-бірімен сөйлесуді қойды, тайсалмастан Кеңес өкіметі заңға қайшы келетінін және әділетсіз үкім шығаратынын дәлелдеуге тырысты. ГУЛАГ-та жазасын өтегендер өздері үйренбеген ауыр жұмыстармен айналысты. Олардың кейбіреулері партияға хаттар жазып, кешірім сұрады немесе мұнан да көп пайда әкелетін жұмыс беруін сұрады.

Ең алдымен, соққы немістерге қатысты болды. 1945 жылдың өзінде ақ КСРО азаматтығын алмаған немістердің жартысынан көбі жазасын өтеп жатты (әскери тұтқынмен шатастырылмасын).

Қуғын-сүргіннен кейін, көптеген шетелдік коммунистер атылған немесе ГУЛАГ-та жіберілгеннен кейін, бауырлас мемлекеттердің партияларының жұмыс істеуі қиын болды. Біріншіден, партия мүшелерінің саны айтарлықтай азайды. Екіншіден, олардың үгіт-насихатына ешкім дерлік сенбеді, өйткені олар мұны өздері бастан өткерді немесе олар не болғанын жақсы білді. Репрессия шетелдік коммунистерді, ең алдымен, коммунистік идеологияның өзіне деген сенімінен айырды. Бұл алдыңғы тарауда олардың көпшілігі 1930 жылдары КСРО азаматтығын қабылдағаны туралы айтпаған күннің өзінде. Репрессия шетелдіктерге ең қатты әсер еткен нәрсе болды. Олар зауыттардың қақпасында қарулы күзетшілер жүргізген қорлап тінтуге және тіпті, батыста дәстүрлі түрде «бос» болып табылатын шахталардың түбінде күзетшілердің тұруына наразы болды.

Ұлы Отан соғысына дейін ҚазАССР-дасаяси эмигранттар мен еңбек мигранттарының саны айтарлықтай болған жоқ деген қорытынды жасауға болады. Саяси эмигранттардың жаппай ағыны Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін басталды.

ҚазКСР ХРККҰ ОК басқа мемлекеттермен бірге халықты үгіттеуші белсенділердің көмегімен ХРККҰ ұяшықтары мен мүшелерінің санын көбейтті. Олар арасында тоқтап болса да жарналар тапсырып отырды, Еуропа мемлекеттерінің түрмелеріндегі тұтқындарға үнемі хат жазды. Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін ХРККҰ ОК эвакуацияланған саяси эмигранттарға көмек көрсете бастады. Тұрғын үй, азық-түлік, киім-кешек және жұмыс орындары жетіспесе де, ХРККҰ-лықтар барлық мәселелерді мүмкіндігінше шешуге тырысты. Олар Қазақстанның оңтүстік облыстарына көптеген эвакуацияланған саяси эмигранттарды жіберуге мәжбүр болды, өйткені қолайлы климат қыстың суығынан аман қалуға мүмкіндік берді. Кейбіреулері, таныс ортаға, сондай-ақ көптеген зауыттардың бар болуына байланысты керісінше, солтүстікке баруға сұранды. ХРККҰ БК(б)П ОК Обкомдары арқылы және Халық Комиссарлары арқылы саяси эмигранттарды үйлерде және

жұмыстарда орналастыруды сұрады. Сондай-ақ, ХРККҰ ОК көп жағдайда барлық дерлік саяси эмигранттарға, атап айтқанда науқастарға біржолғы төлемдер берді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанда ресми деректер бойынша 404 иммигрант, ал отбасы мүшелерімен бірге 764 адам болған.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін көптеген саяси және еңбек эмигранттары Кеңестік Ресейгенемесе өз елдеріне және бұрынғы өздері келген тұрғылықты жерлеріне: поляктар Польшаға, италиялықтар Қырымға, немістер РКФСР-ге, мүмкін Германияға және т.б. оралды.

Жалпы, Қазақстан соғыс жылдарында, басқа эвакуацияланған кеңес азаматтары сияқты, бауырластық көмек көрсетіп, соңғысымен бөлісті. Адамдар тығыз болса да үйлерге қоныстанды, олар, нанды бөліп жеді және бір-біріне көмектесті. Қазақстаннан кетіп бара жатып, кейбіреулер ауыр еске алса да, жалпы қазақ халқына көмегі мен қонақжайлылығы үшін алғыс айтты.

Кеңес Одағына келген саяси эмигранттарды қабылдау және одан әрі қызмет көрсету мәселелерін ХРККҰ арнайы бөлімі – саяси эмигранттар бөлімі айналысқанын, ол келесі құрадағы міндеттерді шешкенін айта кеткен жөн: келген саяси эмигранттарды қабылдау, оларды КСРО аумағы бойынша бөлістіру және КСРО шегінде орналасқан саяси эмигранттарды есепке алуды ұйымдастыру, ХРККҰ ОК нормалары мен түрлерін белгілеу бойынша саяси эмигранттарға материалдық көмек көрсету, тиісті партиялық ұйымдармен және кеңестік мекемелермен бірлесіп, саяси эмигранттар арасында саяси-ағартушылық жұмысты ұйымдастыруға байланысты жоспарлар жасау, олардың Кеңес Одағындасоциализм құрылысына тезірек қосылу мүмкіндігін қамтамасыз ету және оларды Отанына оралу кезінде революциялық жұмысқа дайындау, орталық саяси эмигранттар үйін және жергілікті саяси эмигранттар ұйымдарын басқару.

Қазақстанда соғыс жылдарында 67 979 рубль көлемінде көмек көрсетілді. Шетелдік мигранттардың көпшілігі партияның мүшелігіне, соттылығына, материалдық жағдайына және т.б. байланысты 150-400 рубль мөлшерінде біржолғы төлем алды. Олардың кейбіреулер бірнеше мірте алды. Бүгінгі күні, халық шаруашылығын қалпына келтірудің қиын кезеңдерінде көптеген көрнекті қоғам қайраткерлері мен әртүрлі елдердің қарапайым азаматтарының сотталған революционерлер мен олардың отбасыларына көмектесу жөніндегі күш жігері ұмытылып үлгерді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Marie McAuliffe, Binod Khadria IOM //World Migration Report 2020., [Электрондық қор]. Қол жетімділік тәртібі: <https://worldmigrationreport.iom.int/> (қаралған мерзімі: 14.10.2021)
- 2 Ravenstein E.G. The laws of migration //Journal of the Royal Statistical Society. - 1885. - Vol. 48. - P.167-227.
- 3 Goulbourne S. Law and Migration //Camberley: Edward Elgar Publishing, 1998. - 488 p.
- 4 Lee E. A Theory of Migration //Demography, 1966.-Vol. 3(1). - P.47-57.
- 5 Hatton T.J., Williamson J.G. The age of mass migration: Causes and economic impact. -New York: Oxford University Press, 1998. - 320 p.
- 6 Migration in European History. Ed. by C. Holmes Vol.1. –Cheltenham: E. Elgar, 1996.–644 p.
- 7 Migration in European History. Ed. by C. Holmes Vol.1. –Cheltenham: E. Elgar, 1996.– 593 p.
- 8 Migration and Public Policy. Ed.by V. Robinson. –Cheltenham:Edward Elgar Publishing, 1999. – 680 p.
- 9 Migration and Social Policy. Ed. by J. Phillimore. –Cheltenham:Edward Elgar Publishing, 2015.– 776 p.
- 10 Migration and religion. Ed. by J. A. Beckford. Vol.1. –Cheltenham:Edward Elgar Publishing, 2015.–602 p.
- 11 Migration and religion. Ed. by J. A. Beckford. Vol.2. –Cheltenham:Edward Elgar Publishing, 2015.–822 p.
- 12 Haas H., Castles S., Miller, M.J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. - New York: The Guilford Press, 2020. - 443 p.
- 13 Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. - М.: Диалог - МГУ, 1999. - 370 с.
- 14 Моисеенко В.М. Международная миграция в России (СССР) в конце XIX первой трети XX века //Демографическое обозрение. - 2017. - № 1. - С. 98-123; № 2. - С. 109-132.
- 15 Тарле Г.Я. Друзья страны Советов: участие зарубежных трудящихся в восстановлении народного хозяйства СССР в 1920-1925 гг. - М.: Наука, 1968. – 369 с.
- 16 Иванов Л.С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность 1921-1937. - М.: Мысль, 1972.- 236 с.
- 17 Павлова В.В. Международная трудовая иммиграция в СССР в 1920-1930 гг.: на материалах РСФСР и Украинской ССР: автореф... канд. дис. - М.: МГПИ, 2016. - 29 с.
- 18 Галкина С.Ю. Создание и деятельность автономной индустриальной колонии иностранных рабочих и специалистов (АИК) в Кузбассе: 1921-1926 гг.: автореф... канд. дис. - Кемерово: КемГУ, 1997. - 26 с.

19 Белоусова О.А. Иностранцы рабочие и специалисты на Кузнецком металлургическом комбинате 1929-1939 гг.: автореф... канд. дис. - Томск: Том.гос ун-т, 2004. - 23 с.

20 Богданов А.В. Иностранцы рабочие и специалисты на предприятиях Челябинска и Магнитогорска 1929-1933 гг.: автореф... канд. дис. - Челябинск: Юж.-Урал. гос. ун-т, 2011. - 21 с.

21 Резаненко О.О. Иностранцы специалисты на промышленных предприятиях Сталинграда в конце 1920-х - 1930-е гг.: автореф... канд. дис. - Волгоград: ВолГУ, 2018. - 29 с.

22 Берлявский Л.Г., Бондарев В.А. Иммигрантские коммуны в Советской России (СССР) 1920-1930-х годов: организация, функционирование, взаимоотношения с властью //Новая и Новейшая история. - 2021. - Вып. 6. - С. 65-79.

23 Дель О. От иллюзий к трагедии: немецкие эмигранты в СССР в 1930-е гг. - М.: Нойес Лебен, 1997. - 146 с.

24 Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920-1930-х гг. - М.: РОССПЭН, 2000. - 351 с.

25 Манукян М.Н. Германская политическая эмиграция в СССР (1933-1941 гг.): автореф... канд. дис. - Воронеж: ВГПИ, 2014. - 24 с.

26 Колдушко А.А. «Больше, чем расстрелять, со мной ничего сделать не могут...»: подданные Германии на Кизеловском показательном процессе 1937 г. //Исторический журнал: научные исследования. - 2016. - № 5. - С. 543-552.

27 Белковец Л.П. Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917-1939-е гг.) //Юридические исследования. - 2013. - № 5. - С. 296-350.

28 Мотревич В.П. Политэмигранты из Германии в Свердловской области (по материалам архивно-следственных дел) //Ежегодник международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. - 2020. - №2. - С. 148-156.

29 Бабиченко Л.Г. «Если аресты будут продолжаться ... Сталинские «чистки» немецкой политэмиграции в 1937-38-е гг. //Исторический архив. - 1992. - №1. - С. 117-123.

30 Иванова О.В. Социокультурная адаптация политических эмигрантов в СССР в 1920-1930-е годы //Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - 2006. - Т. 8. - № 3 (17). - С. 781-788.

31 Такенов А.С. Узлы интернациональной дружбы (интернациональные связи Казахстана 1917-1937 гг.). - Алма-Ата: Мектеп, 1980. - 274 с.

32 Сиргебаев Б. Глубокие корни братства. Интернационалистическое и коммунистическое движение среди иностранных пролетариев в Казахстане. 1915-1922. - Алма-Ата: Казахстан, 1977. - 196 с.

33 Кокебаева Г.К. Репрессии против политических эмигрантов в СССР //Проблемы внутривосточной истории и международных отношений в новое и новейшее время. - Алматы: АГУ, 1998

- 34 Кокебаева Г.К. Репрессированные иностранные граждане в казахстанских лагерях и спецпоселениях //Историческая наука Казахстана: актуальные проблемы, достижения и перспективы. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. - С.30-34.
- 35 Көкебаева Г.К., Сманова А.М. Польша-Қазақстан: тоғысқан тағдырлар. - Алматы: Molia & DOS, 2012. – 208 б.
- 36 Kokeybayeva G., Zakarya R. Emigration and Evacuation: The Life of Spanish Emigrants in Kazakhstan //Historia Contemporanea. - 2022.- Vol.70. - P.919-950.
- 37 Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай. - Астана: Фолиант, 2007. - 320 б.
- 38 Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға. М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 504 б.
- 39 Көкебаева Г.К. Мұстафа Шоқай және түркістандық соғыс тұтқындары //Қазақ тарихы. - 1997. - № 2. - Б.29-32.
- 40 Көкебаева Г.К. Еуропадағы түркістандық эмигранттар және түркі халықтарының тәуелсіздігі //«Отан тарихы». - 2004, № 3-4. - Б.14-21.
- 41 Көкебаева Г.К. Германия мен Польша мұрағаттарындағы Мұстафа Шоқайдың қызметі туралы құжаттар мен деректер //ҚазМПУ хабаршысы, тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. - 2013. - №3. - Б.40-45.
- 42 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. - Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. - 343 с.
- 43 Арсе М. Воспоминания о России. Воспоминания одного из 3500 испанских детей, приехавших в СССР в 1937 году. - Мадрид, 2011. - 173 с.
- 44 Fluch der Treue: 44 Jahre leben in Russland /Wolfgang Schätzle. – Fürstenzell: TH-Guur-Verl., 1994. - 406 p.
- 45 1920-1930 жылдар аралығындағы шетелдік саяси және еңбек мигранттарына қатысты Кеңес Одағының саясаты //Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz», 2020 жыл. <https://edu.e-history.kz>. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2020_IRSTI_03.09.55
- 46 Activities of the International Organization for Assistance to Revolutionary Fighters in Relation to European Emigrants //Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz», 2021 жыл <https://edu.e-history.kz>. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2021_IRSTI_03.09.55
- 47 Prerequisites for migration of european migrants to the USSR, as well as their main categories //Электрондық ғылыми журналы «edu.e-history.kz». - ISSN 2710-3994 - №3, (31). - 2022 <https://edu.e-history.kz>. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3_81-97 IRSTI 03.09.55
- 48 The repressive policy of the soviet government towards european emigrants //Электрондық ғылыми журналы «edu.e-history.kz» - ISSN 2710-3994 - №2 (30). - 2022 <https://edu.e-history.kz> https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_112-124 IRSTI 03.09.55
- 49 XX ғ. екінші жартысы - XXI ғ. басындағы неміс тарихнамасындағы кеңестік кезеңдегі Қазақстан мәдениеті //Отан тарихы. - №1(97), 2022. - ISSN 1814-6961. E-ISSN:2788-9718 FTAMP 03.20;03.91 https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_1_41_41

50 1917-1940 жж. КСРО-дағы шетелдік жұмыскерлер мен саяси эмигранттардың тұрмыстық және әлеуметтік жағдайы //«Gylym jáne Bilim-2022» студенттер мен жас ғалымдардың XVII Халықаралық ғылыми конференциясы. - Нұр-Сұлтан, 2022 - 4256-4258 б.

51 Моисеенко В.М. Эмиграция и иммиграция в РСФСР(СССР) в 1920-е гг. //Миграция и социально-экономическое развитие. - 2016. - Том 1. - № 1. - С. 67. - doi: 10.18334/migration.1.1.38077. 63-78 с.

52 Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Принята V Всероссийским съездом Советов на заседании от 10 июля 1918 года

53 Декрет ВЦИК «О праве убежища» от 28 марта 1918 г. //РФМА. Ф.Р-1235. - Т.19. - I. – 2 с.

54 Белковец Б.П. Регулирование порядка доказательства прав иностранного гражданства в СССР (1930-1950-е гг.) //Вестник Томского государственного университета, 2010. - 112-155 с.

55 РФМА. Ф. 364. Т. 1. I. 10.

56 Собр. Зак. 1925 г. № 16 ст.

57 РФМА. Ф. 364. Т. 7. I. 10.

58 РФМА. Ф. 364. Т. 1. I. 64.

59 Абдрахманов А.И. органы НКВД в разрешении миграционной ситуации в период становления Советской России //Вестник Академии экономической безопасности МВД России. -2009. - №5. - 89-91 б.

60 Павлова В.В. Государственное регулирование иммиграции рабочей силы в СССР в 1920-е гг. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение //Вопросы теории и практики. - 2012. - 184-188 б.

61 Смирнова Е.С. Регулирование конституционно правового статуса иностранцев в советской и постсоветской России //Россия и современный мир. - 2004. - 96-110 б.

62 РФМА. Ф. 364. Т. 1. I. 30.

63 Собрание Законов СССР. - 1925. - №23. - Ст.152. https://www.libCCCP.ru/doc_CCCP/СССР_2567.htm.

64 СУ РСФСР. 1925. № 45. Ст. 337.

65 Постановление ЦИК и СНК СССР от 3 сентября 1926 года. <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=25563#0482qWTyXFoL7FsJ>.

66 Евтушенко В.И., Бондаренко А.А. Регулирование внешней трудовой миграции в СССР в период проведения новой экономической политики и в российской федерации на современном этапе формирования рыночных отношений: историко-правовые параллели //Nomothetika: Философия. Социология. Право. - 2020. - 504-515 б.

67 Постановление Совета Труда и Оборона РСФСР об американской промышленной эмиграции. - 22 июля 1921 г. <https://istmat.org/node/56067>.

68 РМЭСТА. Ф. 19. Т. 3. I. 224.

69 Постановление СНК СССР от 21.01.1927 «О ликвидации постоянной комиссии Совета Труда и Оборона по трудовой сельскохозяйственной и промышленной иммиграции и эмиграции. <https://e-ecolog.ru/docs/b9eF-fceZyQVdUGbL-96y>.

70 РМЭСТА - Ф. 539. - Т. 2 - I.27.

71 РМЭСТА Ф. 539, Т.4, I.109.

72 Резаненко О.О. Иностранцы специалисты на промышленных предприятиях Сталинграда в конце 1920-х-1930-е гг.: дисс... канд. ист. наук. - Волгоград, 2018. - 222 б.

73 РФМА - Ф. 8265, Т. 3, I. 35.

74 РМЭСТА-Ф. 495- Т. 20 - I.

75 РМЭСТА - Ф. 539 - Т. 2 - I. 615.

76 Манукян М.Н. Германская политическая эмиграция в СССР: 1933-1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02. - Воронеж, 2004. - 161 б.

77 Сталин И. В. Политический отчет Центрального комитета //Сочинения. - М.: Издательство политической литературы, 1947. - Т 7.

78 Журавлёв С. В. Иностранцы в Советской России в 1920-1930-е гг. Источники и методы социально-исторического исследования: дис. ... д-ра ист. наук. М., 2000. - 603 б.

79 РФМА. Ф. 364. Т. 1. I. 17.

80 Сталин И. В. Сочинения. - Т.7. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952.

81 РФМА. Ф. 364. Т. 6. I. 1.

82 Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940). - М.: Политиздат, 1972. - 336 б.

83 РФМА. Ф. 364. Т. 2. I. 19.

84 ҚР ПА. Ф.708. Т.6/1. I.524.

85 РМЭСТА - Ф. 539. - Т. 4 - I. 108.

86 РМЭСТА-Ф. 539, Т. 2, I. 25.

87 Иванова О.В. Социокультурная адаптация иностранцев в Советской России в 1920-1930-е годы: дис. ... канд. ист. наук.: 24.00.01. - Моск. пед. гос. ун-т. - Москва, 2007. - 153 б.

88 РМЭСТА. - Ф. 539. - Т. 4. - I. 128.

89 Бабюх В.А. Международная деятельность рабочих и общественных организаций УССР в 1920-1930-е гг.: формы пропаганды «социалистического строя». - Выпуск: № 9 (111), 2021. - С.201-203.

90 Каменских М. С. Болгарские политические эмигранты на Урале в 1920-1930-е годы: обстоятельства и мотивы миграции, адаптация и судьбы (по материалам судебно-следственной документации) /М. С. Каменских. - Текст: непосредственный //Институты развития человеческого потенциала в условиях современных вызовов: сборник статей XI Уральского демографического форума: в 2-х томах. - Том I. - Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2020. - 303 б.

91 Из огня да в полымя: истории западных иммигрантов в СССР АНО //Портал «Такие дела» <https://takiedela.ru/2021/09/istorii-zapadnykh-immigrantov-v-sssr/>

92 Тайманова Т.С. Французский рабочий о стране Советов... Новейшая история России //Modern history of Russia. - 2015. - №3. - 121-130 б.

93 Invergordon Mutineer - Len Wincott (<https://libcom.org/article/invergordon-mutineer-len-wincott>)

94 РМЭСТА - Ф. 17 - 120 - I. 262 - Б. 45-46.

95 РМЭСТА - Ф. 539 - Т. 2 - I.773.

96 108 Коньшева Е.В. Европейские архитекторы в советском градостроительстве эпохи первых пятилеток. Документы и материалы. /Е.В. Коньшева., 2017. - 360 б.

97 Павлова В.В. Международная трудовая иммиграция в СССР в 1920-1930-е гг.: на материалах РСФСР и Украинской ССР: дис. ... канд. ист. наук.: Москва, 2016. - 241 б.

98 РФМА. Ф. 364. Т. 7. I. 9.

99 Спецсводка №4 инфо БМСБ по иностранным работам, работающим на предприятиях КСРО, 1930 г. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/87802-spetssvodka-4-info-БМСБ-po-inostrannym-rabochim-rabotayuschim-na-predpriyatiyah-КСРО-1-oktyabrya-1930-g>

100 Иностранные специалисты, иностранные рабочие в СССР (1920-30-е гг.) //Историческая энциклопедия Сибири в 3 т. / Институт истории СО РАН. Издательство: Историческое наследие Сибири. - Новосибирск, 2009. - 717 б.

101 «КСРО ОАК аумағындағы шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» қаулысы.

102 Озеров Б.С. Барлық елдердің жұмысшыларының Кеңес Одағында социализм құру кезіндегі КСРО мен шет елдердің еңбек адамдарының халықаралық ынтымақтастығы себебі. - Мәскеу.: Политиздат, 1978. - 214 б.

103 СЗ 1950: №79, с. 997.

104 Foreign Workers in Soviet Russia, 1920-40: Their Experience and Their Legacy Andrea Graziosi International Labor and Working-Class History, No.33 - Spring, 1988. - P. 38-59

105 Горлов С.А. Совершенно секретно: Альянс Москва-Берлин, 1920-1933 гг. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. - 349 б.

106 СЗ 1923: №10, ст.128.

107 Постановление СНК СССР о Постоянной комиссии СТО по трудовой сельско-хозяйственной и промышленной иммиграции и эмиграции 17.02.1925 г. //СЗ СССР, 1925. - № 16.

108 Ерохина О.В., Фурман Е.Л. Организации трудовых иммигрантов Чехословакии на территории Фроловского района Нижне-Волжского края в 1920-1930-е гг. //Вестник РУДН. - Серия: История России, 2018. - Т.17. - № 4. - 890-912 б.

109 Ермушин М.В., Беляев Г.В., Советская политика по оплате труда иностранных инженеров в 20-е гг. XX века //Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. - 2016. - № 1 - 39-41 б.

110 Бүкілодақтық Коммунистік большевиктердің партиясының «шетелдік мамандарды тарту туралы» қаулысы, 1928 ж.

111 «О реализации пятилетнего производственного плана» 1930.

112 «КСРО аумағындағы шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» ОАК қаулысы.

113 Сталин И.В. Шығармалары. - М.: Мемлекеттік саяси әдебиеттер баспасы, 1952. - Т.7. - ___ б.

114 РФМА. Ф. Р-5446. Т. 3. I. 73.

115 О деятельности комиссии по сельскому хозяйству и промышленному труду с 25 октября 1922 года по 1 августа 1925 года.

116 Богданов А.В. Иностранные рабочие и специалисты на предприятиях Челябинска и Магнитогорска: 1929-1933 гг.: дис. ... канд. ист. наук.: - Челябинск, 2011. - 183 б.

117 Макарова Н.Н. Социальные аспекты индустриализации: девиантное поведение и «стратегии выживания» советских горожан в экстремальном условиях. 1929–1935 гг. (по материалам Магнитогорска) //Экономическая история. - М., 2009. - 270-299 б.

118 Шарапов Н.П. Оралдағы социалистік құрылысқа шетелдік жұмысшылар мен мамандардың қатысуы туралы (1930-1934 жж.) //КОКП тарихының сұрақтары. 1966. - № 3. - 242 б.

119 Родионов Н.А. Иностранные рабочие и специалисты в оружейном производстве Удмуртии (XIX-XX вв.) //Урал индустриальный. Бакунинские чтения: материалы VIII Всероссийской научной конференции, Екатеринбург: АМБ, 2007. - Т.2. - 205-210 б.

120 О порядке заключения договоров с иностранными специалистами: постановление Совета Труда и Оборона от 23 августа 1934 г. //Свод Законов СССР. 1934. № 45. Ст. 358.

121 ҚР ОМА Ф.1125. Т.2. I.70.

122 Байгабылов Н.С., Бухонова И.Н., Искакова І.А. и др. Красный Первомай в Казахстане (1901-1945). / Из письма членов ячейки МОПР Темирского овцеплемсовхоза политическим заключенным германской тюрьмы «Бохум» <http://bibliotekar.kz/krasnyi-pervomai-v-kazahstane-1901-1945/-116-iz-pisma-chlenov-jacheiki-MOPR-temi.html>

123 ОҚО МА Ф.77. Т.1. I. 2.

124 ҚР ОМА Ф.1125. Т.2. I.50.

125 ОҚО МА Ф.141. Т.2. I.1.

126 ОҚО МА Ф.77. Т.2а. I.17.

127 ҚР ОМА Ф.1125. Т.2. I.76.

128 ҚР ОМА Ф.1125. Т.2. I.39.

129 ОҚО МА Ф.77. Т.2. I.9.

130 ОҚО МА Ф.141. Т.1. I.1.

- 131 ОҚО МА Ф.141. Т.1. I.4.
 132 ОҚО МА Ф.141. Т.2. I.7.
 133 ОҚО МА Ф.141. Т.2а. I.4.
 134 Dokumentationsarchiv des Österreichischen widerstandes folge Dezember, 2019. – 243 s.
 135 Лебедева Н. Катынские голоса //Новый мир. - 1991. - № 2. - 208-222 б.
 136 Кокебаева Г.К. Германия-Россия-КСРО: политика, война и плен. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. - 186 б.
 137 ОҚО МА. Ф 77. I. 2а. I. 13.
 138 ҚР ПА. Ф.708. Т.6. I.524.
 139 ОҚО МА Ф.77. Т.2а. I.22.
 140 ҚР ПА Ф.708. Т.6. I.525.
 141 Чиликова Е.В. Предисловие. История. Память. Люди: Материалы IX Международной научно-практической конференции. 27 сентября 2018 г., Алматы. - Алматы, 2019. - 594 с.
 142 ОҚО МА. Ф.77. Т.2а. I.24.
 143 Из истории депортаций: Казахстан 1939-1945 гг. / Сборник документов. - Т. 3. - Алматы: ЛЕМ, 2019. - 712 б.
 144 ОҚО МА. Ф.40. Т.6. I.89.
 145 ҚР ОМА Ф. Р-1125, Т.2, I.122, С.3, 12, 100-103; I.302, С.9.
 146 ҚР ОМА, Ф. Р-1125, Т.2, I.122.
 147 ҚР ОМА, Ф. Р-1125, Т.2, I.143.
 148 Сборник законов КСРО и указов Президиума Верховного Совета КСРО (1938-июль 1956 гг.) / Сост.: М.И. Юмашев, Б.А. Жалейко. Москва: Госюриздат, 1956.
 149 ҚР ОМА, Ф. Р-1125, Т. 2, I.335,
 150 Kokeybayeva G., Zakarya R. Emigration and Evacuation: The Life of Spanish Emigrants in Kazakhstan //Historia Contemporanea. - 2022.- Vol.70. - P.932.
 151 Красные соколы. Советские летчики 1936-1953. Garcia Cano Antonio. 2000-2015, available at: <http://airaces.narod.ru/spane/garcia.htm>.
 152 Ельпатыевский А.В. Испанская эмиграция в КСРО. Тверь: ГЕРС, 2002. - С.181. Воронкова И.Ю. Беларусь и война в Испании. Минск: Беларуская навука, 2009. 289 б.
 153 Бойко Дж., Виньоли Дж. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli Italiani di Crimea. 2008. - P. __
 154 Соколова В.И., Каллин И.В., Галошева О.Н. Роль Секретариата ЦК ВК(б)П в активизации движения МОПР на примере деятельности Интердома имени Е.Д. Стасовой в 1930-х годах //Вестник Чувашского университета. - 173-181 б.
 155 Центральный комитет КСРО МОПР в помощь активистам МОПР Сборник инструкций и постановлений. – Чебоксары,1941. - С 3-4.
 156 Галошева О.Н., Соколова В.И. К вопросу о формировании и деятельности Чувашского комитета МОПРа в 1923–1928 годах //Вестник Чувашского университета. - 2016. - 46-52 б.

- 157 ОҚО МА О Ф. 141 Т. 2 I. 27.
- 158 ОҚО МА. Ф. 141. Оп 2. I. 14.
- 159 Сабаева А.В. Становление института права убежища в России. Проблемы экономики и юридической практики. - 2012. - 16-20 б.
- 160 Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л. Ю. Пантина]. -2-е изд. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. - 336 б.
- 161 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 292 - I.68.
- 162 Кожушко Ю.Н. Образ Магнитостроя глазами восточноевропейских рабочих и специалистов в конце 1920-х – 1930-е гг. Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова. - 183-185 б.
- 163 ЦА ФСБ Ф. 2. Т. 8. I. 658. Б. 114-119. Спецсводка № 4 ИНФО БМСБ по иностранным рабочим, работающим на предприятиях КСРО. 1 октября 1930 г. <http://istmat.info/node/26377>.
- 164 РМЭСТА - Ф. 539 - Т. 2 - I. 426.
- 165 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 292 - I.94.
- 166 Данилова Е.Н. Как приобщали иностранных рабочих и специалистов к советской системе (первая половина 1930-х гг.) //Клио, 2015. - № 2. - 112-199 б.
- 167 Богданов А.В. Восприятие иностранными рабочими и специалистами советской повседневности 1929-1933 гг. (на материалах ЧТ 3 и ММК) //Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». - 2020, т. 20. - № 3. - 17-20 б.
- 168 СЗ СССР - 1935 - №64 - ст. 459.
- 169 Докладная записка тов. Сталину от Заместителя председателя БМСБ тов. Ягода. Декабрь 1933 г [Электронный ресурс] //Архив Президента Российской Федерации (АП РФ). - Ф.3. - Т.58. - I. - 243., Б. 210-215. URL: <http://mozohin.ru/article/a-16.html>.
- 170 Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Б. 82 Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь, 1922 - декабрь 1936. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. - М.: МФД, 2003. – 910 б.
- 171 П. М. Полян, О.Б. Глезер. М.: ОГИ, 2004 Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподданных. – 2004. - Демоскоп Weekly <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0147/analit03.php>.
172. Плотникова Н.С. Борьба органов государственной безопасности с разведывательной деятельностью спецслужб Германии в предвоенные годы Промышленность: экономика, управление, технологии. 2008. - 123-126 б.
- 173 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 292 - I. 101.
- 174 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 10а - I. 394.
- 175 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 74 - I. 139.
- 176 Котлярчук А., Нильссон Т. Финляндские шведы, шведские финны и большой террор в карелии. проблемы национальности, гражданства и

дипломатической помощи //Альманах североевропейских и балтийских исследований. Выпуск 6. - 2021, DOI: 10.15393/j103.art.2021.1991. 177-197 б.

177 Давидович И.Ф. Жизненный опыт датчанки в КСРО в контексте Советско-Датских отношений 1920-1950-х гг. //Вестник РУДН. серия: история россии. 2017. - Т. 16. - № 4. - 617-640 б.

178 РФМА. Ф.9414. Т.1. I.1172.

179 РМЭСТА - Ф. 495 - Т.18 - I. 1300.

180 Леонгард Вольфганг. Революция отвергает своих детей. Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1984. - 594 с. - ISBN: 0-903868-66-0.

181 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 5 - I.277.

182 РМЭСТА - Ф. 495 - Т. 74 - I. 143.

183 РФМА. Ф. Р.-9479. Т. 1с. I. 1187.

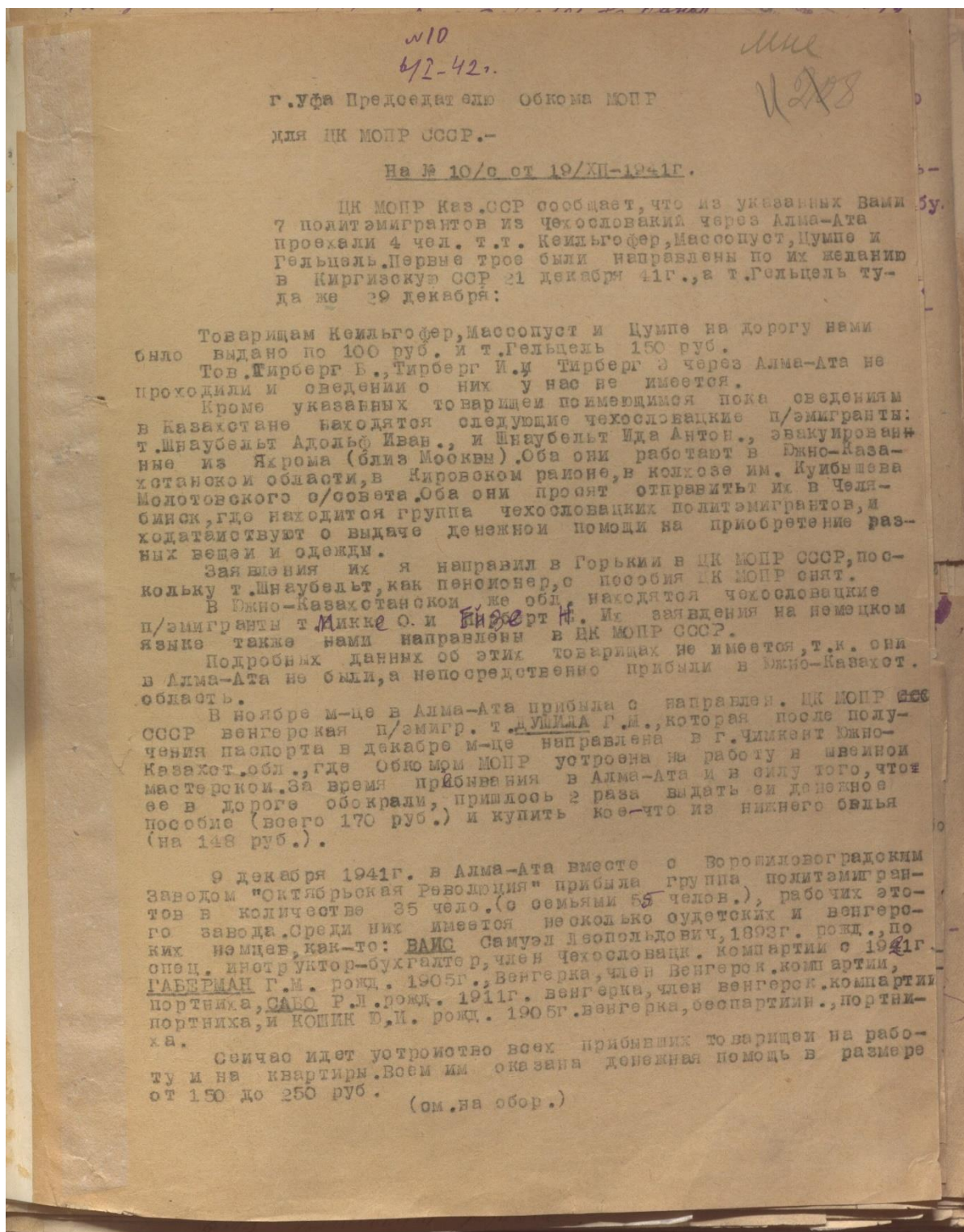
184 РМЭСТА. Ф. 644. Т. 1. I. 64.

185 РФМА. Ф. Р. – 9479, Т. 1, I. 436.

186 Бугай Н.Ф. Советские Итальянцы: трансформации этнической общности. 1930-е - 2010-е годы Историческая и социально-образовательная мысль. - Том 6.- №6, Часть 1, 2014. - 41-55 б.

ҚОСЫМША А

Архивтік фотокөшірмелер

Қосымша А. 1 – 1941 жылы Қазақ КСР эвакуацияланған чех және венгр иммигранттары туралы ақпарат пен ХРКҚҰ-ның оларға байланысты атқарған шаралары. ҚР ОМА Ф.Р-1125. Т.2. І. 122. Б. 13.

20/1-42
27875
В ЦК КП(б) Каз. ССР. -

От Представителя ИККИ и ЦК МОПР
СССР, члена Политбюро Компартии
Чехословакии КРОСНАР. -

З А Я В Л Е Н И Е. -

В последнее время в Казахскую ССР из различных республик и городов Советского Союза было эвакуировано около 200 полит-эмигрантов. Большинство этих политэмигрантов ^{работники} долготелние члены братских Компартии, которые выехали из своих стран на основании решения руководства своей партии с тем, чтобы были сохранены кадры партии. Они были парт. работниками в ЦК, в областях и в большинстве в районных организациях партии. Кроме того часть их является бывшими членами интербригад из Испании, большинство которых инвалиды, а также бывшие политзаключенные из Польши и Румынии.

Большинство этих товарищей высоко квалифицированные рабочие, металлисты, токари, текстильщики, художники по стекольным работам, и наконец несколько преподавателей немецкого языка.

Большинство из них проживает в колхозах, находятся без работы или же заняты на таких работах, знанием которых они не владеют, вследствие чего они живут в очень тяжелых условиях.

От имени ИККИ, ЦК МОПР СССР прошу ЦК КП(б) Каз. ССР оказать конкретную помощь в том отношении, чтобы этим товарищам была обеспечена работа вообще и по их специальностям, согласно предлагаемого списка, а по мере возможности их устроить в больших коллективах, чтобы создать условия для проведения среди них полит-массовой работы.

Далее прошу Вас дать указания Обкомам партии в том смысле, чтобы они руководили проведением полит-массовой работы

Қосымша А. 2 – 1942 жылы Қазақ КСР-іне эвакуацияланған 200 иммигрантқа көмек беру шараларын ұйымдастыру туралы. ҚР ОМА Ф.Р-1125. Т.2. I. 122. Б. 30.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ЦК МОПР СССР

тов. БОГДАНОВУ. -

КОПИИ: Председателю ЦК МОПР Узбекской ССР

тов. ВЛАДИМИРОВУ. -

О ПОЛОЖЕНИИ ПОЛИТЭМИГРАНТОВ В КАЗАХСКОЙ ССР.

1. Прибытие и направление политэмигрантов.

Первые политэмигранты начали прибывать в Казахстан в июле-августе м-це 1941г., большей частью в одиночном порядке и лишь иногда семьями и группами. Несколько человек в эти 2 месяца прибыло из Москвы с направлениями ЦК МОПР СССР (Арсеньев, Зенков, Головин), а затем из западных городов и областей захвачиваемых немцами, с направлениями Республиканских ЦК МОПР, обкомов МОПР или совершенно без всяких направлений в порядке общей эвакуации через эвакуопункты (из Польши, Зап. Украины и Белоруссии, затем Румынии).

В первые месяцы почти все политэмигранты, также как и тысячи других эвакуированных и беженцев, не смотря на запрещения въезд в Алма-Ата, и эвакуопунктами, и МОПРОорганизациями, и самовольно-направлялись именно в г. Алма-Ата и пытались всеми силами остаться в столице Казахстана. Это создало чрезвычайную перегрузку Алма-Ата, тяжелое положение с продовольствием и вынудило соответствующие органы запретить пропуск и проживание в городе, выселить самовольно вселившихся и направить их в различные города и области Казахстана.

Не смотря на бесчисленные обращения ЦК МОПР Каз. ССР в СНК, в Горсовет и др. органы, - в оставлении в Алма-Ата даже таких специалистов-рабочих как обувщики, портные, табачники, в которых на Алма-Атинских фабриках была нужда, было отказано, вследствие полной невозможности обеспечить их какой бы то ни было жилищной частью.

В силу этого и учитывая, что у большинства политэмигрантов не было никакой теплой одежды, - ЦК МОПР Каз. ССР, оказывая политэмигрантам соответствующую денежную помощь, направлял их через эвакуопункт или непосредственно в более южные города и области, или по просьбе самих товарищей, в соседние южные Республики (Киргизскую, Узбекскую), с соответствующими просьбами к Обкомам и ЦК МОПР об оказании политэмигрантам помощи в устройстве на работу и проч.

II. Общее количество политэмигрантов и распределение их по Республике.

По имеющимся, пока далеко неполным данным, в Казахстане расселено свыше 200 политэмигрантов, из которых через ЦК МОПР Каз. ССР прошло 85 чел., а остальные направлялись непосредственно в ту или другую область. Помимо этого в соседние рес-

Қосымша А. 3 – 1941 жылы Қазақ КСР-іне эвакуацияланған иммигранттар туралы ақпарат. ҚР ОМА Ф.Р-1125. Т.2. І. 122. Б. 41.

СПИСОК ПОЛИТЭМИГРАНТОВ.

находящихся в Восточно-Казахстанской области (адрес не известен)

1. АРСЕНЬЕВ И.Д. Болгарин. Установить точно, где находится и кем работает.
2. АЙЛ Х.М. Евр. Выдать 150 руб. ✓
3. БУХНЕР Анна. Немка. Выдать 200 руб. ✓
4. ВИЛЬД Вильгельм. Судетск. нем. Выдать 200 руб. ✓
5. ЗОММЕР Генрик. Немец. С женой и ребен. Выдать 300 руб. ✓
6. КАСЦАР Эльза. Немка. Выдать 200 руб. ✓
7. КЮНЕ Эрн. Немка. Выдать 200 руб. ✓
8. КЮНЕ Ева. Немка с ребенком. Выдать 250 руб. ✓
9. РЮК Грета. Немка. С ребенком. Выдать 300 руб. ✓
10. ФЕЛЬДМАН Эрнст. С женой и ребенком. Выдать 100р. Устроить с жильем и медиц. помощью.
11. ФИШЕР Генриета. Немка. Имеет ребенка. Выдать 250 руб. ✓
12. ФУГМАН Эрн. Немка. Выдать 200 руб. ✓
13. ШМИДТ Анна. Немка. Выдать 200 руб. ✓
14. ШУМАН Дора. Немка. 19/12 ок. выд. 150 р.
15. ШТЕРН Карл. Немец. Выдать 200 руб. ✓
16. ШТЕРН Анна. жена Карла. Выдать 100 руб. ✓
17. ШЕНК Ида. Судет. немка. 19/12 ок. выд. 150

*Часть в
Курск. р. н.*

Всем указанным товарищам оказать помощь в устройстве на работу, установить их точные адреса и выдать (или перевести почтой) указанное пособие, если до сих не выдавалось. Если частично пособие выдано, выдайте оставшуюся сумму.

Список чехословацких политэмигрантов, находящихся в селе Соловьево, колхоз им. Молотова, Зрянковского района, Вост. Каз. обл.

1. ШРАММ Август (Ярослав Карл). Слесарь. Выдать пособие 200 руб.
2. ФРЕМЕЛЬ Отто, токарь. Выдать 200 руб.
3. ФОГЕЛЬ Фрэнц, токарь и деревообделочник. Выдать 200 руб.
4. ВЕБЕР Рудольф. Слесарь, текстильщик. Выдать 200 р.
5. ВИЛЬ Вильгельм. Токарь. Выдать 200 руб.
6. ЛИКЕРТ Мартин. Плотник. Выдать 200 руб.
7. ИВШ Рудольф. Булочник и слесарь. Выдать 200 руб.
8. ЗВОСМИЛЬХ Рудольф. Кочегар и фрезеровщик. Выдать 200 руб.
9. ЧАНЕК Густав. Хромировщик. Выдать 200 руб.
10. ВАЛЬТЕР Рудольф. Металлист. Выдать 200 руб.
(см. на обор.)

11. МОРКЕ Гельмут. Слесарь и шофер. Выдать 200 руб.
12. ДУБЕР Мартин. Сварщик и шофер. Выдать 200 руб.
13. СТЕХЛИК Лео. Фрезеровщик. Выдать 200 руб.
14. РИМЕР Франц. Столяр. Выдать 200 руб. ✓
15. ШЕИН Эрнот. Садовник. Выдать 200 руб.
16. ШЕИН Божена. Работница. Выдать 200 руб.
17. ДОГЕЛЬ Иоган. Кочегар и металлист. Выдать 200 руб.

Всем этим товарищам выдать по 200 руб. Так-как они все находятся в одном месте, нужно через Обком КП(б)К дать указание Зыряновскому РК КП(б)К об использовании специалистов токарей, слесарей, металлистов на предприятиях Зыряновского Рудника или в МТС, а не в колхозе, где по специальности работы им не найдется. В отношении вообще помощи - надо списаться с этой группой политэмигрантов, предложить им выделить ответственное лицо (руководителя), на имя которого и выслать деньги, предложив раздать их по ведомости согласно списка (наше мнение - поручить это тов. Шрамм.). *Список выданных с районскими властями нам с/б/м.*

Одновременно нужно, что Обком КП(б)К дал Зыряновскому РК КП(б)К указания о развертывании среди п/эмигрантов политико-массовой работы, а Вы то же самое дайте по линии МОПР Зыряновск. РК МОПР.-

Председатель ЦК МОПР КССР:

А. Сатонин

(САТОНИН)

Всего по списку 6250 руб.

Кроме того выд. ОК 19/III 422 т. Рудник-ни д. А. 200 руб.

Қосымша А. 4 – Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақ КСР, Шығыс-Қазақстан облысына эвакуацияланған болгар, неміс, чех саяси иммигранттарға ХРККҰ-дан оларға байланысты қаржылай көмегі және жұмысқа орналастыруға байланысты шаралар. ҚР ОМА Ф.Р-1125. Т.2. І. 122. Б. 48-49.

СОВКОМ МОПР ПОЛУЧАЕТ МНОГО ПИСЕМ ОТ ДАТОРГА / КОМАН / КАКУЮ ПО-
 МОЩЬ НУЖНО ОКАЗАТЬ ПОДПОМОЩЬ НА КАЖДОМ СЛУЧАЕ ПО АТО-
 4/II.ч.с. 0-174
 ЦК МОПР КазССР
 Г. АЛМАТЫ
 Алла-Ага
 Чека МОПР
 51
 тов. Сатомину.
 14. Заварь 1948.
 110/12.
 В ответ на Ваше письмо от 6 января 1948г.
 за № 6/с отбегает, что в Автомобиле 28/х
 8429. прибыла группа Испанских политэмигрантов.
 Коллектив состоит из 101 чел. Среди них 42 испанца
 (мужчин и женщин) 23 русских женщины (жены испанцев,
 24 ребенка и 12 чел. членов семьи русских жен./мужер,
 братьев, сестер). За это время 2 родилов и 6 человек
 умерло. Среди умерших 5 чел. детей и 1 взрослая женщина.
 17 чел. выехали в Крайнюю Армию и 3^е из них вер-
 нулись обратно.
 Устраиваем их на квартире, выдаем теп-
 лой одежды и работой были приняты все необходимые
 меры.
 С прибытием инструктора Ц.К. МОПР из Зоры
 тов. Кроснара вопрос с устройством Губовых
 условий был рассмотрен и решен окончательно.
 Все Испанцы в том числе и члены их
 семей получили валянки, теплые шапки шерстяные
 и носки, варежки и бельевого мануфактуры.
 Беременные женщины освободились по
 5 метров мануфактуры и 10 одежд.
 Кроватные принадлежности пока только 15 человек
 заказаны кровати и на отдельные членов коллек-
 тива.
 С работой вопрос впереди основную трудность
 в том, что будучи совершенно без теплой одежды,
 (валянки были получены 29/II-48г.) не могли ходить

Қосымша А. 5 – Ақтөбе облыстық ХРККҰбөлімшесінің Ақтөбе қ. келген 101
 испандық саяси эмигранттарға материалдық көмегі бойынша шаралар. ҚР ОМА
 Ф.Р-1125. Т.2. I. 182. Б. 5.

Копия.

6010

О т ч е т ЦК МОПР КАЗАХСТАНА

о работе среди политэмигрантов за период с конца 1941 по 1 июля 1942 года.

1. Количество политэмигрантов и их распределение по республике.

По последним данным в Казахстане находится учтенных политэмигрантов и бывш. политзаключенных около 290 человек, но фактически, вероятно, более 300 человек, потому что, как уже сообщалось ранее, много политэмигрантов прибыло в Казахстан в неорганизованном порядке, одиночками или вместе с другим эвакуированным населением, без всяких направлений МОПР-организаций. Эти товарищи расселены по отдельным селам и колхозам, на учет нигде не взялись и, пока их не заставляет нужда, они ни к одной организации МОПР не обращаются.

По нашим и ЦК МОПР СССР предложениям обкомы МОПР дали указание об учете политэмигрантов всем РК МОПР; по линии партийной такие же указания даны РК КП(б)К; обкомы МОПР выявляют политэмигрантов по линии НКВД, милиции, земельных органов, и все же мы получаем и от ЦК МОПР СССР и от самих политэмигрантов письма об оказании помощи, обнаруживая в этих документах совершенно новых неучтенных лиц.

Членов семей политэмигрантов числится до 130 человек. Таким образом общее количество политэмигрантов с семьями достигает 420 человек, из них детей 85 человек.

По областям Казахстана политэмигранты распределяются так:

1) г. Алма-Ата	46 чел.
2) Алма-Атинская обл.....	14 "
3) Акмолинская обл.....	7 "
4) Актюбинская обл.....	2 "
5) Восточно-Казахстанск. обл.....	41 "
6) Гурьевская обл.....	5 "
7) Джамбулская обл.....	22 "
8) Зап.-Казахстанская обл.....	4 "
9) Карагандинская обл.....	50 "
10) Кызыл-Ордынская обл.....	11 "
11) Кустанайская обл.....	2 "
12) Павлодарская обл.....	3 "
13) Северо-Казахстанск. обл.....	12 "
14) Семипалатинская обл.....	14 "
15) Южно-Каз. обл.....	48 "
16) Неизвестно, в каких областях	7 "

И т о г о..... 288 человек.

Из этого числа в городах проживает 93-95 человек, остальные находятся или в районных центрах, или в совхозах, МТС и колхозах.

По национальности.

1) Венгерцев	14 че л.
2) Евреев	52 "
3) Испанцев	21 "
4) Корейцев	9 "
5) Немцев	103 "
6) Судетск. немцев и чехов..	44 "
7) Поляков	10 "
8) Румын	3 "
9) Прочих национальн.....	32 "

И т о г о.. 288 человек.

Қосымша А. 6 – 1942 ж. Қазақ КСР-іне эвакуацияланған саяси иммигранттардың саны. ҚР ПА Ф.Р-708. Т.6.1. І. 524. Б. 10.

HANDELSVERTRETUNG
der U. d. S. S. R.
in Deutschland

ТОРГОВОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО
С. С. С. Р.
в Германии

0152
Г. А. В. А. М. / 81
Розенталя

Abt./Отд.

BERLIN SW 68, Lindenstr. 20-25

Telegramme:
Телегр. адр.:

Codes: Rutkod
Коды: Marconi

Fernsprecher:
А 7, Dönhoff 68014

Geschäftszeit 9-15 1/2
Sonnabend 9-14

ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ВСНХ

Копия: Торгпреду в Германии
тов. ЛЮБИМОВУ.-
тов. БЕЛЕНЬКОМУ.-

С.С.С.Р. тов. ДОРАДОВУ.

Сбербанк
3 АВГ 1930
1041

Ihre Zeichen
№ в письме:

Ihr Schreiben vom:
Дата в письме:

Unsere Zeichen
Наши обозн.

ВСНХ/3/64

Berlin SW 68,
Берлин,

5. УШ.30

Betreff:
Касается

Одним из серьезнейших вопросов, заслуживающим особого внимания является вопрос о политпроверке приглашаемых к нам на работу иноспециалистов.

Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что существующая система проверки не обеспечивает нас от проникновения в Союз нежелательных элементов. Даже при положительной оценке того или иного специалиста нет твердой уверенности в серьезности полученных сведений.

Помимо того, справки получают зачастую с опозданием (примерно месяц), нередко после того, как договор с специалистом уже оформлен и он снят с работы. Задержка отправки спеца в таких случаях может повлечь за собой осложнения в виде претензий на возмещение убытков и пр.

Принимая во внимание, что в будущем году работа по найму иноспециалистов будет развернута в более широком масштабе, просим Вас со своей стороны договориться с соответствующими организациями в Москве об увеличении местного аппарата. В противном случае большое число специалистов не сможет быть обеспечено проверкой.

Большие затруднения ставит перед нами и характер оценки иноспециалистов. За время с конца июня по сегодняшний день нами было передано для проверки 158 лиц. Из них проверено было 65, причем положительные данные были получены в 58 случаях и отрицательные - в 7-ми. В последнем случае характеристики даются следующего рода:

1. Спец правых убеждений, но в организации не состоит.
2. Активный правый (без конкретных указаний состоит ли в организации).
3. Член Союза Герм. офицеров.

Нам необходимо выяснить, как поступать в такого рода случаях. Является ли указанная характеристика спеца основанием для того, чтобы не взять его на работу или нет? Просим Вас дать по этому поводу точный и исчерпывающий ответ.

(см. на обороте)

Г-формат
А и
ге 412
20. 10. 29

МАТЕРИАЛ
НАЛИЧИИ
1956 г.

Im Schriftwechsel bitten wir unsere Zeichen und "Betreff" unbedingt zu wiederholen!
Просим при ответах обязательно ссылаться на обозначения, указанные в графах «касается» и «наши обозн.»!

8/11/11
8/11/11

00211111

Сов. Секретно.
41

Қосымша А. 7 – 1930 ж. Кеңес Одағының Германиядағы сауда өкілеттігінің саяси эмигранттарды Кеңес Одағына келер бұрын тексерудегі ақаулары туралы ақпарат. РМЭСТА Ф.17. Т.120. I. 38. Б. 41.

5110/2/с нем/А.Б.
15.V.34

7.
Секретно

На челябинском тракторном заводе работают около 200 иностранных рабочих и специалистов. Подавляющее большинство иностранных рабочих составляют немцы/примерно 80/, австрийцы /70/ и небольшая часть состоит из англичан, американцев, чехословаков и выходцев из балканских стран. Поскольку мне удалось ознакомиться с тарифами, условиями труда и жилищными условиями иностранных рабочих и специалистов, ИХ МОЖНО СЧИТАТЬ ХОРОШИМИ. Снабжение продуктами питания через Инснаб таково же как в Москве. Несмотря на это, к моменту моего приезда среди иностранцев господствовало сильное ^{несовместимое} ~~раздражение~~ против дирекции Инснаба, которая якобы повинна в недостаточном количестве продуктов питания, в высоких ценах, в отсутствии па-лош и т.д. Особенно возмущены были иностранные рабочие директором Инснаба, исключенным из ВКП/б/, обманывавшим рабочих и плохо обращавшемся с ними, допускавшим ^{иногда} ~~широкую~~ коррупцию и т.д. Несмотря на требование созыва собрания членов Инснаба, таковое в течение трех месяцев не ~~послашашашашаш~~ состоялось.

На третий день моего пребывания собрание должно было состояться в 7 часов. Но в виду отсутствия света/^{всего} ~~позже~~ на электростанции/его не удалось провести. ^{В виду того,} ~~так как~~ тотчас же не объявили срока созыва вторичного собрания, ~~но~~ большая часть иностранных рабочих восприняла это как саботаж со стороны дирекции. Определенная группа тайно организовала на следующий день утром демонстрацию из жен иностранных рабочих к дирекции Инснаба, чтобы таким путем заставить созвать собрание. Демонстрация эта состоялась. Участвовали в ней примерно 45-50 женщин и несколько мужчин. Вслед за этим собрание действительно состоялось в тот же день. ход этого собрания, поведение и выступления большей части иностранных товарищей были недопустимы. Никогда еще

МАТЕРИАЛ
В НАЛИЧИИ
1 " 1937 са

Қосымша А. 8 – 1934 ж. Челәбі трактор зауытындағы жұмыс істейтін иммигранттардың жағдайы туралы есеп. РМЭСТА Ф.17. Т.120. I. 129. Б. 7.

41

СВЕДЕНИЯ О ПОЛИТЭМИГРАНТАХ на 9.УП.1936 г.

1. Проживают в Общежитии П/Э. - - - - - - - - - -125 взросл.и 20 дет.

Общая площадь под Общежитие - - - 704,26 кв.м.
Площадь на 1 п/э в Общежитии - - - 4,85 кв.м.

Кроме того в Доме П/Э занимает 17 комнат 25 пенсионеров - политэмигрантов.

Всего в Общежитии П/Э проживают 150 взрослых и 20 детей.

2. Проживают в Москве в гостиницах:

"Балчуг" - - - - -	156	взрослых	и	35	детей.
"Первомайской" - - - - -	55	"	и	10	"
"М а я к" - - - - -	33	"	и	2	ребенка
"Д н е п р" - - - - -	28	"	и	2	"
"Я к о р ь" - - - - -	4	"	и	4	"
"Дом Востока" - - - - -	4	"	и	2	"
"Киевской" - - - - -	16	"	и	3	"
"Октябрьской" - - - - -	12	"	и	1	"
"П а с с а ж" - - - - -	6	"		-	
"Союзной" - - - - -	6	"	и	1	"

320 взрослых и 60 детей.

Итого по Общежитию П/Э и гостиницам: 470 взрослых и 80 детей.

Из них работают 67 человек, пользуются только помещением за наш счет.

3. На полном иждивении ЦИ МОПР СССР в Москве находятся 378 взрослых и 80 детей, и 3 взрослых человека на даче под Москвой.

4. Получают систематическое денежное пособие ежемесячно:

по Москве - 215 человек
по СССР - - 151 человек.

к/Даш/Э.

Дашин

Қосымша А. 9 – 1936 ж. КСРО және Мәскеу қ. бойынша жатақханалардағы саяси иммигранттардың саны. РМӘСТА Ф.17. Т.120. I. 262. Б. 41.

в 1933 году 20.291,89 интернациональных МОПР-га
 в 1934 году 26.777,13 " "
 в 1935 году 29.720,30 " "

Весь урожай с МОПР-гектар продается колхозными ячейками МОПР государству, а полученные от продажи деньги передаются колхозными ячейками МОПР в общий фонд помощи жертвам белого террора и фашизма. Работа по засеву и уборке МОПР-гектар проводится на основе широкой разносторонней интернационально-массовой работы среди колхозников. Это можно иллюстрировать следующими цифрами:

	<u>в 1933 г.</u>	<u>в 1934 г.</u>	<u>в 1935 г.</u>
Проведено собраний и бесед	5.270	9.522	14.879
Охвачено населения	320.565 чел.	216.910 чел.	533.388 чел
Вовлечено в ряды МОПР новых членов	148.880 "	79.253 "	221.911 "

ПРИЕМ И ОБСЛУЖИВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭМИГРАНТОВ.

За последние 2½ года, в связи с ростом фашизма и белого террора в капиталистических странах значительно усилился приток в страну Советов политических эмигрантов, находящих только здесь единственное место убежища.

В настоящее время в Сов.Союзе зарегистрировано 8.745 политических эмигрантов. Все они прошли через организацию МОПР и в той или иной степени все пользовались, а некоторые и сейчас пользуются помощью и поддержкой МОПР СССР.

За последние 2½ года прибыло 2.426 политэмигрантов. Из них:

в 1933 г. - 688
 в 1934 г. - 1401
 и за 6 месяцев 1935 г. - 337

В 1934 г. прибыло среди политэмигрантов 669 австрийских

164/14

шубундовцев, в большинстве своем являвшихся тогда социал-демократическими рабочими. В конце 1934 г. и в начале 1935 г. прибыло в Сов. Союз 84 испанских политэмигранта, среди которых также есть значительная прослойка социалистов. Все эти товарищи нашли здесь в Сов.Союзе самый теплый братский прием.

На прием и обслуживание политэмигрантов МОПР СССР расходует весьма значительные суммы. МОПР СССР обеспечивает политэмигрантов не только первой помощью по прибытии, но и лечением, обмундированием, обстановкой для жилища и т.п.

Так было израсходовано:

в 1933 г.	1.502.107 р. 54 к.
в 1934 г.	3.326.268 р. 30 к.
за 6 мес. 1935 г.	1.998.240 р. 31 к.

Работа МОПР СССР не исчерпывается только помощью политическим эмигрантам. Довольно значительная работа проводится также по оказанию помощи детям зарубежных революционеров - жертв белого террора и фашизма. В июне 1933 г. в крупнейшем промышленном центре советской страны - Иванове - был открыт первый Интернациональный Детский Дом им. тов. Стасовой. В этом доме воспитываются 160 чел. детей зарубежных революционеров. Строительство детского дома стоило МОПР СССР 1.427.570 р. 48к., а вместе с оборудованием детского дома и инвентарем - 1.778.388р. 44 к. Содержание детского дома стоило:

в 1933 г.	- 297.701 р. 43 к.
" 1934 г.	- 623.866 р. 87 к.
за 6 месяцев 1935 г.	- 389.115 р. 26 к.

В настоящее время недалеко от Москвы Центральным Комитетом МОПР СССР строится второй интернациональный детский дом, рассчитанный на 130 детей. Второй детский дом будет немногим меньше детского дома в Иванове, но по своей конструкции и

Қосымша А. 10 – 1933-35 ж. КСРО ХРККҰ ОК саяси иммигранттардың қабылдауы мен оларға қызмет көрсету бойынша ақпарат. РМЭСТА Ф.539. Т.2. I. 27. Б. 166-167.

29

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА ЦК МОПР СССР
О РАБОТЕ СРЕДИ ПОЛИТЭМИГРАНТОВ.

Организация обслуживания приюивавших в Советский Союз политических эмигрантов с конца 1923 года возложена на организацию МОПР СССР.

На Международной Конференции было установлено, что в СССР, как единственную страну, дающую полное право убежища политэмигрантам, таковые должны направляться только в случаях наличия совершенно определенных предпосылок: под угрозой смертной казни или тяжелого тюремного заключения, в случаях грядущей выдачи, когда СССР является последним убежищем.

Система организации работы среди политэмигрантов.

В структуре аппарата ЦК МОПР существует специальный Отдел Политэмиграции, работающий под непосредственным руководством Секретариата и Президиума ЦК МОПР СССР.

В основу работы ЦК МОПР среди политэмигрантов положены следующие задачи:

1. Прием приюивавших в Москву политэмигрантов, распределение их по территории СССР и организация учета политэмигрантов, находящихся в пределах СССР.

2. Оказание материальной помощи политэмигрантам по установленным ЦК МОПР СССР нормам и видам (предоставление им лечения, содействие при помощи местных организаций и советских и профессиональных органов в подыскании работы, квартир, выдача в случае необходимости денежных пособий и т.п.).

3. Намечение совместно с соответствующими партийными организациями и советскими учреждениями планов, связанных с организацией политико-просветительной работы среди политэмигрантов, в целях обеспечения политэмигрантам возможности скорейшего приобретения к строительству СССР и подготовки их для революционной работы при возвращении на родину.

4. Руководство Центральным Домом Политэмигрантов и местными отделениями политэмиграции.

Основные итоги работы.

Принято на учет ЦК МОПР СССР приюивших в Советский Союз политэмигрантов всего 5.563 человека.

Из них 1502 Легитимационной Комиссией не признаны политэмигрантами.

Кроме того, принято на учет 623 товарища, не прошедших совсем Легитимационной Комиссии, и им оказана необходимая помощь и поддержка по ходатайству перед ЦК МОПР соответствующих секций.

Членов семей политэмигрантов принято 273 человека.

Детей политзаключенных и убитых революционеров принято 101 чел.

4.- 32

тати, что это строительство было законсервировано. Тогда мы решили делать пристройку в доме политэмигрантов. Моссовет сначала это поддержал, обещал обеспечить стройматериалами, а когда нужно было получать материалы — нам в этом было отказано.

Центральный Дом Политэмигрантов в Москве по существу превратился в постоянное местопребывание политэмигрантов. Дом перегружен буквально до отказа, тем более, что в нем живет много посторонних лиц, живущих там давно, по 10-8 лет, произвести выселение которых мы не имеем возможности. Нам удалось добиться от ВЦИК"а постановления, дающего нам право административного выселения из Дома Политэмигрантов, но при условии предоставления выселяемому жилплощади. Таким образом, по существу использовать это постановление ВЦИК"а для разгрузки дома политэмигрантов мы фактически не имеем возможности.

При посылке политэмигрантов в провинцию мы всегда ведем линию на то, чтобы прибывающего п/э скорее обеспечили квартирой. Предварительная переписка с местными организациями в подавляющем большинстве способствует нормальному разрешению данного вопроса. Однако, в ряде отдельных случаев мы имели факты как невнимательного отношения к устройству п/э со стороны местных организаций МОПР, так и больше всего нежелания политэмигранта прожить некоторое время в общежитии рабочих. Это нежелание "лучше" всего охарактеризовал в своем письме к жене немецкий политэмигрант Эрих Рогге, живший в гостинице первое время и отказавшийся от общежития по следующим мотивам:

"Нам говорят, что мы должны помочь выполнению пятилетки. Да, мы этого тоже хотим, но не в таких ужасных условиях, которые для нас, немцев, неприемлемы, так как мы в нашей культуре хотим идти не назад, а вперед. Для нас здесь нет еще жилища, но зато все имеется для американских инженеров. Они хотели нас поместить в барак, где находится 100 чел., но мы отказались. Подумай только! Русский мужик даже на ночь не раздевается. У него вообще только один костюм, который он носит до тех пор, пока он не разваливается на нем. К таким вещам мы не привыкли".

Это не является общим явлением, а исключением. Тем не менее, этот факт говорит о многом, так как Рогге в результате не захотел ждать квартиры 2-3 недели и самовольно уехал с Нижегородского автозавода.

Қосымша А. 11 –ҚСРО ХРКҚҰ ОК саяси иммигранттардың жұмыс жасауы бойынша ақпарат. РМӘСТА Ф.539. Т.2. I. 426. Б. 29,32.

5439

6419/2
28. III. 34

РАССЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП/б/ - тов. КАГАНОВИЧУ Л.М.

Уважаемый Лазарь Моисеевич.

В Париже в настоящее время находится группа немецких политэмигрантов в количестве 15 человек, которым угрожает смертная казнь и которые в силу этого вынуждены эмигрировать в СССР, через соответствующее наше представительство.

21 апреля с.г. из Антверпена выходит советский пароход с рабочими делегациями на первомайские торжества. В связи с этим, я обращаюсь с просьбой разрешить эту группу политэмигрантов перебросить к нам на этом же пароходе. Это дало бы значительную экономию валюты, а с другой стороны политически было бы чрезвычайно удобно.

Тов. ШВЕРНИК также не возражает против этого.

СЕКРЕТАРЬ ПАРТГРУППЫ
ЦК КОПР СССР

(Л. Стасова)

еж/Шев/2
27. III. 34г.

Қосымша А. 12 –КСРО ХРККУ ОКПариждегі өлім жазасына кесілген саяси иммигранттарды құтақру бойынша БК(б)П-ға өтініші. РМӘСТА Ф.539. Т.2. I. 661. Б. 54.

Центральный комитет МОПР СССР до конца 1929 г. ежегодно от Моссовета получал по 10-12 квартир для вселения туда прибывших политэмигрантов.

Получая такую жилплощадь, ЦК МОПР мог ежегодно некоторое количество приобщать их из заграницы и проживающих в не прибытии некоторое время в общеквартирные политэмигрантов - обеспечить жилплощадь.

Но начиная с 1930 г., несмотря на все заявления, просьбы и личные переговоры с Моссоветом и Мосжилсоюзом - ни одного квадратного метра жилплощади ЦК МОПР СССР для политэмигрантов не получил.

Это обстоятельство привело к тому, что имеющийся в распоряжении ЦК МОПР СССР дом-общежитие политэмигрантов стал переполняться прибывающими товарищами и теперь в этом доме положение таково, что редко когда имеется возможность иметь необходимую кубатуру для вновь прибывающих товарищей. Дом крайне переполнен и если его в срочном порядке не разгрузить, то может создаться такое положение, что некуда будет помещать вновь прибывающих.

Такое переполнение дома приводит также и к тому, что невозможно содержать в надлежащих санитарных условиях, а также не достигается та цель, для которой предназначен дом, т.е. предоставление вновь прибывшему товарищу необходимого ему покоя и отдыха.

Это положение требует срочного изменения, т.е. разгрузки дома.

При разгрузке дома - можно будет предоставить для вновь прибывающих товарищей все необходимое для покоя и отдыха, а также проживающим в доме политэмигрантов семейным, отдельным и персональным пенсионерам - отдельные комнаты.

В доме в настоящее время находится 17 персональных пенсионеров, из них 6 женщин и 11 мужчин. Эти товарищи имеют 10 чел. членов семей.

Кроме того, в доме проживают семейные политэмигранты, имеющие по 2-3 чел. членов семьи. Таких товарищей 22 чел. и членов семей 26 чел. Из 22 товарищей - только 4 товарища - одинокие. Кроме упомянутых товарищей политэмигрантов в доме проживают еще две семьи польских политэмигрантов, всего их 6 чел.

Как уже сказано, чтобы дом политэмигрантов мало-мальски разгрузить - необходимо в срочном порядке иметь 12 комнат для одиночек, 14 комнат на двоих и 13 комнат на 3 и 4 чел. а всего необходимо 39 комнат.

Это - минимум, для разгрузки дома с одной стороны и с другой, что бы некоторые товарищи получили отдельные комнаты и могли бы жить отдельно, а не в общежитии.

Кроме товарищей, проживающих в доме политэмигрантов - некоторые семейные товарищи проживают в гостиницах: в гост. Пассаж - 2 семьи из 4 чел. каждая в гост. Маяк - 12 семей по 3 и 4 чел. каждая.

Не говоря уже о том, что оплата проживания в гостинице обходится очень дорого (каждый номер от 350 до 480 руб.), проживающие в гостиницах товарищи терпят большие неудобства.

В доме политэмигрантов проживают также и такие товарищи которые вопреки постановлению Центральной Легитимационной комиссии ЦК МОПР выезжать на работу вне Москвы - устроились на работу в Москве, но месту работы жилплощади не получили, в общем порядке жилплощади также не имеют и остались жить в доме политэмигрантов. Таких товарищей 15 чел.

Зарубежные товарищи, прибывшие в СССР, коим предоставляется право убежища в СССР, - обслуживаются МОПР СССР и делятся на следующие группы:

1. Товарищи, приезжающие в СССР с предварительного разрешения Легитимационной комиссии ИК МОПР, с последующим признанием их политэмигрантами Центральной Легитимационной комиссией. Этим товарищам политэмигрантам МОПР предоставляет до их устройства на работу:

- а) бесплатную жилплощадь
- б) бесплатное питание
- в) бесплатно всю необходимую для них одежду.
- г) денежное пособие 50 руб. в месяц
- д) медицинское обслуживание (амбулаторное, облышное и санаторное).
- е) оказывается всемерное содействие в устройстве их на работу.
- ж) оказывается содействие в получении соответствующих документов на право пребывания в СССР.
- з) оказывается содействие в получении бесплатно из за- границы оставленных ими там вещей.
- и) оказывается содействие, согласно установленных размеров и сроков в пересылке инвалюты семьям, оставшимся загра- ницей.
- к) оказывается содействие в приезде их семей в СССР.
- л) оказывается помощь членам их семей, прибывшим вместе с ними в СССР.
- м) выдается справка на прикрепление их к Инснабу.

Все перечисленные виды помощи оказываются немедленно по их приютии.

При поступлении на работу, товарищи получают деньгами в раз- мере месячного оклада зарплаты и если уезжает в другие города - то все дорожные расходы оплачивает МОПР.

Все перечисленные виды помощи этой категории политэмигран- тов оказываются в течение 2-х лет по их прибытии в СССР.

В случае необходимости МОПР-помощи по истечении 2-х летнего срока, по каждому отдельному случаю - ЦК МОПР решает отдельно.

В случае необходимости переквалификации или приобретения новой квалификации, ЦК МОПР на время переквалификации оказывает товарищам материальную помощь в размере среднего заработка.

2. Зарубежные товарищи, прибывшие в СССР без предваритель- ного разрешения Центральной Легитимационной Комиссии ИК МОПР, но после приезда - признанные политэмигрантами:

Этим товарищам политэмигрантам МОПР предоставляет до легитим

- а) жилплощадь
- б) Питание
- в) Необходимая одежда
- г) Выдается 25 руб. пособия на 15 дней.

После легитимации:

- а) Оказывается вся медицинская помощь
- б) Оказывается всяческое содействие в устройстве на работу
- в) оказывается содействие в получении соответствующих документов на право жительства в СССР.
- г) При поступлении на работу выдается справка для представле- ния в Инснаб.
- д) Оказывается содействие, согласно установленных размеров и сроков в пересылке денег их семьям, оставшимся загра- нице.
- е) Освобождение от пошлины прибывших для них вещей
- ж) Содействие в приезде их семей в СССР.

В случае необходимости переквалификации или приобретения

Қосымша А. 13 –КСРО ХРККУ ОК саяси иммигранттарға жатақханадағы орындардың жетіспеуі мен оларға деген материалдық көмек бойынша ақпарат. РМӘСТА Ф.539. Т.4. I. 110. Б. 136.

42 # 230
231

Prag, den 11. März 1936.

B e s c h e i n i g u n g .

Frau Else H a u b e n r e i s s e r wird seit dem Monat April 1935 von uns in Evidenz geführt und als sozialdemokratischer politischer Flüchtling anerkannt und unterstützt.

Für eine Aufnahme in die Sowjetunion könnten wir sie wärmstens empfehlen.

Sozialdemokratische
Flüchtlingshilfe
Prag II., Náměstí 4/III.
(DESAP-Beam.).
Telefon 48369.

Қосымша А. 14 – Саяси эмигрант Эльза Гаубенрайссерға Кеңес Одағына келу ұсынылатын ұсыныс хат. РМӨСТА Ф.539. Т.4. I. 128. Б. 230.

лучения документов на право проживания в пределах ¹РФСР согласно существующим правилам;

в/ наблюдать за исполнением по отношению к иммигрантам центральными и местными органами власти лежащих на них обязанностей, осуществлять контроль за сохранностью имущества предприятий, предназначенных для передачи иммигрантам, и участвовать в фактической передаче имущества предприятий иммигрантским группам;

3/ Средства Комиссии отпускаются по смете управления делами СНК и СТО.

4/ Комиссия состоит из председателя и двух членов с решающим голосом, назначаемых СТО.

При обсуждении всех вопросов, касающихся того или иного ведомства, обязательно присутствие его представителя с правом опротестования, в случае несогласия, постановлений Комиссии в СТО.

ПРИМЕЧАНИЕ. Обжалование заинтересованными ведомствами, постановлений и распоряжений Комиссии допускается в течение 24 часов. Своевременно внесенный протест приостанавливает исполнение распоряжения или постановления Комиссии вплоть до рассмотрения вопроса в СТО.

5. Штаты Комиссии утверждаются в установленном порядке.

6. Все дела отдела промышленной иммиграции при ВСНХ, в отмену постановления Совета Труда и Обороне от 10-го мая 1922 г., передаются Постоянной Комиссии СТО.

7. Комиссия проводит в жизнь свои постановления через органы соответствующих ведомств.

Зам. Председателя Совета Народных Комиссаров Л. КАМЕНЕВ.

Управделами Н. ГОРБУНОВ.

Секретарь Л. ФОТИЕВА.

Москва, Кремль, 28 ноября 1922 г.

С. М. Мухоморов
Н. Горбунов

Собр. Узак, 1922 г.
№ 79, ст. 997.

П О Л О Ж Е Н И Е

о Постоянной Комиссии Совета Труда и Обороне по
урегулированию Сельско-Хозяйственной и Промышленной
И м м и г р а ц и и

Совет Народных Комиссаров ПОСТАНОВИЛ:

Для урегулирования и содействия промышленной и сельскохозяйственной иммиграции образовать Постоянную Комиссию при Совете Труда и Обороне.

1/ В круг деятельности Комиссии входит:

а/ установление и привлечение желательных для РСФСР сельскохозяйственных и промышленных групп иммигрантов и реэмигрантов и подготовка через соответствующие Наркоматы сельскохозяйственных и промышленных предприятий, а равно пустующих земель, на которых возможно и желательно использование иммигрантов;

б/ руководство вопросами въезда в пределы РСФСР отдельных иммигрантов и целых групп иммигрантов вышеуказанных категорий, а равно приемом их в портах и пограничных станциях;

в/ содействие по проведению таможенных формальностей и по транспортированию иммигрантов и привозимых ими машин и прочего имущества на место назначения;

г/ содействие иммигрантам, в период организации их работ, по предоставлению кредита, необходимых материалов и разного рода льгот;

д/ борьба с нелегальной /не проходящей через Комиссию/ промышленной и сельскохозяйственной иммиграцией; и реэмиграцией.

2/ Постоянная Комиссия СТО имеет право:

а/ издавать для руководства центральных и местных органов власти, в пределах настоящего положения и действующих законоположений постановления, инструкции, распоряжения и т.п.;

б/ снабжать иммигрантов временными удостоверениями для по-

Қосымша А. 15 – Еңбек және қорғаныс кеңесінің комиссиясының құрылуы туралы жарлық және оның ережесі. РФ МА Ф.364. Т.1. I. 10. Б. 1-2.

Пролет. УССР.

Д Е К Р Е Т

ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА С.С.С.Р.

"О правах положения иностранцев на территории Союза ССР".

Исходя из солидарности трудящихся всех наций и потребностей развивающегося в сторону сотрудничества с иностранными государствами, Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР, на основании в.п. "п" и "х" ст.1-й Конституция СССР, постановляет:

1. Иностранное граждане, проживающие на территории СССР для трудовки занятый и принадлежащие к рабочему классу или к непользующемуся чужим трудом крестьянству, пользуются всеми политическими, личными и имущественными правами граждан СССР.
2. Граждане иностранных государств, признавших СССР дружбе, пользуются, при условии взаимности, на территории СССР всеми личными и имущественными правами граждан СССР, поскольку противное не установлено договорами этих государств с СССР.
3. Граждане иностранных государств, не признавших СССР дружбе, но находящихся с ним в договорных отношениях, пользуются личными и имущественными правами СССР в пределах означенных договоров.
4. Правовое положение граждан иностранных государств, ~~не~~ подлежащих под действие ст. ст. 2 и 3 настоящего декрета или несколько оно регулируется указанными статьями, определяется НКВД, по согласованию с Совнаркомом соответствующей Союзной Республики.
5. В отбывании воинской повинности иностранное граждане не привлекается, при условии взаимности.
6. В вопросе налогов и трудовых повинностей иностранное граждане привлекается на общих основаниях с гражданами СССР. Правила настоящей статьи не распространяются на отбывание трудовых повинностей и военно-налогов, специально предназначенных на военные цели, при условии взаимности.
7. Иностранное гражданские лица допускаются к промышленной, торговой и иной хозяйственной деятельности на территории СССР лишь в особом в каждом отдельном случае разрешения.

8. Иностранные юридические лица, не имеющие разрешения на производство промышленных и иных хозяйственных операций в СССР, пользуются правом на судебную защиту по претензиям, возникающим вне пределов СССР и относящимся к ответчикам, находящимся в его пределах, однако, не иначе, как на началах взаимности.

9. Иностранные граждане могут пребывать на территории СССР лишь по получению на то специального разрешения Народного Комиссариата по Иностранным делам или его органов.

14

10. Иностранные граждане, получившие в порядке ст. 2-2 настоящего декрета, разрешение на въезд в Союз ССР, пользуются на одинаковых основаниях с гражданами СССР, правом беспрепятственного передвижения по всей территории Союза ССР, поскольку в выданном разрешении не внесены какие-либо в этом направлении ограничения.

11. Дела иностранных граждан из Советской Республики и на пределов Союза ССР может расследовать, как по постановлению Суда, так и в административном порядке, по соглашению Народных Комиссариатов Внутренних Дел с полномоченными Народного Комиссариата по Иностранным делам при Правительстве подлежащей Советской Республики, а равно по распоряжению Народного Комиссариата Иностранных Дел.

12. Если соглашения, заключенные Союзом ССР с иностранными государствами, вносят изменения в правовое положение иностранных граждан и юридических лиц, определенное настоящим декретом и изложенным в раздвиге его законоположениями, то в этом случае правовое положение иностранных граждан и иностранных юридических лиц таких государств определяется соглашениями.

13. Отступления от изложенных в сем декрете основных положений о правах и обязанностях иностранных граждан и иностранных юридических лиц могут быть допущены в исключительном порядке лишь по постановлению ЦИК в СССР.

14. Законодательные учреждения Советских Республик вправе, применительно к местам обособности, издавать законодательные акты в раздвиге настоящего декрета, а также вправе, в пределах их компетенции, определенной ст. 2-2 Конституции СССР, издавать акты и постановления в отношении прав иностранцев и иностранных юридических лиц, но преимущественно по предусмотренным настоящим декретом.

Қосымша А. 16 – Орталық Атқару Комитетінің «КСРО территориясындағы шетел азаматтарының құқықтар негізі» туралы декреті. РФ МА Ф.364. Т.7. I. 6. Б. 3-4.

СТОЯННАЯ КОМИССИЯ
СОВЕТА ТРУДА И ОБОРОНЫ
по ТРУДОВОЙ
Сельско-Хозяйственной и Промышленной
ИММИГРАЦИИ И ЭМИГРАЦИИ.

192 г.

№.....

Москва.

адрес: КОМСТОИММИГРАЦИЯ.

Телеф. { Гер. 1-86-49.
Кремль 172.

-3- 49 9

с НКВД выработана особая секретная инструкция, согласно которой Официальное Агентство СССР в Канаде выдает лицам, восстанавливающимся в гражданстве СССР, сначала не заграничный паспорт СССР, дающий им право во всякое время вернуться в СССР, а лишь заграничный вид на жительство, и только по согласованию вопроса в центре о возможности въезда данного лица в СССР - выдает паспорт на возвращение.

Количество лиц реэмигрантов, прибывающих на иждивение своих родственников, тоже весьма незначительно - 9 челов.

Что же касается иммигрантов, т.е. въезда лиц иностранного гражданства, то мы получаем цифру несколько больше реэмигрантов - 761 чел. Анализируя эти цифровые данные по иммиграции, мы находим 162 чел., прибывших в сельское хозяйство, т.е. для работы в хозяйствах своих близких родственников, которым мы даем разрешение на въезд в таком же порядке, как указано выше в отношении с.-х. реэмиграции, т.е. при наличии согласия на въезд местных властей, удостоверяющих действительную необходимость или возможность разрешения въезда. По своему составу эта категория лиц состоит преимущественно из людей, ранее проживавших в России и имеющих здесь родственников и хозяйственные связи. Покинули они наши пределы или по принуждению /высылка царским правительством/ или во время голода или же это бывшие иностранные военнопленные /чехи, немцы, австрийцы/, которые в бытность свою в СССР поженились на русских крестьянках, во время реэвакуации военнопленных выехали со своими женами на свою родину, а в настоящее время, в силу экономической депрессии в странах центральной Европы и существующей там безработицы, с одной стороны, и в связи с улучшением положения нашего сельского хозяйства, с другой - вызываются их родственниками для работы в их крестьянских хозяйствах в СССР. /

Самую крупную цифру иммиграции /381 чел./ составляют иждивенцы, т.е. лица, о въезде которых ходатайствуют их родные и дают обязательство об их содержании. Все эти лица преклонного или несовершеннолетнего возраста, которые на наш рынок труда не поступают.

Қосымша А. 17 – Еңбек және қорғаныс кеңесі комиссиясының иммигрантар бойынша есебі. РФ МА Ф.364. Т.7. I. 10. Б. 9.

С. С. С. Р.

**НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ТРУДА**

Москва, Старая пл., д. 6.

№ 1305а

10. Октябрь 192 5 г.

14
УИ
Секретно.
РАССЕКРЕЧЕНО

В КОМИССИЮ ПО ИММИГРАЦИИ ПРИ СОВЕТЕ ТРУДА И ОБОРОНЫ.

Копия: В Президиум ВСНХ СССР.

вопросу о ввозе
квалифицированной
рабочей силы из-за
границы.

Получено
17/6/25
См.

Установившаяся тенденция наших хозорганов к приглашению из-за границы для себя высококвалифицированных специалистов, инженеров и техников, стала проявляться в настоящее время и в области подыскания квалифицированных мастеров и рабочих.

Так, за последнее время в Народный Комиссариат Труда СССР часто поступают запросы Иностранного Отдела ГЭУ ВСНХ СССР о неимении препятствий к разрешению ввоза из-за границы в СССР тех или иных квалифицированных рабочих

Одновременно приходится также констатировать случаи когда заграничное представительство Наркоминдела, в силу некоторых политических соображений ходатайствует о предоставлении работы в СССР целому ряду иностранцев различных специальностей и квалификаций /из Австрии для группы рабочих в несколько сот человек/.

Как общее правило, Народный Комиссариат Труда СССР, принимая во внимание размеры существующей у нас безработицы, высказывается вообще против ввоза в настоящее время из-за границы рабочей силы, за исключением лишь исключительных случаев, а именно - когда данные специалисты приглашаются для того, чтобы обеспечить консультацию и обучение наших квалифицированных рабочих необходимым новейшим техническим навыкам и приемам, т.е. для образования того ядра в предприятиях, вокруг которого квалифицируются остальные рабочие.

Ввиду вышеизложенного, а также вследствие целого ряда других соображений /квартирный вопрос, зарплаты и др./ необходим особо осторожный подход к вопросу о разрешении ввоза рабочей силы в СССР из-за границы.

В связи с этим, Народный Комиссариат Труда СССР считает необходимым:

1/ Ввести в Комиссию СТО по Иммиграции представителя
НКТ СССР с правом решающего голоса по вопросам промыш
иммиграции и

2/ разрешить ввоз из-за границы специалистов и ра
для отдельных предприятий и организаций не иначе, как
предварительному согласованию вопроса с НКТ СССР.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ТРУДА СССР

ЧЛЕН КОЛЛЕГИИ НКТ СССР И
ЗАВЕДУЮЩИЙ ОТДЕЛОМ РЫНКА ТРУДА НКТ

Отпеч. 3 экз.

А.С.

МОСКВА, Г. С. П. У.
Площадь им. Ногина, Деловой Двор.
Для телеграмм: Москва В С. Н. Х.

На В/№ ..... (Н/Вх. №.....)

Тел. для телефонограмм № 3-88-05
" " справок . . . № 2-33-12
" исполнителя . . . № .....

Использование иностранной технической помощи в военной промышленности осуществляется по 4-м направлениям:

По вопросу:
о состоянии привлечения иностранной технической помощи в военной промышленности.

1. Командирование работников военной промышленности за границу, в целях ознакомления с применяемыми методами в той или иной интересующей нас отрасли.

2. Приглашение отдельных иностранных специалистов для работы в военной промышленности.

3. Заключение договоров о техпомощи с иностранными фирмами и отдельными лицами и

4. Использование наших Технических Бюро за границей.

По отдельным трестам использование иностранной технической помощи по указанным видам таковой выражается следующим образом:

I. ПО ОРУДИЙНО-АРСЕНАЛЬНОМУ ТРЕСТУ.

I/ Командирование работников в.п. за границу.

По плану заграничных командировок должно выехать 26 чел., из них 5 чел. - по договору с Крупном, в счет которого выехало уже 2 инженера.

Основная трудность при поездках за границу заключается в размещении командированных по заводам, ввиду секретности производства фирм, продукция которых интересует Трест, и отсутствия деловой связи с указанными фирмами.

2/ Приглашение иностранных специалистов.

Орудийно-Арсенальным Трестом по плану этого года предполагалось пригласить 26 чел. До сего времени приехал 1 инженер - Полк Фрид, ко-

/см.об./

Приложение на ..... листах

Ответ ожидается к ..... 19 .. г

№ 34 (1/1-30 г. 50000)

Handwritten notes:
1) Командирование
2) Приглашение
3) Заключение договоров
4) Использование
5) Подготовка документов
1/16

Қосымша А. 19 – Халық шаруашылығының жоғары кеңесінің шетелдік әскери-техникалық көмек бойынша еңбек және қорғаныс кеңесіне жауап хаты. РФ МА Ф.8418. Т.4. I. 84. Б.4.

174

СПИСОК НЕМЕЦКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ,
РАБОТАЮЩИХ В МОСКВЕ.

1. Аренс Д-р Г.	Ц.Б.И.Т.К.	гост."Савой",комн.320.
2. Бильфингер Р.	"	" "Европа" " 40.
3. Баумейстер Д-р Л.	"	" " " 16.
4. Бонгарди А.	"	2-й Дом Советов" 14.
5. Петерман А.	"	гост."Европа" " 7.
6. Розенталь А.	"	2-й Дом Советов "478;
7. Шпенгель Д-р А.	"	гост."Европа" " 39.
8. Фернау Д-р Г.	"	" "Савой" " 328.
9. Штаудт Э.	"	" " " 204.
10. Геллер Д-р В.	"	" " "
11. Шейдиг Д-р А.	"	2-й Дом Советов" 219.
12. Мейер Иос.	"	" " " "
13. Мейер проф.М.	"	гост."Савой" " 24.
14. Берген К.	ТЕКСТИЛЬСТРОЙ	
15. Вейсс М.	"	
16. Гридер И.	"	Глухово,гост.столовая,к.
17. Бурмейстер Ф.	ТЕПЛОТЕХН.ИН-Т	гост."Гранд-Отель"
18. Братге Э.	КИРПИЧСТРОЙ	2-й Дом Советов.
19. Браун Г.	МЕТАЛЛОСТРОЙ	гост."Балчуг",комн.34.
20. Венгер Ф.	ГЛАВЭЛЕКТРО	гост."Савой".
21. Веземан К.	Н.К.П.С.	" "Гранд-Отель".
22. Реберг	СТРОЙКОНСУЛЬТАЦИЯ	" "
23. Лярсен С.	"	" "
24. Де-Вит Ф.	"	2-й Дом Советов.
25. Питце А.	"	гост."Гранд-Отель".
26. Гирш Р.	СТРОМСТРОЙ	2-й Дом Советов.
27. Мейтнер Г.	"	гост."Савой".
28. Жижка О.	"	" "
29. Дрейер Д-р	"	" "

30. Вейзе	СТРОМСТРОЙ	Гост."Савой".
31. Генстер М.	МОССТРОЙ	" " комн.206.
32. Гросснер	ГЛАВМАШСТРОЙ	" "
33. Гутовский	СТРОЙКОМ.ВСНХ СССР.	" "Гранд-Отель".
34. Саар	РУСГЕРСТРОЙ	" "
35. Зантлебен	ТРАНСТРОЙ	" "Балчуг".
36. Юнгер А.	"	" "Савой".
37. Зорге В.	СТРОЙМЕХАНИКА	" "Европа".
38. Фрейтаг	"	" " комн.55.
39. Рейнгардт	"	" "Балчуг".
40. Каттау	"	" "
41. Крайзер	ГОСПРОМСТРОЙ	2-й Дом Советов,ком.221.
42. Леве	НОВМАШСТРОЙ	гост."Савой".
43. Шлейцнер Д-р Р.	ВОДОКАНАЛ	
44. Ленер Д-р О.	ИНСТРОМ	гост."Савой".
45. Шейер Г.	МАЛЯРСТРОЙ	2-й Дом Советов.

6/ХІ 29 г.

Геммерлинг
Центр.Бюро Иностр.Консулт.

Қосымша А. 20 – Мәскеудегі неміс мамандарының тізімі. РФ МА Ф.5006.
Т.1. І. 39. Б 134-135.

В результате недовольства возникла политика травли со стороны руководящего персонала и политика бо"кота со стороны работников вообще. Эта травля нашла себе применение под видом осуществления лозунга "мобилизация внутренних ресурсов". Бухгалтерия начала производить вычеты, и при том большими частями, из заработка иностранных специалистов всех тех сумм, которые были ранее затрачены на них, и которые в общем достигли больших размеров. Я знаю одного иностранного товарища, который за две недели получил 32 р. вместо 250 р.

Таким образом создавалось недовольство, которое, охватив иностранцев, стало всеобщим.

Работники предприятия представляют из себя две группировки: русские и иностранцы. Чувствуется враждебная атмосфера между этими группировками, и каждый удар, направленный против иностранца в отдельности, с удовлетворением комментируется советскими "товарищами" причем здесь наблюдается полная взаимность.

Быть может здесь кроется классовая борьба, если мы будем рассматривать советских товарищей как хозяев, а иностранцев, как наемный труд. И неужели не это можно назвать партийной линией по отношению к иностранцам? - Да, конечно, нет, это ни что иное, как испуганное этой линией.

Как работают иностранцы? Совершенно изолированно, никакой совместной работы не наблюдается между этими двумя враждебными группировками. Никакой помощи со стороны советских специалистов, наоборот старается

РАСЕКРЕЧЕНО

Сов. секретно.
Принято по ВЧ.

Из СИМФЕРОПОЛЯ

МОСКВА, НКВД СССР товарищу БЕРИЯ.

Сидорова. 17.06.1944
1/11/44

28 Чернышова
75
224

Докладываю, что начатая 27 июня операция по выселению спецконтингента (греков, болгар, армян), а также иноподданных этих национальностей, сегодня, 28 июня, в 10 часов закончена. Всего выселено - 41.854 чел., погруженных в 17 эшелонах, 12 эшелонов уже отправлено, остальные будут отправлены также сегодня.

Выселенные по национальностям распределяются:

греков	15.040 чел.
болгар	12.422 "
армян	9.621 "
немцев, итальянцев, румын и др. национальностей ...	1.119 "

Из общего количества выселенных погружено 2 спецэшелона иноподданных общим количеством - 3.652 чел., из них:

греческого подданства ...	3.531 чел.
турецкого " ...	105 "
иранского " ...	16 "

Иноподданные направляются для расселения в Ферганскую область Узбекской ССР.

В ходе выселения спецконтингента арестовано 139 чел.

Взято оружия у выселяемых: винтовок - 67, автоматов - 53, револьверов - 60.

При проведении операции никаких эксцессов не было.

В Феодосийском районе в поле подорвалась машина со спецконтингентом на mine, 5 чел. из числа выселяемых ранено.

С Е В О В

Приняла Сидорова
28.06.44г. 12ч. 45м.
Сидорова

Г. Мамун
Авт
Секретно НКВД
Удобр
7/11/44
2000
444
4259

28 июня 1944
1-й Отдел
Секретариат НКВД СССР

Отдел спецпоселения
НКВД СССР
Вх. 2123 е
1/11/44

Қосымша А. 22 – Қырымдағы Симферополь қ. Өзбекстанға шетел азаматтығы бар грек, бұлғар, итальян ұлтты адамдарын арнайы көшіруі. РФ МА Ф.9479. Т.1. I. 179. Б. 227.

30-82
903

0802/с 1312
4/5 392

Весьма срочно

В 5-ый ОТДЕЛ ИНО НКВД СССР

тов. ФТИНУ

Исполком МОПР просит вас дать разрешение на в'езд в СССР тов. ВЕЛЛУ ТОМУ, английскому гражданину, члену КП Англии, секретарю бюро Исполкома МОПР в Париже и тов. РОЗЕНУ МАКСУ, члену КП Аргентины, работнику представительства Исполкома МОПР.

Цель приезда указанных товарищей вызвана постановкой отчетного доклада о работе представительства Исполкома МОПР в Париже и их инструктаже.

По возможности просим ускорить разрешение этого вопроса; визы на в'езд в СССР просим направить в Париж.

О вашем решении сообщите нам.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА МОПР:

(Вогданов)

еж/вдк/2
4.7-39г.

Қосымша А. 23 – ІІХК-ге ХРККУ-ның ағылшын Белл Томм мен аргентиналық Розен Максқа Кеңес Одағына келуіне рұқсат сұрау хаты. РФ МА Ф.8265. Т.4. І. 82. Б. 12.